Peet rukamanjiik ruwii' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik

(Poqomchi')

Armando Najarro Arriola
Rafael Buc

Ejemplar de Archivo

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1996

Peet rukamanjiik ruwii' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik

(Poqomchi')

Armando Najarro Arriola
Rafael Buc

Instituto de Lingüística
Universidad Rafael Landívar
Guatemala, 1996

Re' rukamanjiik eh rehtesjiik xooj eloq wach ruuk' i kihoob' kilajeeb' taqe reh aj nahsil tinamit aj jun tar ha'.

La elaboración e impresión de este texto fue posible gracias al apoyo económico del Gobierno del Reino de los Países Bajos.

Moloj wach ruk'uhtjiik ruwii' / Colección:	Rub'eleej ch'uq reh tijiinb'al / Textos Académicos No. 9
Ch'uhqiil wach i huuj wili / Serie:	Poqomchi', roox relb'aal / Poqomchi' No. 8
Xilak ruq'orkiil / Área:	Peet rutijiik iib' / Pedagogía No. 1
Aj nahsil re ruk'uhtjiik ruwii' / Directora de Colección:	Guillermina Herrera Peña
Aj johsan tz'ihb' / Editora:	Anabella Giracca de Castellanos
Aj to'ol reh rukamanjiik wach / Asistente de edición:	Ana María Palma
Aj yejan reh huuj wili / Autor:	Armando Najarro Arriola
Aj jalal q'orik / Traductor:	Rafael Buc
Aj tusul wach / Diagramador:	Rolando Chacach Catú

© Molaab' reh tijiinb'al Rafael Landívar, 1996.
© Universidad Rafael Landívar, 1996.

Aha' ne kikan taqe wii' ju'jun chi ch'uq

Rub'ihnaal **Pehr**

Rupeet q'orik 5

Peet ch'uq. Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach qorik chu paam i ruwinqilal ruwii' i tijinik 7

Rukab' ch'uq. Raa' ri'sil i q'orb'al eh ruwii' i q'orb'al pan tijinik pan ki'ib' wach q'orik 21

Roox ch'uq. Tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik: Nik' wach ruwii' 45

Rukaaj ch'uq. Ojik pan ruk'ulub'jiik wach kapeb'al 57

Roo' ch'uq. Ruwii' b'anooj i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik: Rutahsiil eh rub'uhriil wach ... 69

Ruwaaq ch'uq. Chih kamaj inyejeb'jik wach eh rub'anariik i wili: Re tijinik iib' pan ki'ib' wach qorik 81

Ruwuuq ch'uq. Chi je' jino'q ruk'o'niik tijinik q'orik pan taq tijiinb'al... (Ruq'ijil eh ruwii' b'anb'al k'uhtanik re ki'ib' chi q'orik pan tijiinb'al) 93

Ruwajxaaq ch'uq. ¡Na qa'nam ruyejeb'jiik wach i ak' laj tiijb'al ruwii' q'orik, na'ojb'al-kapeb'al! Kamanb'al reh kapeb'inik chih b'anooj eh reh chik i majaa' inb'anarik 115

Rub'eleej ch'uq. Ojik pan ruk'ulub'jiik wach tijinik pan ki'ib' wach q'orik eht'alimaj wach eh ye'ooj tz'aaq loq'il ruum i tiijb'al iib' 135

Rulajeeb' ch'uq. Yik oj lajwok skuyxi oj stak' sb'isnkoti mach oj kuynok, chajtil yilxi yol yib'anh k'inal tik. (Rukojariik i rutuut q'orb'al reh chi ne nkamanik wii' reh k'uhtanik pan tijiinb'al) 147

Rujunlaj ch'uq. Re' rub'uhriil wach ruwii' q'orb'al re' ne nkojarik pan tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik 163

Rukab'laj ch'uq. Re' kamaanb'al reh tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik: Rehchb'aal tz'ihb'amaj oon xa jalooj chik 183

Roxlaj ch'uq. Re' q'orik, re' rukamaj eh re' wilik chu paam i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik: Ju'jun ruq'orkiil reh b'anb'al ruchihariik wach eh ye'oj ruk'uhtjiik 195

Rukajlaj ch'uq. Mi rub'an chi re' taqe rutuut q'orik ne nkamanik reh b'anb'al k'uhtanik eh reh ruyejeb'jiik wach tijinik? 211

Ruho'lajuuj ch'uq. Ruwii' tijinik eh ruwii' na'ojb'al: Rub'anarik. Chi riij i rub'aan eh b'anb'al tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ruuk' rukamanjiik riij eh rukapeb'iniik ruwii' na'ojb'al 227

Rupeet Q'orik

Noq re' hat na atik'aam rukamanjiik wach i ruhujil tiijb'al wili, inwaaj nuq'orom ju'jun peet q'orik aweh. Ajwaal wach reht'aljiik paam chi re' ruhujil tijinik wili reh raa' ri'sil rub'aan runimaal tiijb'al iib' chi korik eh ma' q'e' ta eht'alimaj wach: re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al. Eh re' huuj wili, xa ma' re' ta reh tijiinb'al taqe keh i qatinamitaal, re' la' wili reh jenaj rub'ehjiik kamanik reh chi ne nooj eloq wach chi korik pan taq chu'nchel i qatinamiit Watemaala, re' jenaj ye'aab' wilik wii' k'ih wach b'uhr chi ruwii' qaq'orb'al, qana'ojb'al-qakapeb'aal.

Je' wo' re', re' taqe qaq'orom chaloq ajwaal wach rureqariik chi riij chi korik i ju'jun qaq'orkiil wilik chu wach ak'al, eh ruuk' wo' taqe i tinamitaal jun eht kina'ojb'al ruuk' i qatinamiit. Re' aj re' wili inwaaj nuye'em rusaquminiik taq aweh chu wach i huuj wili: Wilik taqe ju'jun aweht'aliim paam re' ne tirutob'eej chi korik reht'aljiik paam i ruwii' i tijinik iib' pa ki'ib' wach q'orb'al, na'ojb'al-kapeb'al (EIB). Ruum aj re', re' noq ne nawil wach taqe peet ruch'uqkiil ne nawil chi q'e' kow wach, xa re' la' ruuk' reht'eljiik paam chi korik ne nawil i ruholwachiil ruloq'il i hujil tiijb'al wili kiyejaam wach taqe i aj yejan reh, re' wili ajwaal wach reh tiijb'al iib' eh ajwaal wo' wach chi ne nk'uhtjik ju'jun rutahsiil wach, reh ruk'uhtjiik chi korik, je' rukab' taqe ju'jun ruq'orkiil k'ahchi' chi k'utjik chi riij yu'naak chi q'iij.

Re' wo' huuj tiijb'al wili, wilik chu paam i reht'aljiik wach ruwii' i qatinamiit, re choloj tijinik, eh rusaqumresjiik wach taqe ju'jun ruq'orkil reh chi ne qohrutob'eej chu paam i ruk'axkiil rureqariik i rutz'aaq loq'il i qawii' re' ma' kojooj ta wach. Re' wili, wilik wo' chik ki'ib' ruhujil tiijb'al chi riij, re' wili ne ta rub'an ruholwachil cha wach ruuk' tijinik eh rub'anariik taqe ju'jun kamanik-runab'jiik riij tijinik, chi je' wili ne ntihk'ik rujohtiik wach i ruwii' i qatinamit Mayab' Watemaala, reh chi ne ruchop riib' ruuk' taqe aj nim laj ch'iht aj tijoom eh haa' wo' qakomonil.

Wi re' taqe rutijiik paam i huuj wili chi suqwachiil, chi ruk'utjiik, chi ye'oj ruq'orkiil chi holohik, re' wili ne nooj eloq wach eh ne inajwanik rureqariik chi riij i ruwii' i qatinamiit. Eh re' wili inquy'eej taq awuuk', reh chi ne nooj eloq wach i rub'ehjiik ruuk' ruholonkiil: reh ruwuhktik wach akapeb'aal chi holohik chi ne nooj eloq wach wo' i rukapeb'al i quch ti'jolal. Je' aj re' re, qa'an aj taq rukojariik re' i huuj wili reh chi ne ruyeew tz'aaq loq'il i qawii'.

PEET CH'UQ

RE' TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK CHU PAAM I RUWINQILAL RUWII' I TIJINIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili taq re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukuxiik wach i peet ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan taqe wili:

1.1. Ruk'utjiik riij eh ruye'ariik wachiil taqe nimaal wach ruk'ayewal-k'axkilal inqilow, chu paam i tijinik yu'naak chi q'iij.
1.2. Rajaljiik riij i ju'jun chi ruwii' re tijinik-k'uhtanik reh i qatinamit eh ruk'ulub'jiik wach taqe ruwii' ruuk' aha' wilik iraaj chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al.

Je' aj re', qoh ohoq chu wach i ch'uq wili!

2. Rub'aan i wili.

2.1. Re' hoj wilkooj chu paam i ruk'ayewal wach tijinik-k'uhtanik q'orb'al re' q'orik wili ma' awach ta ne rukapaaj chi ma' chih. Re' ruk'ayewal wach k'acharik wili xa ma' wilik ta pan taq reh tijiinb'al iib', pan komonil, pan kok' tinamit oon inkapeb'jik wo' pan nimaq taq tinamit. Re' ruk'ayewal wach

i wili jenaj nim wach k'ayewal wilik sut i wach ak'al. Re' wili ne rub'an chi ne nqil ruqajiik wach chu'nchel kamaanb'al reh tijinik-k'uhtanik k'ahchi' qojiik chi ma'xta qab'eeh. Chih jariik akapeb'aal chi riij i q'orik wili?

Chakapaaj riij i miijb'al wili eh chak'utjaaj eh chapaj ruuk' k'ahchi' qaq'orom.

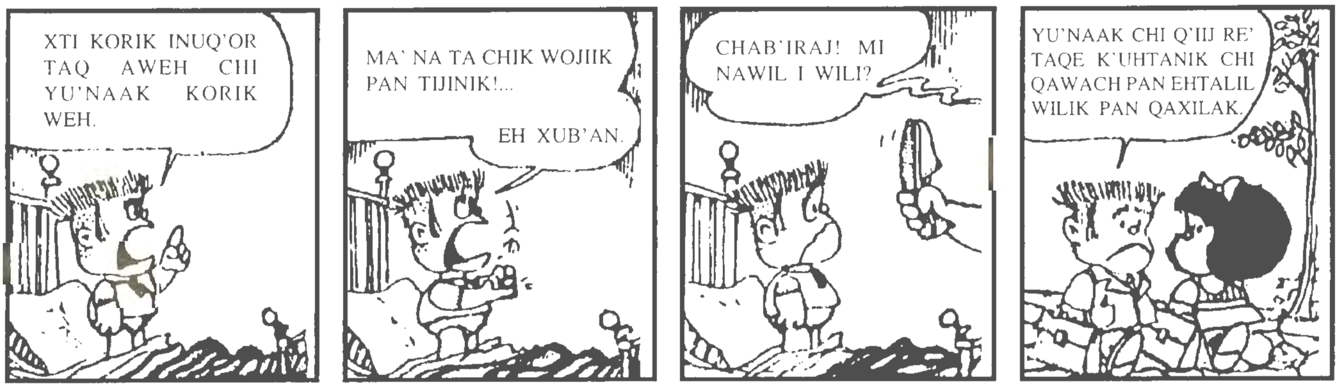

Ehsamaj chu paam i huuj: Quino 1,973.

Xti korik aj re', re' tijinik-k'uhtanik, re' wili jenaj xti wilik loq'il eh yohb'aal wach kamaneel. Re' wili jenaj q'orik re' wilik pan chi'iis eh ma' awach ta ne ruq'or chi ik'aal wach.

Re' wili jenaj ruwinqilal chi ukteesb'al qeh eh chi ne ink'ihik wach taqe i qamolaab'. Wilik k'ih nimaq wach molaab' re' kikamaj rub'aan i ruk'uhtjiik reh komonil reh taqe chu paam i k'ahl haab' chi qawach (eh ach k'isiin ma' wilkooj chu paam i wili) na kikojom rehtaal chi re' **tijinik** re' wili jenaj nim wach ruwii' eh ajwaal wach chu paam i ruwuhktiik wach k'acharik, eh ruuk' runimaal wach kina'ojb'al

qas qachaaq' reh chi ne nwuhktik wach eh ne johtik qak'achariik chi eliik qawach eh eliik wach tz'aaq loq'il.

Inqapahqaaj wo' chik aweh chi ne tikapeb'inik chi riij i miijb'al wili.

Ehsamaj chu paam i huuj: Quino (1,988)

Re' q'orik qaq'orom re' wili xa awach kiq'orik reh, chu'nchel inqilow chi re' ruwii' inooj chi ma' korik ta rub'ehel.Eh chi quncheel k'ahchi' qa'nam qeh ruwii' i tijinik wili chi: aj tijineel, chi ajab'ees, chi aj k'uhtoom, chi kok' ha'lak'un, chi k'ijolaq, chi nimaq kiristyano', chi kok' maam, eh tokoom chik taqe. Eh re' wili xti holohik re':

Chi qunchelaal i hoj wilik pan qanaah ruuk' chib'ih jariik ink'ularik chu paam i tijinik-k'uhtanik eh chi jariik i na ruk'ulariik chu paam.

2.2. Yu'nak, wuchq'orob' aj tijineel, cha'an ruk'uhtjiik wach chih inakapaaj chi riij i tijinik-k'uhtanik. Chaq'or ruuk' aq'orb'al eh akapeb'aal.

Xti wilik wo' kojb'al chi ne nqareq chi riij i ju'jun chi ruwii' b'anooj i ju'jun chi nimaq kiristyano' chi kinaah taqe k'ijolaq reh chi ne nkitob'eej ruuk' rujohtiik wach nik' wach kik'achariik eh chu'nchel chib'ih jariik ruk'axkiil wach.

Wilik wo' nkiq'or chi re' wo' hoq i tijinik-k'uhtanik re' ruye'ariik na'ojb'alil, ruhktiik wach i qawii' eh rupuhkjiik wach i ju'jun chi ruq'orkiil chi kiwach i k'ijolaq.

Qakapaaj nik' wach kiq'orik aj naah tz'ihb' re' kitijem kiib' chu wach i k'uhtanik wili. Reh i Fend (1,971), eh ehsamaj ruuk' Kupper (1,973: 18) re' iruq'or:

> Re' wili kib'ihneem tijinik-k'uhtanik re' b'anooj ki'anam eh ruk'uhtjiik wach i ju'jun chi kapeb'al nki'an i nimaq kiristyano' reh ruwuhktiik wach rukapeb'aal i ju'jun chi ha'lak'un reh rutik'ib'jiik oon rutob'jiik i ruwuhktiik wach i rutijiniik re' irukoj wach i ha'lak'un nik' wach ruwii' i kapeb'aal re' re', nik' wach i rukapeb'aal i nimaq chik taqe.

Je' aj wo' wili re' ruuk' i rub'ihnaal tijinik- k'uhtanik inb'aan rub'ehtesjiik wo' chik tokoom rub'ehel re' xti kamaneel chu paam i rukamanjiik wach i na'ojb'aliil reh tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al oon ruuk' jenaj wach q'orb'al. Re' wili wilik reh:

- Rutijiljiik na'ojb'al ma' re' ta qeh: re' q'orik wili chalinaq ruuk' i q'orik runaab'jiik wach ruwii' koojb'al, re' iraaj ruq'orom chi re' tijinik ruwii' koojb'al. Re' tijinik ruwii' na'ojb'al ma' re' ta qeh irub'an jino'q k'achareel, ne rutijej riib', ne rub'an chi nik' wach i kik'achariik irutijej riib' i k'achareel wili, eh yohb'aal chik taqe wach b'anojal inb'aan.

- Ruwih'iik ruholohiik wach k'acharik: Re' Durkheim (1,973) pa ruhujil i Kupper (1,993) xuyeew pa rukorkiil chi re' tijinik-k'uhtanik jenaj ruholohiik wach k'acharik pan ju'jun chi ye'aab' re' na rokiik wii' i ju'jun chi kiristyano' chi rutijiljiik i wili. Re' wili jenaj tz'aqooj wach ruq'orkiil reh chi ne nkohljik wach taqe i molaab' inkamanik wii'.

Je' wili aj re', re' ruwii' ruq'orkiil i wili kamaneel reh

rutz'aqariik ruwii' nik' wach i kikojb'aal eh nik' wach i kokb'aal jino'q molaab' pan ruwii' k'acharik oon jino'q tzuhb' re' ruuk' i keh, ruuk' rutijiljiik iib' re ruwii' k'acharik, ruuk' rutz'aaq loq'il, ruuk' rukok' ehtalil eh ruuk' ruchaq'wesjiik ruq'orb'al jino'q tzuhb' eh wach taq tinamit.

- Rutijiljiik: wilik k'ih wach b'uhr chi kapeb'al chi riij chih raaj ruq'orom i q'orik wili. Ruuk' xti qajinaq wach ruq'orkiil iraaj ruq'orom jenaj ruwuhktiik wach ruyejeb'jiik rub'aan i ju'jun chi tijinik re' wili iraaj chi ne rureq ruwuhktiik wach eh rureqariik chi riij i ju'jun chi na'ojb'al chi ma' eht'alimaj, xti ko rilariik ach noq ne rub'an reht'aljiik wach. Chi je' wili ma' k'axik ta ne b'aan rutijiik chu'nchel taqe rukamanjiik wach i ju'jun chi q'orb'al eh ruchopariik naah chib'ih jariik ne rub'an xti holohik, ne ruyeew suqkiil k'uxliis, rutz'aaq loq'il eh rehchom naah jino'q q'orb'al.

Je' rukab' ne nawil inwih'ik k'ih wach b'uhr chi kapeeb'al xa minooj pan qanaah. Je' re' mi xiq'orik chi riij taqe ha'lak'un eh nimaq kiristyano', re' chu'nchel taqe aj yejon huuj kiniimb'isam wach ruk'uhtjiik wach pan tokoom chik ruwii' ruq'orkiil. Reh i Brezinka (1,974), pa ruhujil i Kupper (1,993: 18) na rub'anariik:

> Ruuk' tijinik-k'uhtanik re' ruhtiik wach i na'ojb'al i ju'jun chi tinamit inb'aan ruk'amariik wach na'ojb'al kuuk' i ju'jun tokoom chi kiristyano'.

Je' rukab' ne nqaq'or chi tijinik-k'uhtanik ne nreqarik chi riij chi rutob'jiik taqe aj tijineel reh chi ne nwuhktik wach runa'ojb'al jino'q kiristyano'. Re' ko re' xqaq'or iruq'or chi: na rutob'jiik jino' kiristyano' reh chi ne rub'an nik' wach iruk'achariik, eh chi ne rub'an xa chib'ih jariik chi rutkeel eh ne rub'an rukamaj chi rib'il riib', ruuk' i rutijiljiik i ju'jun chi na'ojb'al reh rilariik nik' wach ne nchalik wach naah.

Peet kamanik runab'jiik riij tijinik:

Chachop jino'q tahs i ruhujil i ruk'uhb'aal i qatinamiit Watemaala eh chasik' i ruch'uqkiil re' inkan wii' taqe ruq'orkiil i tijinik k'uhtanik. Cha wilow wach eh xti chakapaaj chi riij eh ruuk' akapeb'aal, chatz'ihb'aaj chih jariik inki'an rub'aan taqe rutinamitaal i watemaala re' kichopom

kiib' reh chi ne nki'an ruwuhktik wach eh rutijinik-k'uhtanik reh chu'nchel i tinamit Watemaala. Mi nb'aan rub'aan i wili? Oon ma' inb'anarik taj?

2.3. Re' tinamit Watemaala wilik reh k'ih wach b'uhr runa'ojb'aal eh ruq'orb'al, re' wili jenaj rehtesjiik ruq'orkiil ki'anam ko yu'naak chi q'iij ruuk' aj naah ilol reh tijinik-k'uhtanik pan chu'nchel i qatinamiit. Yohb'aal wach chi q'iij kitik'aam ruyejeb'jiik wach i tijinik-k'uhtanik je' cho re' i qatinamiit xa jenaj wach q'orb'al wilik reh re' kaxlan q'orik eh je' cho re' taqe patineel xa jenaj wach ruwii' kikojb'aal noq inq'orarik.

Eh je' wo' re' chu paam i ruq'orkiil k'ahchi' chi jahlik xa chi rihmaal eh ruum aj re', re' hat xawilow wach i ruhujil ruk'uhb'aal i qatinamiit Watemaala wilik rutahsiil wach inq'orik chi riij chi k'ih wach b'uhr eh wilik wo' hoq xa jenaj ruq'orkiil inq'orarik, re' kiq'orik reh tijinik-k'uhtanik reh chi ne nreqarik chi riij, chi ne nwih'ik qakojb'aal eh reh chi ne njohtik wach qak'ux nik' wach je' qawii' i hoj.

Re' ruk'uhb'aal re tijinik-k'uhtanik re qatinamit Watemaala intihk'ik ruuk' i ruhujil ruk'uhb'aal i qatinamiit ruuk' ju'jun chi ruch'uqkiil wili:

> Rujunlaj rukajwinaq ch'uq. Ye'oj q'ab' chi tijinik k'uhtanik.
> Rukab'laj rukajwinaq ch'uq. Rukamaniik i ju'jun chi tijinik k'uhtanik.
> Roxlaj rukajwinaq ch'uq. Ruteharik wach ruwii' tijinik k'uhtanik eh ruwii' rub'aan k'acharik.
> Rukaj rukajwinaq ch'uq. Re' tijinik-k'uhtanik xti ko ruman.
> Ruwaqlaj rukajwinaq ch'uq. Rub'aan ruwii' tijinik k'uhtanik eh tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al.

Eh je' wo' re' wilik wo' chik i tokoom laj ruq'orkiil re' aweht'aliim oon ab'iram. Ayu' ne nqa'an ruk'utjiik riij i ruk'uhb'alil tz'irb'al riij tijinik-k'uhtanik wach chu'nchel tinamit (Taq'ab' ruk'uhb'aal

tinamit 12-91). Qareq taq chi riij chi re' taqe majnik' rutahsiil i huuj wili ne nwih'ik pan qaq'ab' reh jino'q ruk'utjiik riij.

Pan Peet ch'uq, re' rutihk'iik i peet tijinik-k'uhtanik, re' wili ne nkahnik keh taqe kiristyano' eh re' tinamit wilik naah ruuk' chi ne nki'an ruchopariik naah chib'ih jariik na ruye'ariik keh.

Ruuk' taqe ruq'orkiil xb'aan wili, re' Dávila (1,992: 57) iruk'uhtaaj chi re': re' ko ak' reliik i huuj wili pan peet poh re haab' 1,991, re' k'uhb'aal wili irukoj wach ruuk' ranima chi ne nooj eloq wach chi na reliik wach en na reht'aljiik wach taqe ruwii' k'ih wach koojb'al na'ojb'alil eh qaq'orb'al pan qatinamiit. Je' rukab' ne nqil, ruuk' taqe i qatinamitaal ik'inaq chi yejaal k'ihaal chi kiwach i aj kaxlan winaq eh kiq'orik ruuk' qaq'orb'al, eh ma' eliik ta wach ruuk' i xti q'orb'al wih'inaq pan ruk'uhb'alil qatinamiit re' kaxlan q'orik, xti ko ruman na rojiik eloq wach eh na ruchopiik k'uxliis eh rukojariik wach taqe ruwii' tijinik-k'uhtanik reh chi wilik tz'aaq loq'il, k'ih wach chi q'orik k'ih wach chi ruwii' koojb'al ne rub'an chi ne nwuhktik wach ruuk' taqe wili ne nwih'ik holohik laj korik ruq'orkiil pan chu'nchel i qatinamitaal (Taq'ab' ruk'uhb'alil tinamit 12-91).

Nqapahqaaj wo' chik aweh chi chachop jino'q tahs ruk'uhb'alil i tijinik- k'uhtanik re qatinamitaal eh chawilow wach wilik ayu':

Peet ch'uq, ruwuuq tahs, Re' re tijinik-k'uhtanik eh ruuk' ruwii' k'acharik.
Rukab' ch'uq, rutahs K. Ruwii' na'ojb'al aj tijoom.
Rukaaj Ruwii' eh rukaaj naah tahs. Ruwii' na'ojb'al re b'anb'al tijinik.
Ruwaqlaj roxk'ahl ch'uq. Ruwii' rub'aan i tijinik-k'uhtanik pan ki'ib' wach q'orb'al (E.B.).
Ruwuqlaj roxk'ahl ch'uq. Ruye'ariik rukorkiil i tijinik-k'uhtanik re tijinik iib' pan ki'ib'wach q'orb'al.
Ruwajxaaq roxk'ahl ch'uq. Re' na rukamaniik wii'.

Rukab' runaab'jiik riij tijiniik.

Chu paam taqe iloj wach huuj re ruch'uqkiil i k'uhb'aal chach'ob' rub'ehel chi korik wili: Chib'ih jariik inareq chi riij ruuk' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik E.B.? Mi wilik k'isinoq kamaj? Xti wilik na kamaj pan qaxilak i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik? Awach xti ajwaal wach chi ne nki'an tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik?

2.4. Ruuk' i ruq'orkiil i wili ne nawilow wach chi korik chi re' jino'q rub'aan ruye'ariik ruwii' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ne ruyeew wach rukamanjiik i wili chi re' tijinik-cholinik reh taqe chu'nchel i tinamitaal watemaala. Re' wili jenaj ma' ne ta nb'aan rub'aan re' ruwii' k'ih wach b'uhr chi ruwii' na'ojb'al- kapeb'al wili pan taq ju'jun chi kok' tinamit, je' rukab' ruwii' wilik pan qatinamiit Watemaala.

Je' na re' wilik aweht'aliim paam i ju'jun chi k'acharik re' inb'aan ruuk' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Re' Zuñiga (1,988) iruq'or chi re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik wilik rukorkiil eh ruuk' i reh inkaaj kijuch'um wach taqe ju'jun chi rukorkiil reh chi ne nooj kinab'eej wach chi raaj rukamaneem i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Ne wo' inqilow mi aweht'al paam oon xa majnik' ruwii' i wili, xa re' la' re' xti ajwaal wach ruq'orariik xa ruuk' k'ih wach b'uhr ruholonkiil wach ruwii'.

Re' ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, re' wili k'ahchi' ruk'utjiik riij nik' wach k'ahchi' ruq'orjiik pan taq qak'achariik. Chi reh chi ma' k'axik ta ruwii' re' taqe rub'ehel xti wilik ruq'orkiil je' wili rub'aan:

Pan peet chaloq xkapeb'jik rub'aan chi re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al je' rukab' i rutijiljiik pan ki'ib' wach rutuut q'orik, eh xa ta inilarik wach rukorkiil taqe rukojariik wach taqe ju'jun chi q'orb'al inq'orarik.

→

Je' re' re', re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al xik'ik ruq'orariik chi je' ruwih'iik jino'q rukorkiil tijinik-k'uhtanik re' kamaneel re tijinik iib' chi holohik rub'aan, re' taqe wili: Re' ruq'orb'al xti ko pa rujohtiik aj tijineel eh jenaj rukab' ruq'orb'al, re' wili re' kamaj reh chi ne nk'utjanik ruuk' awach (je' q'orb'al mu') na kitijiniik keh, ma' na ta kikanaam eh na rub'aan ruye'ariik rajawriik i q'orb'al pan kaasb'al.

→

Pan jino'q rox wih'ik inqeht'aliij chi re' taqe q'orb'al iruk'uhtaaj i rilwiik wach ruwii' k'acharik eh noq ne nk'uhtjik, ink'uhtjik i ruwii' k'acharik kuht'amaj chu paam taqe q'orb'al. Ayu' wilik taqe ju'jun chi ruman ruwii' na'ojb'aliil k'acharik re' rub'an chi ne niimb'ik wach i kapeeb'al chi re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al je' jenaj ruwih'iik re tijinik nab'imaj chik wach reh chi ne nwih'ik ki'ib' q'orb'al eh ki'ib' wach ruwii' na'ojb'aliil.

Rilariik ruuk' i ruhujil i: Zuñiga (1988: 12)

Reh chi re' hat ne nakohlaj rilariik chi korik i rukorkiil taqe tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al, inqayeew wo' chik aweh jenaj ruq'orkiil, re' Arnau, J. et al (1992: 11) re' ruk'uhtaaj chi:

> Re' q'orik tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al (E.B.) iraaj ruq'orom chi wilik k'ih wach rub'anariik taqe ju'jun chi ruk'uhtjiik chi ki'ib' oon k'ih b'uhr wach chi kok' q'ab' q'orik. Re' rukorkiil i wili iruyeew chi re' taqe tijineel ne nki'an rutijiljiik rukab' q'orik (L2) xa re' la' ma' re' ta ruuk' taqe ruch q'orik (L1) eh ruuk' taqe ju'jun chi q'orb'al ma' q'e' ta ne nk'ian rutijiljiik ruuk' i rukab' q'orik (L2), ruuk' jino'q k'uhtanik pan jenaj wach q'orb'al. Re' ruq'orkiil tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al iruq'or chi re' wili re' na rub'aan rutijiljiik i rukab' q'orb'al je' cho jino'q tijinik-k'uhtanik eh ma' xa ruk'uhtaniik ta reh rukab' q'orik (L2).

Roox kamanik-runaab'jiik riij tijinik:

Chaq'or taq ruuk' awuch tijineel pan taq atijiniik-k'uhtanik, nik' wach noq k'ahchi' rujohtiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan qatinamiit eh chaq'or chih reet.

2.5. Noq na rukuxiik i ch'uq wili, ne nqapahqaaj aweh chi cha'an runab'jiik riij atijiniik chu wach chu'nchel taqe wili eh chayeew taq akapeb'aal chi riij i ruq'orkiil: Ne nk'uhtjik, chih iruk'am chaloq i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, reh chi ne nwuhktik wach ruuk' i peet q'orik xa re' la' re' peet q'orb'al ma' re' taj i kaxlan q'orik xti kiq'orb'al pan kijohtiik i qatinamiit?

Ayu' wilik ju'jun chi tob'inik:

> Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik iruk'am rub'eeh ruuk' taqe ju'jun chi tijinik-k'uhtanik, ruuk' rukorkiil ma'xta reet reh chi ne nwuhktik wach taqe ruq'orkiil, na runiimb'isam wach ruwii' rukojb'aal eh ruwii' pan taq tinamit; reh chi ne ruyeew jenaj holohik laj nab'inik eh holohik laj q'orb'al pan jenaj wach q'orik eh pan rukab' wach q'orik (L1), (L2). Re' k'ahchi' rusik'im rukorkiil i tiijb'al iib' chi wilik kinaah ruuk' rukojariik i ju'jun ruwii' koojb'al chu paam taqe ki'ib' chi q'orb'al. Ruuk' taqe wili inb'aan i uy'inik re' chi ne rureq eliik wachiil ruuk' taqe kaxlan winaq, rureqariik chi riij eh re' ruholwachiil k'acharik re' ruwii' koojb'al wilik, je' wo' re' ne nb'aan rik'tesjiik pan kik'ux taqe rukab' wach ruwii' koojb'al reh chi re' na'ojb'alil eh kapeb'al ne nwih'ik pan xilak. Gleich (1,989: 70-71).

Mi k'ahchi' akojom rehtaal chi re' taqe kapeb'al k'ahchi' rusaqumb'iik wach? Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al reh chi ne nsaqumb'ik wach taqe qaq'oriik chu wach chu'nchel i tinamit. Ne wo' inqaq'or chi re' ruwii' xti holohik eh yohb'aal wach tz'aaq loq'il chu wach jino'q rutijiik xa jenaj wach q'orb'al.

Na qak'uhtaam aweh chu paam i wili wilik taqe ju'jun ruwii' k'ahchi' rub'anariik reh chi ne nooj eloq wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi wilik tz'aaq loq'il i ruk'utjiik riij taqe q'orik wili, re' inelik chaloq ruuk' jino'q q'orik reh, ruye'ariik runaab'jiik nik' wach iraaj jino'q aj tijineel.

a. Reh chi ne inkan chi riij ruuk' qaq'orb'al:

- Chi re' taqe keh ne nki'an rutijiik i rukab' q'orb'al je' rukab' i kaxlan q'orik (L2), reh chi ne nponik rureq chi riij jino'q rukorkiil na'ojb'al (CALP).

- Chi re' ruwii' i tijinik kaxlan q'orik chuyeew rukorkiil chi korik je' jino'q rukab' q'orik ib'irimaj, je' rukab' ne nk'uhtjik ruuk' i tijinik iib' ruuk' i rukab' q'orb'al chi eht'alimaj wach, chi ma' ne ta ruq'eb' ruq'orb'al ruch'ihil i ruloq'il ruwii'.

b. Re' ne nkan chi riij ruuk' na'ojb'aliil.

- Chi re' nab'inik cholinik chusaqumeej wach i peet q'orb'al haa' rukab' q'orb'al reh choloj tijinik. Re' wili chub'an chi re' ruwii' eh re' ruye'ariik rehtalil reh kinab'iniik aj tijineel kik'am pan kik'ux i ruwii' na'ojb'al eh ruwii' q'orb'al re' aha' wilik kiq'orik wii' taqe ha'lak'un.
- Chi re' taqe aj tijineel kil eh kitz'ihb'aaj taqe chu'nchel taqe ki'anam eh kinab'eem chu paam taqe ki'ib' chi q'orb'al.
- Chi ki'an chi korik rukamanjiik wach i runaab'jiik q'orb'al keh ha'lak'un chu paam taqe chu'nchel k'uhtanik na rub'aan.

c. Re' kamaj i wili ruuk' ruwii' i na'ojb'al.

- Chi re' taqe tijineel kinab'eej, kiloch'oq, kiloq'ej wach eh ma' nkixow wach i ruwii' kojb'al re rukab' wach q'orik nik' wach ruwii' tijinik re peet q'orik, je' wo' re' chu paam wili ye'aroq eh kuksaj wach i ju'jun chi kiwii' kojb'al ruuk' taqe ju'jun chi peet q'orik.
- Chi kimay ruq'orariik chi eliik kiwach taqe ju'jun chi ruwii' ju'jun chi koojb'al, ruum re' ruwii' koojb'al (tzuhb'aal chi aj q'orb'al re qatinamiit oon aj Garífunas taqe) re' wili ki'elik taqe ruum chi ne nooj niimb'oq wach (je' re' ne rub'an chi hoj chik aj holonkiil laj q'orik).

Ehsamaj chu paam: Achaerandio y Dávila (1,991: 35)

Je' rukab' ne nawil aj tijineel, re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ne rub'an chi ne nooj rub'an ruuk' i reh chi wilik rukojb'aal ruuk' i ruwuhktiik chu'nchel ruwii' wachiis, eh je' wo' hoq chi ne rub'an chi ne nkamanik taqe ju'jun chi ruq'orkiil b'anooj taqe ju'jun chi q'orik, eh ne nokik haa' chu paam, jenaj rukowiil eliik wachiil, chu wach i rukab' q'orb'al chu paam taqe yejaal wach kaxlan q'orik.

Chu paam i ruq'orkiil wili, re Zuñiga (1,988: 21) iruq'or chi re' taqe najtiil eh rilwiik wach npahqaljik qeh na rub'anam eliik wach ruuk' ruhab'ul, re' ajwaal wach eh rujohtiik ruhab'ul re aj tijoom, ruuk' kiq'orb'al noq aasjinaq. Chu paam rukab' q'orik ma' npahqaljik ta ruloq'il, ruum chi re' taqe wili ne nb'aan rutijiljiik chu wach reje tijinik eh reh chi ne nilwik pan jino'q ruholwachiil k'acharik eh aha' pa' ajwaal wach xti wilik kamaj, je' rukab' inq'orarik chi re' taqe ruhujil i wili ma'xta rokal ruuk' i ruye'aab' tijiinb'al (1,988: 28).

2.6. Chu paam i rukuxiik wach qateh eh qakuxisaj wach chi re' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al jenaj ruwii' tijinik xti wilik kamaj eh ma'xta reet reh cholinik eh ruwuhktiik i qatinamiit aha' kiwih'ik taqe k'ih laj qaq'orb'al eh ruwii' na'ojb'al-kapeb'al, ruuk' taqe wili eh chu paam chik taqe rutuut q'orb'al. Je' rukab' xakoj rehtaal, chi re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al jenaj xa ma' ruchop ta naah i tijinik q'orb'al, iruchop la' wo' haa' taqe ju'jun ruwii' na'ojb'al-kapeb'al ko pa raa' ri'sil.

Re' taqe rukamaj eh re' ruponiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' q'orik wili reh chi ne ruk'uhtaaj chi kiwach i ma' keht'aliim ta ruwii' na'ojb'al pan taq tinamit re' aha' wilik taqe ju'jun eh k'ih wach b'urh chi qorb'al wilik keh, eh aha' wilik ma' q'e' ta k'utlik wach i kikojb'aal eh wilik choqinik iib' chi kiwach.

Ilb'al reh runab'jiik-rukamanjiik riij i peet ch'uq

1. Chaq'or ju'jun ruwii' re' inakapaaj chi riij mi nim oon k'isiin ruk'axkilal wach i tijinik-k'uhtanik pan tinamit Watemala.

2. Chaq'or nik' wach noq xwuhktik wach ruk'ihiik i tijinik iib' pan ki'ib wach q'orik.

3. Chaq'or nik' wach i rukamaj oon rookb'aal xti elenaq wach eh irutakqueej i tijinik-k'uhtanik pan chu'nchel i qaninamiitaal.

4. Chaq'or nik' wach i holohik laj rukamaj irutahqueej i ruwuhktiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

5. Chaq'or eh chayeew wachil taqe ju'jun rukamaniik i tijinik-k'uhtanik pan qatinamiit, re' xti rukorkilal i nab'inik q'orb'al eh ruwii' na'ojb'al eh chih taqe jariik kamaneel reh iruq'or i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

RUKAB' CH'UQ

RAA' RI'SIL I Q'ORB'AL EH RUWII' I Q'ORB'AL PAN TIJINIK PAN KI'IB' WACH Q'ORIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili taq aj tijineel, na qilom chi re' rukuxiik wach i peet ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Ruk'ulariik wach eh rupajariik irutihk'iik i tijinik pan peet q'orik eh ruuk' i rukab' q'orik.
1.2. Rilwiik wach ju'jun ruwii' nik' wach na rukojariik pan xilak i tinamit Watemaala.
1.3. Rub'aan chi holohik wach ruk'uhtjiik i q'orb'al eh ruwii' taqe ju'jun chi q'orik ruuk' rutijiik chi peet q'orik eh rutijiik wo' i rukab' q'orik.

2. Rub'aan i wili.

2.1. Chakapaaj riij i hat taqe chu'nchel i tz'ihb'amaj ayu'.

"Pan tinamit Canadá wilik ki'ib' wach qorik wuhktinaq wach, re' inglés eh francés. Ik'inaq oxk'ahl chi tinamit kiq'orik wii' inglés chi peet kiq'orb'al L1, wilik chik wuquub' ruka'winaq re ho'k'ahl kiq'orik wii' francés eh wilik chik oxlaj chi tinamit kiq'orik wii' tokoom chik

q'orik. Chu paam i haab' 60, re' ruk'axkiil wilik chu paam i ju'jun chi q'orik xpoon ruk'ul riib' chi ma' kutlik ta wach kiq'orik wii' i q'orik pan tinamit wili. Chu paam i runik'ib'jiik ruqajiik wach taqe wili, xkitik'aa' ki'anam kitijem kiib' ruuk' ki'ib' wach q'orik.

Re' eht'alimaj wach rukamanjiik ruwii' i wili re' St. Lambert, kitik'aam kuum taqe kituut kajaaw ju'jun chi ha'lak'un noq kikapaam riij chi re' rutijiljiik i chi najt q'orik ma' q'e' ta ajwaal wach inkaaj chi re kiha'lak'uun, ruum aj re' ne wo' nki'an ruq'orariik i ju'jun chi q'orik re' ruuk' i rutuut q'orb'al, ruum re' chi ke keh re' re' peet jenaj k'ulwaach b'anooj reh chi ne nwuhktik wach i rureqariik chi riij eh ruloq'il chi wachiil i kipeet q'orik.

Je' aj re' noq, chu paam i haab' 1965, wilik waqiib' ruka'winaq chi ha'lak'un ma' kichol ta q'orik francés, eh xkitik'aa' tijinik chu paam jenaj tiijb'al kindergarten rub'ihnaal xa reh tijiinb'al ki'ib' chi q'orik, re' xti ko ne rukuxisaj wach pan rukab' haab' chi tijinik. Je' wo' re', ne wo' inye'arik ruq'orkiil i rukab' q'orb'al re' inglés q'uun q'uun xti ko ne nponik rureq i roo' eh ruwaaq haab' chi tijinik, ik'inaq chi yejaal chi tijinik inb'aan pan inglés eh re' ruqox tijinik inki'an rutijiniik re kiq'orb'al francés.

Re' Lamber eh Tucker xkiyejaa' ruhujil tiijb'al ma' k'axik ta noq ne nkitijej, je' re' ne nki'an rub'aan rilariik wach taqe ruwuhktiik wach kinab'iniik taqe ju'jun chi q'orb'al keh ha'lak'un re tijinik pan ki'ib' wach q'orik.

Xwih'ik wo' ki'ib' tzuhb' chi runaab'jiik eḥ rilariik wach kitijinik-k'uhtanik q'orb'al keh ha'lak'un re' chi ne kichol rutijiik i ki'ib' chi q'orb'al. Je' wo' hoq, noq k'isiin ma' intihk'ik ruk'uhtjiik xki'an rumolariik wach runab'iniik ruq'orb'al i ju'jun chi ha'lak'un eh xkil nik' wach rub'an ruqorariik inki'an: pan taq ye'aab', ruuk' runa'ojb'al i kituut kajaaw, eh wilik nimaal wach kinab'iniik eh ma' re' ta ruuk' kitijiniik xa ruuk' kiq'orb'al.

Noq na rukuxiik taqe ju'jun chi haab' re' aj tijoom eh re' aj tijineel (rutik'aam jenaj haab' xam) xiye'arik pan jenaj nimaal wach runab'jiik taqe ju'jun chi q'orik, rumolariik wach taqe nik' nimaal keht'aliim. Eh je' re', re' noq ne nkuxik i ruwaaq haab' re tijinik xwih'ik taqe rilariik wach i runaab'jiik i ju'jun chi nik' wach xkitijej:

- Chu paam i rupeet q'orik xti xwih'ik jenaj runimaal wach nab'inik je' rukab' taqe ruwii' xb'aan ruye'ariik pan inglés.
- Chu pam i rukab' q'orb'al kitijem chik rilariik eh runaab'jiik wach taqe ju'jun chi q'orik ruuk' i kipeet q'orb'al, xa re' la' ma' q'e' ta kichol ruq'oriik eh rutz'ihb'jiik. Je' wo' re' ne nqaq'or chi ma' xb'aan ta ruk'axkiil rutijiniik eh rutz'ihb'jiik xti je' rukab' rub'aan xk'ian taqe ruuk' i kitijiniik pan francés.
- Ruuk' ruhujil re tijinik je' rukab' taqe ju'jun chi nab'inik wach ajlanik, re' runab'iniik wach xti q'e' holohik xub'an, ma'xta k'isinoq k'axkilal noq xuk'uhtaaj jino'q rehtalil noq inb'aan rajlal tijinik noq inkitijej i rukab' q'orik.
- Ruuk' runimaal kinab'iniik ma' kik'uhtaam taj jino'q ruk'axkilak' wach tijinik. Je' wo' re', chu paam i rukuxiik wach kitijiniik re peet haab' xwuhktik wach kinab'iniik je' wo' kina'ojb'al taqe ha'lak'un, je' re' xki'an taqe xa ruuk' q'orb'al ma' ruuk' ta rutz'ihb'jiik.

Ehsamaj chu paam: Duchter: (1983: 17-22)

Peet kamanik runaab'jiik riij tijiniik.

Ruuk' qilom chaloq cha'an ruk'uhtjiik inpahqaljik aweh ayu':

- *Chatz'ihb'aaj jino'q ruch'ob'kiil re' ne nponik pan ak'ux chi riij i ruq'orkiil re' xqa'an ruk'uhtjiik.*
- *Chanab'eej mi eliik wach ruq'orkiil xb'aan i wili ruuk' i ruq'orkiil wilik pan qatinamiit Watemaala.*

- *Chaniimb'isaj wach, ruuk' kitob'iniik awuch tijinel re ju'jun chi rukorkilal i nab'inik wilik re St. Lambert.*

2.2. Ne wo' chik inqapahqaaj aweh chi chawil wach chi korik i wili re' ne inkamanik wii' chi rureqariik chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

"Je' rukab' ne nqaq'or re' kaxlan q'orik re' runahsil q'orb'al i tinamitaal México, eh wilik lajeeb' re' ho'k'ahl chi kiristyano' kiq'orik ik'inaq chi lajeeb' roxk'ahl chi rutuut q'orb'al.

Chu paam i haab' 1964-65, re' Modiano xunab'eej riij ruuk' (1,600) chi ha'lak'un maaya aj Chiapas, re' kiwih'ik pan ki'ib' wach b'uhr chi tijinik iib': re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re tijinb'al Instituto Indigenista eh re' xa tijinik pan jenaj wach q'orik ruuk' taqe aj na'sil re tinamit.

Chu paam i peet haab' re tijinik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al, re' taqe h'alak'un xtik'aa' kinab'eem wach i huuj pan peet q'orb'al, eh pan rukab' haab' (chi riij taqe ju'jun chi nab'inik riij tijinik chi chi'iis pan kaxlan q'orik) xkitik'a' kitijem rilariik wach huuj pan kaxlan q'orik. K'ih taqe chi aj tijineel aj qaq'orb'al re' ruuk' i qatinamiit ma' q'e' ta kichol tijinik chi korik, re' tokoom chik aj k'uhtoom kik'uhtanik chi holohik pan kiq'orb'al pan mu'siil tijinik inki'an chi holohik nik' je' inkik'uhtaaj keh taqe aj tijineel eh nkiyeew tijinik chi holohik pan komonil ruum re' ma' nooj ta eloq wach i qatijiniik.

Re' runab'iniik i Modiano xureq' ki'ib' chi reht'aljiik: a) re' k'uhtanik ruuk' iloj wach huuj eh b) ruuk' jenaj tzuhb' chi aj tijineel ruuk' aj k'uhtoom reh chi rutijiljiik i tz'ihb' eh q'orik.

Re' Modiano xusik' wach chi korik jun tzuhb' chi ha'lak'un re' kiponik pan taq waqiib' ruka'winaq chi tiijb'al iib' chu paam ixib' tzuhb' chi ye'aab', re' na ruchopariik i ju'jun

rukorkiil i ju'jun tzuhb' chi q'orik: na kajwaam oon ma' chih i ju'jun tz'uhb' chi patineel re rub'aan rutijiniik-k'uhtanik, ruk'ihaal tinamit, rutz'a'kiil oon rujot'kiil i q'iij, rilariik riij k'uxuumb'al, rilarik riij yab'ilaal, nik' wach rokiik taqe chib'ih jariik keh pan komonil, kiq'orb'al ruuk' ju'jun chi tinamit, aha' kichalik taqe kitumiin eh ruwii' kikamaj inki'an taqe katooliko.

Chu paam i rukuxiik i roox haab' chi tijinik, ixib' haab' chi k'uhtanik, xilarik wach chi q'e' holohik taqe kitijiniik re' ilij wach huuj pan kaxlan q'orik, kuum taqe ha'lak'un re' xkik'uhtaaj taqe keh i q'orb'al pan kijohtiik.

Re' rukuxiik wach ruq'oriik xub'an i Modiano re nab'inik, eh re' taqe kiq'orom chik chi riij i reh, iruq'or chi na kitijem peet ilij wach huuj re peet q'orik je' re' ne rub'an chi ne nelik ruuk' ki'ib' chi kamanik: rutijiik ilij wach huuj pan rukab' q'orb'al eh rilarik wo' wach i rutz'ihb' kikab'cheel.

Re' taqe kok' ha'lak'un inki'an i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al xkitijej peet ilij wach huuj pan peet q'orb'al eh, najt kixilak, xkitijej eh xkireq chi riij eh ruq'oriik pan rukab' q'orik. Xub'an i re' xkiq'ahsaj i rukab' q'orik nik' je' kiq'orb'al. Re' taqe ha'lak'un re' xkik'ul i tijinik pan jenaj wach q'orik xkitijej ilarik wach huuj pan rukab' wach q'orik re' noq k'ahchi'keeb' rutijiik i wili. Re' ki'ib' rahliil i tijinik-k'uhtanik wili iruk'uhtaaj chi xi'elik chi qajinaq wach kitijiik xb'aan pan rilariik wach kihuuj tijiinb'al".

Ehsamaj chu paam i: Dutcher (1983: 27-29)

Rukab' runaab'jiik riij tijinik:

Re' noq a'nam chik rilariik wach i huuj wili cha'an rureqariik inpahqaljik aweh.

- *Cha'an jino'q rutz'irkil wach aha' wilik xponik pan ak'ux re' xq'orarik.*

- *Chanab'eej mi eliik wach ruuk' i ruq'orkiil i nab'inik re Modiano ruuk' i rutijiljiik taqe ha'lak'un aj qatinamitaal.*
- *Chawilow wach ruuk' taqe awuch tijinel, i ju'jun chi rukorkilal re nab'inik xub'an Modiano.*

2.3. Je' wo' re', ne wo' inqilow wach i ki'ib' chi ruwii' rukorkiil, eh rutahsiil wach, xa re' la' re' rutz'irkiil wach eliik kiwach xb'anarik. Je' wo' inq'orarik (St. Lambert) chi wilik i ha'lak'un inki'an i peet tijinik re rukab' q'orb'al eh ko xam chik inki'an rutijiik i kipeet kiq'orb'al eh re' wili irub'an rutijiljlik wo' chi holohik.

Je' wo' chik rukab' pan tokoom ruq'orkiil, (Chiapas), re' taqe ha'lak'un re' ruuk' aj qaq'orb'al xkitijej chi peet q'orb'al pan kijohtiik, je' wo' re' xkitijej wo' kiib' reh i rukab' q'orb'al. Eh xkik'saj i q'orb'al wili pan kitz'ihb'al q'orik, re' wili xti xooj eloq wach kuum chi holohik rutijiik.

Re' taqe aj tijineel xti kikapeb'aam riij chi:

a. Re' taqe rukorkilal xti yohb'aal nimaal wach tijinik-k'uhtanik pan qaq'orb'al ruuk' taqe rutuut q'orb'al na rub'aan, xa je' wo' ruuk' i nab'inik re rukab' q'orb'al re ha'lak'un noq maj nik' reht'al ma' ne ta nchol b'anaj tijinik riib'.

b. Je' wo' inqaq'or chi wilik ju'jun ha'lak'un ma'xta keht'aliim paam re tijinik re ki'ib' wach q'orb'al kamaneel reh chi ne reht'aliij paam

Re' Gleich, ruum i Kuper (1993; 55-56) iruniimb'isaj wach ruq'orkiil eh ruholwachiil wach taqe ki'ib' chi nab'inik wili:

Chu paam i ruwii' aj Canadá re' ruq'orb'al chalinaq ruuk' rub'anojal taqe kituut kajaaw taqe aj tijineel re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Chu paam i tinamitaal kaxlan re' tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orb'al reh chu'nchel i tinamit re' wilik reh ruye'ariik ruk'uhtjik chu'nchel na'ojb'alil re ha'lak'un.

- Re' kituut kajaaw taqe aj tijineel aj Kanadá inki'an rutijiik taqe ki'ib' chi q'orb'al, na'ojb'al-kapeb'al; eh pan qayuq'ul qajinaq wach rutijiik i wili.

- Re' taqe ruwii' i tijinik inki'an taqe aj kanadá xti yohb'aal wach nimaal wach: re' ruwii' i tijinik inb'aan pan qatinamitaal noq inkik'uhtaaj i q'orb'al re' kaxlan q'orik re' rukab' wach q'orb'al, ne nb'aan chi re' wili ne nelik wach chi k'ih eh k'utlik wach.

Pan qatinamit pan taq ju'jun chi ye'aab' reh tijiinb'al inki'an chi re' kaxlan q'orik jenaj peet q'orb'al pan kijohtiik i ha'lak'un eh ko

xam chik ne nk'uhtjik keh xti ruwii' i rukab' wach q'orb'al.

- Re' ruwii' i rukorb'esjiik i tijinik-k'uhtanik keh aj tijoom aj Canadá xti yohb'aal nimaal wach ruk'uhtjiik inb'aan chu wach taqe aj tijoom ayu' pan tinamitaal kaxlan q'orik (Latinoamérica).

- Chu paam reht'aljiik paam ruk'achariik i Canadá re' kituut kajaaw i ha'lak'un inkiyeew kik'ux eh inkikoj rutijiik i peet qorb'al pan kijohtiik taqe. Chu paam la' ruq'orkiil tinamitaal kaxlan q'orik re' taqe kituut kajaaw i ha'lak'un wilik rutuut kiq'orb'al irub'an chi nkikanaa' i wili eh inkiq'unej wach taqe kak'uun reh chi ne nkitijej i rukab' q'orb'al L2.

i rukab' ruq'orb'al eh na rujohsam wach ruwuhktiik taqe ruwii' i rilariik eh rutz'ihb'jiik wo' reh.

c. Re' ne nqaq'or wo' hoq chi re' ha'lak'un ne rub'aan i tijinik pan rukab' wach q'orb'al xti kamaneel reh chi eliik wachiil ne rub'an taqe, xa re' la' ma' je' ta re' iruq'or ruwii' i Modiano.

d. Re' taqe ha'lak'un chu paam i ruq'orkiil i St. Lambert inchalik ruuk' taqe ju'jun chi patineel xa rimlik wach kik'achariik, eh pan ye'aab' Chiapas re' taqe ruwii' k'acharik xti q'e' qajinaq wach.

e. Chu paam i peet ruwii', re' wili chalinaq pan jenaj ruwii' koojb'al chi runaab'jiik taqe ruwii' na'ojb'al chi rutz'ihb'jiik reh chi ne nkinab'eej paam chi korik i wili. Chu paam i rukab' ruwii' re Modiano, re' wili chalinaq ruuk' taqe koojb'al ko chalinaq rub'aan, re' noq re' ilij wach eh rutz'ihb'jiik huuj ma q'e' ta kamaneel.

Chi quncheel inqakoj wach chi re' hat inaweht'aliij chi ma'xta jino'q ruchaq'weesjiik k'utlik ta wach reh chi ne nb'aan tiijik eh ruwii' rub'aan ruq'orkiil pan tijinik re' peet ch'iht re tijinik pan ki'ib' wach q'orik. Wilik k'ih wach b'uhr ruchaq'wesjiik, eh wilik wo' kamaj, eh ne wo' inreqarik ruuk': taqe ha'lak'un, kituut kajaaw, eh ruwii' kik'achariik chi kiju'junaal.

Chi re' tijinik re' peet okik ne wo' nb'aan pan rukab' q'orb'al xa re' ha'lak'un na ruwuhktiik wach i ju'jun ruwii' ruq'orb'al chi je' re' ma' q'e' ta k'axik ne rub'an rukamanjiik wach (Cummins, 1979).

Jenaj wo' chik ruwii' ruq'orkiil wach qaq'orb'al xti kamaneel mi re' taqe chu'nchel i komonil wilik keh xa majnik' kiq'orik wii' i peet q'orb'al pan taq ju'jun chi komonil oon nimaq wach kiq'orb'al ruuk' i rukab' wach q'orb'al ne rub'an chi ne nb'aan tijinik chu paam i rukab' q'orb'al.

Mi nakoj wach chi re' ju'jun chi ruq'orkiil wili iruyeew riib' chu wach chu'nchel i tinamit Watemaala? Mi xti wilik kamaj chi re' kok' ha'lak'un aj qaq'orb'al ne nkitik'aa' tijinik-k'uhtanik pan rukab' q'orb'al?

Je' wo' re', wi re' peet ruq'orb'al i ha'lak'un ma' q'e' ta ruq'or chi korik ruuk' ruwii' ju'jun chi k'uhtanik ajwaal wach chi ne nye'arik reh ruk'uhtjiik i ruq'orb'al reh chi ne nwuhktik wach.

Wi la' ma'xta minooj inb'aan re rutamlojiik oon ruwuhktik wach rilariik eh rutz'ihb'jiik wach i peet q'orb'al, ma'xta naq reet chi ne nb'aan chi ne ntihk'ik chi peet k'uhtanik chu paam i peet q'orb'al reh chi ne ntiijik chi korik.

Jenaj wo' chik ruwii' taqe ruq'orkiil irumol wach i peet k'uhtanik re' noq re' ruwih'iik rujohtiik naah i ju'jun chi q'orik eh komonil chu wach i rukab' q'orb'al. Je' re' eliik kiwach noq re' taqe ha'lak'un ne nkehchaaj i ju'jun chi q'orb'al xti ne rub'an rilarik wach eh rutz'ihb'jiik ju'jun chi nab'inik wilik re q'orb'al pan rujohtiik jino'q ha'lak'un.

Re' Dutcher (1983) je' wo' re' iruq'or chi kamaneel wach taqe ju'jun chi b'anooj reh chi ne nkowtesjik wach rutijiik ruq'orb'al i ha'lak'un eh ne rukoj wach chi korik eh ruq'orjiik chi kiwach i peet q'orb'al eh ruuk' taqe aj tijoom kiq'oroq je' rukab' taqe ha'lak'un reh chi ne nwih'ik rukowiil wach kik'ux chi ruq'oriik i ruq'orb'al. Re' wili ne rub'an ruuk' ruwachil taqe ju'jun chi ruq'orkiil re Modiano ruuk' rukorb'esjiik wach chi korik eh ruloq'il ruum i kaxlan q'orik chi je' rukab' q'orik.

Roox kamanik-runaab'jiik riij tijinik.

- *Chaq'or taq chawach ruuk' awuchtijineel nik' wach raa' ri'sil i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al reh chi ne nye'arik pan ruyuq'ul i qatinamit Watemaala re' taqe qaye'em ruq'orkiil chu paam i ch'uq wili.*

2.4. Yu'naak qa'an jino'q ruq'orkiil ruwii' i ju'jun chi q'orb'al re Watemaala re' a'nam chi ne nwuhtik wach rub'anojal xa re' k'ahchi' runaab'jiik riij ju'jun chi ruq'orkiil.

Je' rukab' k'ahchi' qakapaam eh qak'utjaam ne ruyeew riib' chi qawach i ju'jun ruwii', eh nik' wach qaq'orb'al:

Re' tinamit Watemaala jenaj tinamitaal k'ih wach b'uhr chi q'orb'al eh na'ojbal-kapeb'al.

↓

Wilik taqe inkich'aq i qatinamitaal ruuk' i kaxlan winaq, xa re' la', ch'aqooj wili ma' korik taj.

↓

Re' qatinamitaal wilik reh ik'inaq yejaal chu wach i tinamitaal, xa re' wilik reh jenaj ruka'winaq tzuhb' q'orb'al chalinaq ruuk' taqe qamaam qati't maaya.

Re Polanco (1992: 22) re kireqem chu paam i huuj wili taqe ju'jun chi ruk'axkilal re' k'ahchi' qach'uqum wach.

Wilik taqe ju'jun inkikapaaj chi re' taqe ruwih'iik i k'ih wach b'uhr chi q'orb'al pan tinamitaal re' rujot' wach i tinamit Watemaala ruuk' taqe ju'jun ruwii' rujohtiik wach k'acharik.

Xa re'... re' ruk'ih wach b'uhriil ma' rutz'a'j ta wach ruuk' taqe ju'jun chi ruwii'. Awach i je' wili inkikapaaj, inkisach pan kik'ux chi wilik jenaj reh rilariik wach korik b'anooj, re' ruyeew eh ruloch' riib' ruuk' taqe ju'jun chi k'achareel eh ruuk' taqe ju'jun chi ruq'orkiil re' wilik chi kiwach taqe k'achareel ne nkilow wach chi manlik reh chi holohik laj k'acharik.

Re' tzuhb' chi qawii', je' rukab' jino'q awach qeh, re' ye'aab', re' tinamitaal, re' kok' tinamit oon nimaq taq tinamit re' wili jenaj ruye'aab' i runahsiil i tinamiit eh je' wo' re', ma' re' ta rutz'uhkrisaniik jinoq eh je' wo' hoq ruuk' wo' ju'jun chi ruwii' i qatinamiit ma' re' ta wo' reh (Ramírez, pan García 1979: 184).

Re' nahsil tinamit, ruuk' i keh, ma' ne ta nb'aan jino'q ruwii' ruwuhkteesjiik wach chi ne ruchop riib' ruuk' jino'q ruwii' koojb'al keh taqe qatinamitaal, ma' je' ta la' re', na la' rureqem reje tokoom ruwuhktesjiik wach reh chi ne rub'an chi ne koorjik wach chib'ih na rub'anariik eh chi ne nilarik wach chi je' manlik laj kiristyano' eh manlik aj tinamitaal eh re' ne ruk'uhtaaj wach nik' wach i qawii' qak'achariik. (Juan Pablo II, 1989: 06).

Re' ruwuhktiik wach k'acharik pan komonil na rujohtiik wach chi kunchelaal taqe ju'jun chi ruwii' kik'achariik pan kipaat eh re' wili xa na wo' kilom wach ruuk' taqe keh jenaj ruwii' koojb'al.

Re' ne nqakuxisaj wach ruq'orariik: **Re' ruk'axkiil ma' re' ta wach chi k'ih wach b'uhr chi ruq'orkiil, re' la' rukuyuj ruwii' k'acharik eh loch'il. Na rub'an rupeleetohiil chi riij taqe wili, ma' re' ruuk' taqe ruk'ih wach b'uhr chi ruq'orkiil, ruuk' la' taqe ma' inkikuy ta ruwii' k'acharik.**

↓

Re' taqe mu'us kiq'orik kaxlan q'orik eh wili wo' taqe majnik kiq'orik majnik' pan tinamitaal karibe.

↓

Wilik tz'aaq loq'il i qaq'orb'al wilik ayu', je' wo' re', jenaj relb'aal ma' q'e' ta holohik ruq'orjiik pan tokoom taq tinamit inb'aan.

↓

Pan qatinamiit wilik reh ki'ib' wachil reh ruwii' rukorkiil q'orb'al: 1. Ruq'orariik chi eliik kiwach re irukol ruwii' reh chi rehtesjiik i ju'jun chi q'orb'al eh ruwii' koojb'al ruuk' taqe ju'jun chi q'orik reh chi eliik kiwach ne nooj eloq eh 2. Rub'anriik rukohliik wachiil re' wili ne ruko'leej wach ruuk' q'orik oon ruuk' rutz'ihb'jiik riij eh reh chi ne nlooq'jik ruuk' taqe ruwachil taqe ruwii' i ju'jun tzuhb' chi aj q'orb'al.

Eh ruuk' taqe ruwii' i na'ojb'al-kapeb'al eh ruwii' tijinik, re' ruwachil xti ma' eliik ta kiwach.

Re' taqe tzuhb' chi aj qatinamit wilik taqe majnik' jalb'etamaj ruwii' kina'ojb'al pan taq ju'jun chi tinamit eh ruum taqe ti' k'axik k'uluuj noq kireqem chaloq pan kik'achariik.

↓

Ruuk' taqe mu's wilik k'ih wach b'uhr kikojb'aal kuuk' i patim pan taq ab'iixb'al eh ruuk' i aj tinamit ruuk' ruwii' k'acharik eh ruuk' najtiil patim taqe Elenaq chu paam i Asturias (1986).

↓

Wilik taqe ha'lak'un ik'inaq chi lajeeb' roxk'ahl ma' kiponik ta pan tiijb'al iib'. Wilik yohb'aal wach k'ihaal inki'an ruka'pechjiik tijinik eh wilik ma' kiponik taj. (DGE: 1985).

↓

K'isiin ma' chikunchelaal aj tijineel ha'lak'un aj qaq'orb'al, inkitik'aa' tijinik pa rukab' wach q'orik re' kaxlan q'orik, ruum re' i wili xa awach ne nib'irinik reh eh ma'xta reet chi keh, xa chib'ih jariik inq'orarik chi riij ruum ma' keht'al ta wach nik' wach qaq'orb'al eh mi wilik ta wo' hoq ruq'orkiil eh rureqariik chi riij chu paam i q'orb'al wili.

Qilow taq rub'aan chi re' taqe rucholiniik i wili ne nqeht'aliij wach chi ju'jun kitijiniik taqe kok' ha'lak'un aj qaq'orb'al kiwih'ik ixib' oon kijib' pech pan peet haab' re tijinik eh inki'an rik'teesjiik, xa re' la' xti ma' q'e' ta inkireq taqe chi riij i ju'jun chi q'orb'al eh ma'xta k'isinoq ne nki'an rutz'ihb'jiik. Chapahqaaj taqe reh awach eh xa re' mi re' ruuk' i hoj mi nk'ulik pan kik'ux nik' wach noq xicholinik i rupeet haab' tijinik eh ma' ne ta wo' nkojarik naah noq ne nqakapaaj chi nik' ta wo' wach noq xicholinik chaloq.

Eh je' wo' re' ma' ne ta nqa'an rub'aan eh ma' nqaaj ta wo' hoq chi re' taqe wili ne rub'aan chi ne nqajik wach i ju'jun chi cholinik oon ruuk' taqe aj k'uhtoom, mi ne wo' hoq inqakoj wach chi re' taqe ju'jun chi ruwii' q'orik eh ruwii' ju'jun chi q'orb'al re' k'ahchi' qakapaam riij iraaj chi ne nwih'ik ruq'orkiil chi korik eh ne nye'arik pan taq k'uhtamb'al keh taqe aj tijineel. Quy'eej aj re' chi re' i ruq'orkiil ne taq inak'am rub'aan chu paam taqe cholinik.

Wilik taqe ayu' i ju'jun chi peet ruch'uqkiil ruwii' cholinik re' inkojarik pa rutinamitaal Watemaala:

> **Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al ne rub'an chi ne nwih'ik rukorkiil runab'jiik, ne ruyeew riib' chi holohik eh runab'jiik riij xa re' la' noq ne ntihk'ik rub'aan rujohtiik chi chu'nchel nik' wach rub'aan taqe ju'jun chi q'orb'al pan peet q'orb'al.**
>
> *Richards (1991)*

Re' taqe ruwii' i ju'jun taqe wili iruk'am rub'eeh taqe kijib' chi ruq'orkiil eh rureqariik taqe ruwii' i ju'jun chi q'orb'al:

1. Rupeet q'orik re rusihtunal ruchamiil paam" re' ye'ooj ruum i J. Cummins (1976-1983) awach taqe nkiq'or chi wilik peet ruwii' rub'aan holohik kajq'orb'al reh chi re' taqe ha'lak'un na rureqem wach i ju'jun chi q'orik reh chi ne nkitijej i ju'jun chi qaq'orb'al chi je' re' ne nkireq ruholonkiil wach eh ne nkamaan keh pan taq ju'jun chi ye'aab', reh chi holohik ne nkib'iraj eh holohik ruq'orkiil ruwii'.

Je' rukab' iruq'or i ruq'orkiil wili, re' ruwii' rutz'aqariik chi reh chi ilb'al wach i ju'jun chi q'orb'al re' wili irusolk'b'isaj pan jenaj chik q'orb'al eh ruuk' chik tokoom laj q'orb'al. Eh je' wo' re', re' runimaal

wach rureqariik chi riij ruuk' jujun ruq'orkiil chi ne nwuhktik wach. Eh wilik wo' taqe ju'jun ruq'orkiil xti ajwaal wach chi ruq'orariik:

Inwih'ik jenaj nim wach rutijiik rutz'ihb'jiik i peet q'orik chi ne nkamanik chi korik eh ne nb'aan rutijiljiik i rukab' q'orik reh chi rilarik wach oon xa k'ul chel ne nb'aan rilwiik.

Re' Toukomaa eh Skutnabb- Kangas (1987) je' wili ehtalil xkikoj:

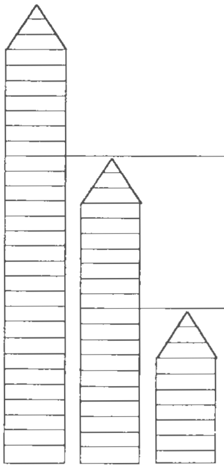

B'uhriil wach ruwii' q'orb'al. — **Rilariik ruman reht'aljiik wach na'ojb'al.**

A) **Ju'jun chi q'orb'al xa chi ib'irinik.** Nim wach rujohtiik re ju'jun chi q'orb'al — **Rilariik** Ruman reht'aljiik wach ma'xta reet.

Rurihmaal ruchamiil paam nimaal johtinaq naah i ki'ib' chi q'orb'al.

B) **Ju'jun chi q'orb'al wilik rajaawriik.** Re' wili je' rukab' i qaq'orb'al. — **Rilariik ruman reht'aljiik wach na'ojb'al** Xa maqalik kiwach.

Rurihmaal ruchamiil paam qajinaq naah i ki'ib' chi q'orb'al.

C) **Reliik kiwach i ju'jun chi q'orb'al.** Ayu' xti qajinaq wach i ju'jun chi q'orb'al — **Rilariik** Ruman reht'aljiik wach ma'xta kamaj.

1o. Re' rurihmaal ruchamiil paam re rujohtiik na ruponiik rureqem i qaq'orb'al, na reliik wach na rub'aan reh chi ma' ne ta nqajik wach chu wach taqe ruwuhktiik wach re ruman reht'aljiik wach tijinik.

2o. Xa' re' la' rureqariik i rurihmaal ruchamiil nimaal wach rujohtiik q'orb'al ne nwuhktik wach rilariik, chi je' wili aha' taqe kiq'orik wii' i rukab' wach q'orb'al ne nwih'ik reh chi re' taqe aj tijineel ne rub'an chi xa jenaj wach ruq'orb'al.

3o. Re' la ruye'aab' i ki'ib' ruchamiil paam tijinik, re' inq'orik wii' i ki'ib' wach q'orb'al re' xti nb'aan wii' q'orik, re' wili je' jino'q ki'ib' wach q'orik irub'an chi ne nwih'ik rajaawriik chi naah jino'q tokoom, je' rukab' i peet q'orb'al L1 ruuk' i rukab' q'orb'al L2, re' taqe tijinik ruuk' ki'ib' wach q'orik irub'an chi re' wili ne rub'an chi eliik kiwach chi je' re' ne nkeht'aliij wach kab'chel.

Ehsamaj chu paam i: Kuper (1993: 61-62)

2. Re' taqe ruq'orkiil i ruwuhktiik wach taqe ju'jun chi ki'ib' wach q'orb'al iruyeew riib' chi ne nwuhktik wach eh ne rub'an chi eliik kiwach ne nooj ruuk' i rukab' wach q'orb'al, je' wo' re', je' ruuk' taqe ruwuhktiik wach i peet q'orb'al L1 chu paam i jumehq' noq inkitik'aa' kiq'orom taqe ju'jun ruwachil ruwii' i rukab' q'orb'al L2.

Je' wo' re' xwuhktik wo' wach ruum J. Cummins (1981) eh wilik taqe ju'jun ruk'axkilal re' ne nawil wach chi re' hat ne nareq chi riij eh ne nakapaaj riij taqe ju'jun chi juch'uuj wilik pan huuj. Re' taqe ju'jun chi ruk'axkilal wili:

a. Re' rub'aan ruwii' i ju'jun chi kulwaach q'orik ruuk' taqe peet q'orb'al eh ruuk' i rukab' q'orb'al na ruwih'iik xti runaab'jiik riij chi korik reh chi ne nooj eloq wach chi korik i q'orb'al.

b. Re' rub'aan ruwii' i ju'jun i nimaq taq ruk'uhtb'aal xti nimaq wach en xti nim ruq'orkiil.

c. Na ruye'ariik rilariik wach i peet q'orb'al L1 ruuk' jenaj nimaal wach ch'iht chi ruk'uhtjiik chi je' re' ne nb'aan ruk'uhtjiik chi holohik i rukab' q'orb'al.

Cha'an rilariik chi korik i ki'ib' chi ehtalil wili reh chi ne tirutob'eej ruuk' i ju'jun chi ruq'orkiil wili eh ne wo' inqa'an ruk'utjiik tokoom chik ruwii'.

RE' PEET Q'ORIK CHI RUK'IHIIK WACH I QAQ'ORB'AL CHI XILAK I TOKOOM

Re' peet rub'anariik b'anb'al k'utjanik pan rukab' q'orik L2.

Re' peet rub'anariik b'anb'al k'utjanik pan peet q'orik L1.

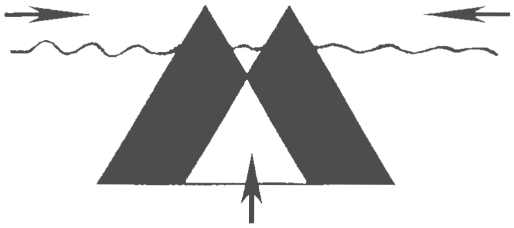

Ruwiikwach kikab'cheel b'anb'al ruk'utjiik.

Re' L1 eh re' L2. Re' rub'anariik ju'jun chi q'orik ruuk' runimaal choloj tijinik.

WILIK I JU'JUN MA' RUK'UHTJIIK TA WACH:

- Re' rub'aan ruwii' ruq'orkiil i q'orik chu wach i ju'jun chi aj k'utaaj re' wili wilik reh, je' rukab' inqaq'or wilik ruq'orkiil wach chu paam i L1 ma' nooj ta chi peet ruuk' ruq'orkili chu wach i L2.
- Re' ruk'ihiik wach i qaq'orb'al xa re reh wo' hoq.
- Na rub'aan rilariik i L1 ruuk' jenaj nim wach ruq'orkiil reh chi ne nooj niimb'oq wach chu paam i ruye'ariik wachil pan ju'jun chi q'orik re qatinamiit.

RUQ'ORKIIL RUK'IHIIK WACH I QAQ'ORB'AL

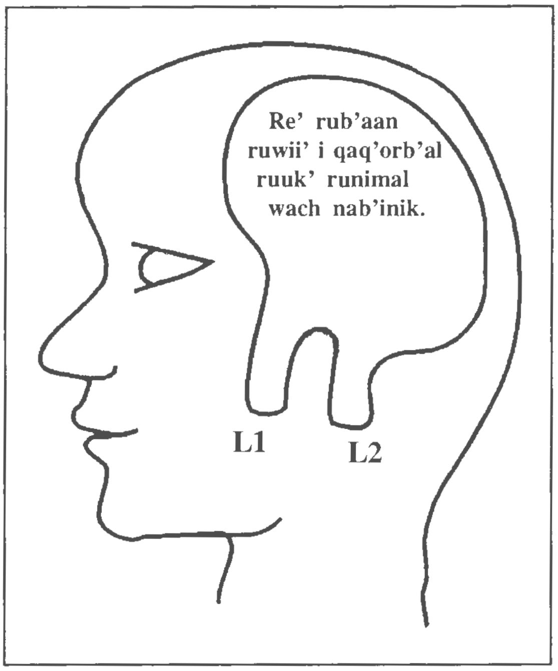

Ehsamaj ruuk' i huuj J. Cummins, "The Role of Primary Language Development in Promoting Educational Success for language Minority Students" ruuk' Schooling and Language Minority Students: A Theorical Framework. Los Angeles, Evaluation, Dissemination, and Assesment Center, California State University.

Re' ki'ib' ruq'orkiil wach ko re' xqil rub'aan re' wili xa je' re' na rojiik wach ruum taqe na rub'aan rutijiniik pan tiijb'al pan ki'ib' wach q'orb'al keh taqe kok' ha'lak'un aj qaq'orb'al pan qaye'aab'. Re' rukab', xti ajwaal wach, ne rukanaa' chi holohik chi re' taqe inki'an rutijiniik i L2, re' wili inkik'am reh ruuk' i peet kiq'orb'al pan kijohtiik. Ruum aj re' q'e' ajwaal wach chi ne nwuhktik wach taqe peet q'orik ruuk' kitoob'jiik pan kipaat, pan kikomonil eh pan taq kitijiinb'al.

Rutihk'iik tijinik pan taq kijohtiik taqe kok' ha'lak'un pan peet q'orb'al re' wili iraaj ruq'orom chi ne nye'arik tz'aaq loq'il i ju'jun chi ruq'orkiil inkik'uhtaaj ruwii' taqe ju'jun chi q'orik reh chi ne nkiko'leej i q'orik wach ak'al.

Richards (1991)

3. Re' ruq'orkiil Input re' iruq'or chi re' reht'aliij wach jino'q rukab' q'orik irub'an chi ma' k'axik ta reht'aljiik ruum noq re' taqe ju'jun chi q'orik inb'aan ne nreqarik chi riij chi ma' k'axik taj. Mi re' hat inakapaaj chi je' re' wili ma' k'axik taj?

Hoo', xti korik xa ma' re' taq chi ma' k'axik taj, ruum re' awach kinik'eem rutijiik tokoom q'orik re' keh keht'aliim chik paam chih inik'irjik. Eh noq xkan chi riij i ruq'orkiil wili ik'inaq chik yohb'aal wach haab'. Yu'naak chi q'iij, ne nb'aan rukojarik wach i peet q'orik, ruuk' runaab'jiik wach i rukab' q'orik, ma' re' ta ruk'uhtjiik chi ma' eliik ta kiwach. Ruum la' chi ma' eliik ta kiwach ruwii' re' noq inb'aan rutijiik chi kiku'junaal.

Chapaj wach ruq'orkiil irukuxiik wach ruq'oriik eh ne nakoj rehtaal chi k'ahchi' akojom rehtaal wach i rukamaj i aj k'uhtoom chi korik eh wilik ruhujil reh aha' ne ruk'uhtaaj wii' i ju'jun chi q'orb'al. Mi nareq chi riij i hat chi je' wili? Chih reet?

> Ne rub'an chi re' taqe ju'jun chi aj k'uhtoom ne nkiyeew kiib' ruuk' ak' wach ruk'uhtjiik chi ye'oj k'uhtanik, reh chi ne nwih'ik chi holohik i ruk'uhtjiik i ju'jun chi q'orb'al.

Ruuk' i ruq'orkiil Input, ruuk' i Krashen (1980) iruq'or chi re' taqe rureqariik chi riij i rukab' wach q'orb'al irupahqaaj chi re' taqe ju'jun chi q'orik pan qaq'orb'al irub'an chi ne rureq chi riij i ju'jun taqe ruwii':

a. Rureqariik chi riij.
b. Xti kamaneel eh wilik kamaj keh taqe aj cholol tijinik.
c. Ma eliik ta kiwach ruuk' ruwii' rutz'ihb'jiik.
d. Na rumolariik wach chi nim wach.
e. Na ruye'ariik keh taqe aj tijineel chi k'utlik wach eh ma' nim ta rooq.

Chakoj rehtaal chi re' taqe aj k'uhtoom ruuk' i ha'lak'un aj qaq'orb'al re' iraaj ruk'amam rub'eeh taqe ruq'orkiil i wili na rub'anam, na ruqasam wach nik' wach rutijiniik chi je' re' ne rumuh riib' ruuk' taqe ha'lak'un re' k'ahchi'keeb' kitijem kiib'. Re' na rukamanjiik wach i wili ma' re' ta ruk'uhtjiik wach

xa chih q'orik, xa re' la' iraaj rub'aan ruq'orob'jiik i ha'lak'un eh je' jino'q ruwachil i ruq'orob'jiik i wili ne rumuh riib' ruuk' chib'ih na ruk'uhtaam i aj tijineel ruuk' rukab' q'orik.

Re' Krashen (1981: 104) re' wili iraaj chi ne nwuhktik wach chu'nchel i ju'jun chi q'orik, chi ma'xta reet inq'orarik, ne nreqarik chi riij chu'nchel chib'ih jariik ne nq'orarik reh chi ne nwih'ik rurimlojiik wach i q'o'rinik iib'. Re' wili iraaj ruq'orom chi xa ta re' rujalb'ehtjiik ju'jun chi k'utaaj, ni xa ta re' runaab'jiik riij chi tz'ihb' ne nkitob'ej kiib' ruuk' rureqariik chi riij i L2).

Re' ruwii' ruq'orkiil re' rub'ihnaal ruwii' ruwachb'aal q'orb'al re' wili ne nreqarik chi riij mi k'ahchi' chi rilariik wach i juch'uuj eh ne wo' chik inwih'ik ki'ib' ruq'orkiil chu wach taqe ju'jun chi ruq'orkiil je' rukab' i wili:

- Re' ruq'orb'al na rub'aan chi je' jino'q xti ajwaal wach reh taqe aj cholineel, reh chi je' re' ne nponik pa' ruk'ux eh ne rureq chi riij aha' wilik k'ahchi' rib'iram. Ruuk' k'ul q'orik wilik reh yohb'aal wach runab'jiik wach re' noq ne rutik'aa' runaab'jiik riij i tijineel eh re' noq k'ahchi' kiq'orom chi kiwach kuch tijineel kiib'.

- Wilik wo' hoq rilwiik wach i ruwii' ilb'al runa'ojb'al i aj tijineel mi re' holohik oon ma' re' ta holohik reh chi ne nooj eloq wach rutijiik i ju'jun chi q'orik b'anooj re aj tijineel. Je' rukab' ne nilarik wach: ma' raaj ta tijinik.

Yu'naak ne nqil jenaj rehtalil re' iruk'uhtaaj i ruq'orkiil i Krashen.

RUREQARIIK RUWII' I RUKAB' WACH Q'ORIK

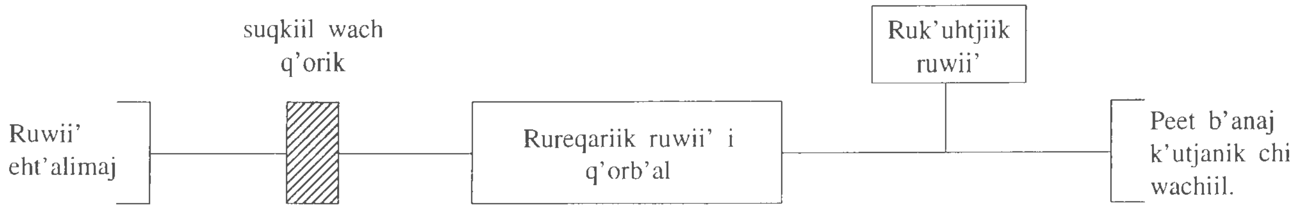

Re' wili re: S. Krashen "Bilingual Education and Second Language Acquisition Theory", Schooling and Language Minority Students: A Theorical Framework. Los Angeles: Evaluations, Dissemination, and Assesment Center, California State University, 1,981.

4. Ne wo' chik nqak'uhtaaj aweh jenaj ruwii' rub'aan i k'uhtanik re ju'jun chi ruq'orkiil i q'orb'al ma' q'e' ta k'uhtamaj chi korik re' ruk'am wii' rub'eeh re' rujohtiik wach ju'jun chi q'orb'al keh ha'lak'un re' ne nkik'uhtaaj reh kamanb'al k'uhtanik ruuk' i ju'jun chi q'orb'al pan tijinik iib' re ki'ib' b'uhr wach q'orik. Re' ruq'orkiil wili irumanaa' wach i ju'jun chi ye'aab' tijiinb'al reh chi ne nooj eloq wach chi ne eht'aaljik riij i tijinik pa rukab' q'orb'al, je' wili ne niimb'ik wach eh ne nkamanik.

Re' ruq'orkiil i wili xureq rib'iral ruum Kummins chu paam i haab' 1,981 ruuk' ju'jun rib'iral rub'anooj ruuk' i Olson eh Smith (1,977). Re' ruq'orkiil i wili ne nooj eloq wach chi je' wili:

> Re' runimaal runab'jiik wach ki'anam i ha'lak'un reh chi ne nwuhktik wach ruk'uhtjiik ruq'orkiil pan ye'ab' reh tijinik, je' rukab' inkik'uhtaaj keh ju'jun chi ha'lak'un, reh chi ne nb'aan rilwiik nik' wach noq ne nb'aan chi ma' k'axik ta rutijiik i ilij-tz'ihb' huuj.

Je' rukab' ne nawil, re' ruq'orkiil irub'an chi re' ju'jun ruwii' i ruwuhktiik wach i peet q'orb'al L1, re' ruwii' i wili ma' k'axik ta ne nooj eloq wach, eh aha' wilik i ma' q'e' ta reht'al paam i peet q'orik re' noq ne nkitik'aa' rutijiik i rukab' q'orik, re' wili k'axik rilwiik wach ne nb'aan i raa' q'orik eh ma' ne ta nkiyeew pan kik'ux chi ruuk' rilwiik wach huuj ma' eliik ta kiwach ruuk' i xaq'orooj q'orik.

Mi nakoj wach chi re' rub'aan i wili inb'anarik pan qayejaal qaxilak? Mi na ruwih'iik ruk'ihaal ilwik wach eh ruwuhktiik wach i peet q'orb'al L1 keh taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al pan kikomonil eh pan kipaat?

Wi la' re' ju'jun chi ruq'orkiil i runimaal wach rutuut q'orb'al ma' q'e' ta ne nooj eloq wach, re' ha'lak'un na ki'anam rub'aan chi na kilom-kitz'ihb'aam wach kihuuj "chi ma' kinab'eem ta riij", atoob' ta ne nb'aan pan peet laj q'orik. Eh je' aj re' mi la' xb'aan pan rukab' wach q'orik L2, re' wili ne njohtik wach ruk'axkilal ruuk' i reht'aljiik wach i q'orik xa q'orooj eh ruuk' i ruhujil elenaq.

Ruum aj re' na rub'aan chi:

> Ruuk' i na rukamaniik re tijinik eh ruuk' ruk'uhtjiik wach rub'aan, na rub'aan ruuk' ruwii' runa'ojb'al i ha'lak'un je' re' eliik wach ne ki'ooj.

Ne nb'aan rilariik wach i juch'uuj wili eh cha'an rureqariik jino'q inkojarik re rukamanjiik wach i ju'jun chi q'orb'al.

Ruuk' i rumolariik wach q'orkiil ne nqaq'or chi:

- Chu'nchel i aj k'achareel k'utlik kiwach ne nwih'ik keh nimaal wach q'orb'al, xa ruuk' jino'q q'orik, reh chi ne nooj manlojoq ruq'orkiil chi korik, xa ma' ruuk' ta minooj (ruxilak A).
- Ruuk' rureqariik wach jenaj q'orb'al ne rumanaa' chi re', chu paam jino'q qajinaq wach q'orb'al, re' wili xti yohb'aal nimaal wach q'orb'al, re' wili injahlik chi nim wach chu paam chu'nchel i tinamit (ruxilak D).
- Ruuk' rumanab'jiik wach rureqariik riij chu'nchel i rukamanjiik kanamaj ruum i runa'ojb'al i kiristyano' eh ruuk' nimaal wach runab'iniik ruk'ulum. Je' aj re', jenaj nimaal wach wuhtik re runab'jiik wach q'orik eh re' tijinik'-k'uhtanik xa ruuk' ruq'orkiil ruuk' i reht'aljiik wach runab'iniik i aj k'uhtoom eh ruuk' ruhujil tiijb'al.

RUWII' B'ANB'AL RUTIJIIK TAQE Q'ORIK

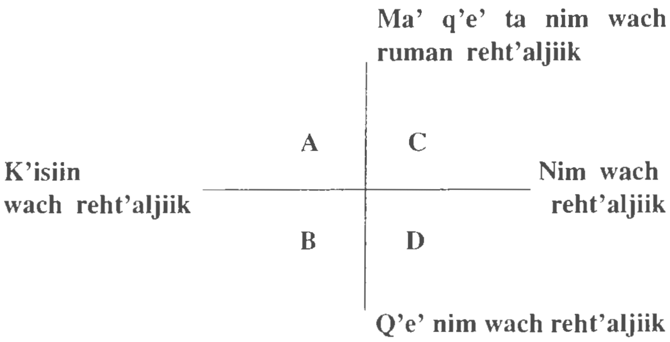

A: Rub'aan k'ih b'uhr wach chi peet kamanik pa rukab' q'orik L2.

B: Ruk'uhtjiik iloj wach huuj eh ruwii' i peet eht'alinik re rukab' q'orik L2.

C: Ruwachul aha' wilik k'ahchi' runab'eem chi riij i rukab' q'orik ruuk' k'ahchi' rureqem i aj tahqoom.

D: Ruk'uhtjiik iloj wach huuj eh ruwii' i peet kamanb'al re peet q'orik L1.

Re' wili kamaanb'al reh chi ne nooj eloq wach i ruk'uhtaniik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al E.B. Re' peet kamanik na rub'anam chi na kinab'eem wach i yohb'aal wach ruq'orkiil ju'jun chi q'orik re' na rik'tesjiik reh ju'jun chi aj tijineel re' ruuk' kok' tzuhb' aj tijineel reh chi ne nkireq chi riij rh ne niimb'ik wach chi kiwach.

Ilb'al reh runab'jiik-rukamanjiik re rukab' ch'uq

1. Chatz'ihb'aaj ixib' oq rukorkiil re k'amb'al ruwii' kamanik re' tijinik re ju'jun chi q'orik je rukab' re St. Lambert.

2. Je' wo' re' cha'an ruuk' wo' hoq i ruq'orkiil re Modiano, pan tinamit Chiapas.

3. Chak'utjaaj, eh chatz'ihb'aaj, ju'jun oq ruwii' i q'orik re' ne rub'an chi ne nb'aan i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan tinamit Watemala.

4. Chawilow wach (chak'uhtaaj i na awilom eh na a'nam) reh chi ne nb'aan rukamanjiik wach taqe ju'jun ruq'orkiil re' wilik chu paam i ch'uq wili.

ROOX CH'UQ

TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK: NIK' WACH RUWII'

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili taq re' aj tijineel, inqaaj qilom chi noq re' rukuxiik wach i peet ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan taqe wili:

1.1. Ruye'ariik wachiil i runimaal wach tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' runimaal runimb'iik wach.

1.2. Rilwiik eh rib'irjiik wach ju'jun chi q'orik ruuk' k'ih wach b'uhr chi q'orik qajinaq loq'il.

1.3. Rilwiik chi korik aha' wilik na ruk'amaniik pan tijinik iib' pan komonil reh ju'jun chi na'oojb'al eh q'orb'al reh chi ne nkoorjik chi jino'q tijiinb'al aj ki'ib' wach q'orb'al eh ki'ib' wach ruwii' na'ojb'al- kapeb'al.

2. Rub'aan i wili.

2.1. Chak'utjaaj ruwii' awilom wach pan tinamit Watemaala.

Re' Kalich, wilik reh waqiib' haab', manlik xponik pa rupeet q'iij re tijinik, pan k'isa tinamit chi' xoht (San Juan Comalapa), wilik pa rutz'eet re relb'aal q'iij re tinamit Watemaala. Eh je' wo' re', ruuk' i ruyohb'aal wach rusuqkiil ruk'ux chi raaj tijinik, xrib'iraj chi korik chu'nchel xuq'or i raj tijoom, xa re' la' ak'un ma' xchol ta k'isinoq reht'aljiik riij chu'nchel i xq'orarik reh pan tijinik ruum chi ma' nchol taj i ruq'orb'al. Re' aj k'uhtoom inq'orik xa pan kaxlan q'orik eh re' Kalich xa pan Kaqchikeel. Re' ruwii' i k'uhtanik xa na wo' chik ruka'pechjiik eh ma' re' ta rutijiik i cholinik xub'an.

Yu'naak re' Kalich wilik reh ki'ib' ruka'winaq haab' eh yu'naak aj kamanoom wach tumiin. Ink'uul pa ruk'ux: "Chi je' cho tz'aplik naah pan kaxoon eh ma' nik' ta wach cho ne nelik chu paam i re'".

Wilik na jino'q yejaal chi re' ruuk' ruch aj tijineel ko xkika'pechej i peet haab' re tijinik. Eh k'ih taqe xkik'saj ruuk' ki'ib', ixib' haab' i ju'jun chi haab' re tijinik xti ko kiponik pan waqiib' haab' re tijinik. Wilik ma' xkaaj ta chik tijinik. Re' tinamitaal Watemaala ma' re' taj xti wilik runeb'a'il chu paam i ruyuq'ul aj kaxlan q'orik, xa re' la' re' rukab' chi tinamit xti qajinaq wach i rutinamiit chi ma' kichol ta tz'ihb' eh ki'elik pan kitijiniik. Ma'xta lajeeb' re ho'k'ahl ki'okik pan peet haab' re tijinik eh ki'elik pa ruwaaq haab'.

(...) Ruuk' i ruka'pechjiik i ju'jun chi haab' re tijinik, jino'q aj tijineel wilik reh waqiib' eh ho'lajuuj haab' reh pan peet haab' re tijinik. (...) Yu'naak re aj qatinamitaal wilik reh waqiib' eh kab'laj haab', wilik keh majnik' chi tijinik k'uhtamaj reh(...).

Ehsamaj chu paam i: Fernández (1,990) yuq'imaj i Swenarski, L (1,988)

Peet kamanik-runaab'jiik riij tijinik.

Chak'utjaaj ruwii' ruk'achariik i kalich eh chawil wach ruk'axkilal i tijinik-k'uhtanik, reh chi ne ti k'utjanik chi riij i awilom wach pan ki'ib' chi ch'uq.

2.2. Re' ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik

Re' ruwii' rija'eel i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik sut i tinamit kiq'orik wii' kaxlan q'orik iruk'uhtaaj qeh chi jenaj ruk'uhtjiik ko ak' wach, chu'nchel na rub'aan re tijinik xchalik ruuk' jenaj mol mol wach molaab' irumol riib' wach tinamit reh chi ne rub'an ruwii' ruk'uhtjiik chi holohik ruuk' rija'eel eh chi korik ruk'uhtjiik i ju'jun chi rukorkiil. Ma' k'ahchi' ta rusik'ariik i ju'jun chi ruq'orb'al ma' re' ta ruwii' reh chi ne nokik pan ju'jun chi ruq'orkilal. Re' ruwii' rumolariik wach reh chi ne nooj ruch'ob' riib' chi korik chi ju'junaal noq k'ahchi' chi runaab'jiik riij i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al eh ruwii' i q'orik; je' re' ruwii' chi reh rilariik wach chi korik i q'orb'al eh ruwii' na'oojb'al koojb'al re tinamitaal je' re' ne nooj eloq wach reh chi ne nwih'ik rukojariik iib' wach taq tinamit".

Chu paam i ruq'orkiil i wili, re' rutihk'iik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik xtihk'ik kikapaam riij chu'nchel i q'orik: Re' rutijiniik i kaxlan q'orik chi je' rukab' q'orik. (...) Je' wili rilariik xb'aan, ruuk' rutijiik i q'orik reh chi ne nooj eloq wach rutijiik i ju'jun chi q'orb'al je' re' noq xub'an chi xuk'am rub'eeh re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al (E.B.) reh chi ne nooj niimb'oq wach: re' qaq'orb'al pan jino'q ye'aab' ne niimb'ik wach pan chu'nchel i qatinamit, chi je' rukab' i runahsil q'orik re' kaxlan q'orik.

(...) Je' re', ne nb'aan rub'aan chi, pan chu'nchel tinamitaal, je' wo' re' xb'aan chi xqajik wach ruq'orkiil eh je' aj re' noq xb'aan ruhktiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh re' ruwii' i rujohtiik inwih'ik ruq'orkiil pan taq nimaq wach rutijiik pan tinamit, je' re' ne nb'aan ruwii' eh ma' k'axik ta rub'aan ne nkojariik wach. Pan jino'q peet ruq'orkiil reh chi ne niimb'ik wach xponik rukoj riib' chu paam i rilariik chi ma' ne nsahchik wach eh ruksaniik i ju'jun chi q'orb'al re qatinamitaal eh, chu paam jino'q rukab' ruq'orkiil ruchopariik naah chu'nchel i ju'jun chi ruwii' i na'oojb'al kapeb'al.

Ehsamaj chu paam i: López (1995: 44-45)

Rukab' kamanik-runab'jiik riij tijinik.

Chanab'eej wach i ruq'orkiil xub'an i Kalich, re' awilom wach eh chawilow wach ruuk' iruq'or irutz'ihb'aam i Luis E. López.

2.3. Re' tijiinb'al iib' eh re' nab'inik riij q'orik

Pan 1,990 jenaj tzuhb' chi aj nab'oom re tijiinb'al wii' runaab'jiik q'orb'al re molaab' re tijiinb'al Rafael Landívar, xki'an jenaj reht'aaljik riij nik' je' kiq'orik pan kaxlan q'orik taqe aj tijineel re' ruuk' i aj peet ch'iht haab' re tijinik wilik keh waqiib' eh wuquub' haab' re' wili xb'aan pan ab'iixb'al Saq ak'al (Saqulew), pan tinamit Tekpan, Chimaltenango.

Re' nab'inik riij xuyeew chi xa jenaj wach q'orik kiq'orik wii' re' Kaqchikel. Re' ab'iixb'al wili ma' najt ta inkahnik chi' b'eeh re' inooj pan nim laj tinamit (wilik na ki'ib' oq kiloometro) eh pan ab'iixb'al wili k'ih chi aj kaxlan q'orik kiq'orik wii'.

Je' aj re' re', k'ih chi qatinamiit ma' kichol taj xti nahsil q'orb'al eh wilik keht'al eh ma' holohik ta ruq'oriik inb'aan. Je' aj re' noq k'ahchi' ruwih'iik ruwuhktiik wach i tijinik re' nab'inik riij q'orb'al pan qatinamiit xti najt wilik chi ne rureq aha' wilik iraaj chi ne njohtik wach, je' re', na ruwih'iik k'isinoq rukamanjiik wach chi ne nwuhktik wach chi korik.

Ehsamaj chu paam i: Dávila (1,991: 25)

Roox kamanik-runab'jiik riij tijinik.

Chatz'ihb'aaj nik' wach ruk'axkiil i nab'inik riij q'orik pan tinamitaal Watemaala? nik' wach ne ntowik i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orb'al?

2.4. Wilik ixib' ruwii' ruq'orkiil reh chi ne nkan chi riij i q'orik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan qayejaal qaxilak. Pa ruq'orkiil re Kalich ma' ruchuk ta wach q'orik: re' tijinik-k'uhtanik pan kaxlan q'orik keh taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al, je' rukab' xa jenaj wach ruq'orb'al xti wilik k'axkilal eh iruyeew pan kik'ux i ma' reliik ta chi holohik i kitijiniik. Je' rukab' noq re' taqe kaxlan winaq ne nkitaq'aaj i kak'uun pan jino'q tijiinb'al iib' aha' kiq'orik wii' japonés eh ne nkik'uhtaaj kitz'ihb' eh ki'ilij wach huuj pan kiq'orb'al re' re'. Nik' wach aj re' noq ne njohtik wach kinab'iniik i kak'uun?

Pa rukab' ruwii' ruq'orkiil, re Luis E. López. ne wo' inqak'uhtaaj chi re' nim wach rajawriik pan tinamitaal kaxlan q'orik re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, ne nb'aan rilariik wach i rujohtiik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re' k'ahchi' ruye'ariik chi holohik rukamanjiik wach reh ruwii' na'ojb'al kapeb'al eh q'orb'al, je' rukab' xti aasjinaq pa rak'aleel oon xa kaanamaj. Eh je' wo' hoq ma' ne ta nqaq'or chi rutijiik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al ne nb'aan chi holohik eh ma'xta k'axkilal. Ruuk' i ruq'orkiil i wili re' Siguán eh Mackey (1,986: 62) iruk'uhtaaj chi: "Re' noq re' rub'aan i tijinik inkojarik xa jino'q q'orb'al eh ma' eliik ta wach ruuk' i peet q'orb'al keh aj tijineel, ma' nokik ta haa' ruuk' ruq'orkiil tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ma' ne ta nq'orarik chi je' jino'q ruwii' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

Re' ruq'orb'al pan xilak ruwii' na'ojb'al-kapeb'al, re' López iruk'uhtaaj ne nqaniimb'isaj wach ruq'orkiil pan ch'uq chalik reh. Xa re' yu'naak chi q'iij k'ih taqe nimaq wach aj tijineel-k'uhtaneel, k'ih taqe tutb'ees ajab'ees, k'ih taqe aj k'uhtoom aj tijineel k'ahchi' kireqem chi riij chib'ih iruk'am qeh i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik chu paam i ruhktiik wach tinamit reh chi ne rukoowb'isaj riib' chi korik re' tijinik-k'uhtanik keh taqe patineel aj qatinamitaal pan tinamitaal aj kaxlan q'orb'al.

Pa roox ruwii' ruq'orkiil ne ntik'ib'jik nik' wach k'utaaj chi wachiil pan tinamit je' rukab' i qeh re' xti ne nqeht'aliij chi korik chi wilik k'ih wach chi qatinamiit ma' kiq'orik taj oon ma' nkireq ta k'isinoq chi riij i nahsil q'orb'al re' kaxlan q'orik. Wi la' nqak'achmaaj chi korik i wili k'ahchi' qokiik

chi ma' ne ta nqanab'eej q'orik chu wach jino'q tokoom chik' q'orik xa re' mi la' ma' wilkooj yu'naak. Eh noq re' wili ma' ne ta qohqajik chu paam chi qawach chi kow wach xti ajwaal wach chi:

> Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ne ruyeew qeh: jino'q rilariik ruwii' eh ruwuhktiik wach i qaq'orb'al reh chi ne ruyeew ruholwachiil chi qawach eh ne nooj eht'aaljik ruloq'il ruuk' i kaxlan q'orik chi e' rukab' q'orb'al, rutehb'aal k'utaaj chi wachiil pan taq tinamit eh ruuk' kiristyano' re' wilkeeb' pan taq tinamit.

2.5. Ne nqapahqaaj aweh chi ik'een wo' chik chu paam i peet ch'uq eh chawilow wach i ehtalil re' ruk'uhtaaj nik' wach rub'ehjiik wii' i tijinik pan ki'ib' wach q'orik, re' ye'ooj chu paam i qatinamitaal. Chu paam i re' wilik ixib' nim laj ruk'uhtjiik ruwii' re' ne nqayeew ruwachiil je' yu':

a: Pan tijiinb'al iib' xa jenaj chi q'orik wilik keh ma' re' ta kaxlan q'orik re' wili inteh wach eh re' aj tijineel na rub'anam chi na ruye'em ruk'uhtaniik re' ruuk' i q'or'bal kiq'orik wii' i ha'lak'un eh ne ruq'or chib'ih jariik na ruk'uhtaam pan q'orb'al re' re', eh ko re' aj ne ruq'or pan kaxlan q'orik reh chi ne nkireq chi riij. Ayu' inkojarik i k'isiin wach q'orik. Re' ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik johtinaq chik wach ruk'uhtjiik. Mi nakoj wach chi pan qayejaal qaxilak johtinaq chik wach?

b: Re' tiijb'al iib' re' wili ne ruyeew rilariik-ruk'uhtaniik pan peet q'orikeh re' kaxlan q'orik ne ruchop naah i rukab' q'orik L2. Ne nb'aan rutik'ib'jiik ruwii' k'uhtanik ruuk' i ju'jun chi b'anb'al tijinik pan ki'ib' wach q'orik eh re' i wili ne rub'an chi ne njohtik wach ruq'orb'al eh rutz'ihb'jiik. Re' wili inq'orik chi riij ruk'uhtaniik pan ki'ib' wach q'orik (bilingüe). Mi aweht'al jino'q kamanik chi riij i tijinik oon jino'q kamanik chi riij i tijinik re' xti ne nponik ruyeew chi korik i tijinik? (Re' wili ne nqaniimb'isaj wach ruq'orkiil pan ch'uq chu wach i wili).

c: Chu paam roox ruq'orkiil kojimaj wach i ruq'orkiil ruwii' na'ojb'al koojb'al". Re' wili intihk'ik noq rub'aan reh chi ne nye'arik pa rukab' q'orik eh pa rukab' ruwii' na'oojb'al kapeb'al, re' wili iruq'or chi xa ma' na ta rukamanjiik wach i peet q'orb'al keh ha'lak'un na wo' rub'aan runaab'jiik wach i ruwii' na'ojb'al koojb'al. Yu'naak chi q'iij re' ruwii' i wili johtinaq wach eh ko k'ahchi' rukamanjiik wach reh chi ne nkinaab'eej wach i tokoom chik wach na'ojb'al kapeb'al re' wilik pan ruyejaal i tijinik-k'uhtanik, qanab'eej chi pan qatinamiit wilik k'ih wach b'uhr chi na'oojb'al koojb'al eh xa ma' ki'ib' ta b'uhr wach. Eh ruum aj re' rub'ehjiik wach i tijinik k'uhtanik pan ki'ib' wach q'orik ne ruyeew chi ne nwuhktik wach, ne nwih'ik ruholohiik k'acharik eh nim wach ruwii' na'oojb'al kapeb'al je' rukab' ne nq'orarik reh tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al kapeb'al. (Re' wili ne nk'uhtjiik chu paam i ch'uq reje chi qawach).

2.6. Xti ajwaal wach chi ne nwih'ik b'anb'al ye'ooj ruwii' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan chu'nchel i tinamit wach ak'al. Chu'nchel wilik ju'jun ruwii' ruq'orkiil xti holohik eh ruuk' i wili ne nwih'ik rujohtiik wach iloj ju'jun chi k'acharik ruuk' rub'aan na ki'anam rujohtiik wach.

Re' ruwii' ruq'orkiil re qatinamiit Watemaala na qilom xti pa rukorkiil chi:

- Wilik wo' chi qawach k'ih wach b'uhr chi q'orb'al wilik qeh, chi jilow i kaxlan q'orik re' naah q'orik re tinamit, re' ruk'ihaal i q'orb'al wili qajinaq wach eh ma' inkikoj ta wach chi nim wach q'orik k'ih kiq'orik chi ma' ruq'or korik chi re' qaq'orb'al xa jenaj majnik' q'ab' q'orb'al" (dialecto).

- Wilkooj chu paam i qaq'orb'al chi qajinaq wach chu wach i kaxlan q'orik ruum chi ma' inkikoj ta wach chi korik taqe kiq'orik i kaxlan q'orik chi xa qohq'orik wo' ti taqe pan qakomonil eh xa pan taq ab'iixb'al. Eh raaj chu paam i rukab' q'orik L2 iraaj chu'nchel chib'ih jariik, chu'nchel chih jariik na ruye'em ruq'orkiil wii' re' wili ma' q'e' ta holohik ruwii'.

Re' wili i peet b'anooj kamanik na rub'anam i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne nwuhktik wach pan qatinamiit. Oon chu'nchel ruwii' ruq'orkiil xti ajwaal wach rutijiniik riij oon rukamanjiik riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i ju'jun chi rehtalil je' rukab':

- Reht'aljiik rukamanjiik wach oon reht'aljiik riij i ju'jun chi q'orik eh pan ju'jun chi q'orik.

- Rureqariik riij chu'nchel i na rub'aan oon reht'aljiik riij rujohtiik runab'jiik wii' i ju'jun chi q'orik.

Pa ruwii' ruq'orkiil na rureqariik chi riij i rujohtiik wach qaq'orb'al eh ma' re' ta ruq'ehb'ariik wach, xa re' la' ruuk' i peet ruwii' ruq'orkiil ne nqareq chi riij chi re' peet rusik'ariik riij i choloj tijinik reh chi ne ruyuhk'iij wii' riib' ruuk' i peet q'orb'al L1 eh ne nkojarik wo' haa' i rukab' q'orik L2. Re' k'uhtamaj jenaj nim laj tijinik reh chu'nchel i tinamit reh chi ne nb'aan rureqariik chi riij chu paam i ju'jun tz'uhb' chi aj ju'jun wach q'orb'al re' kiq'orik i peet L1 oon re' rukab' q'orik L2. Re' aj tijineel-k'uhtaneel ne nwih'ik runimaal wach ruk'utjiik chikiwach ruuk' i aj cholol tijinik.

Ruuk' i ki'ib' wach q'orik je' qajinaq wach ruq'orkiil ne nsik'arik chi ne nelik oon ne nk'amarik jino'q q'orik ruuk' eh ne njohtik wach runab'jiik i qajinaq wach q'orik eh ne nokik ruuk' aj tijineel-k'uhtaneel re aj jenaj wach qaq'orb'al oon ruuk' i rujenaj wach kaxlan q'orik, ruuk' i ruk'utjiik i ruman wach q'orkiil eh ruuk' rujohtiik wach jino'q q'orik chu wach i tokoom, xa re' la' ma' je' ta re' inq'orarik. Cha'an re' rukapeb'jiik riij:

-Je' rukab' ne nqil xti ko ayu' ne naqakoj wach chi re' b'anooj re ju'jun ye'ooj tijinik chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik wilik reh i aj tijoom reh k'achi' chi k'uhtanik. Re' ruyejeb'jiik i wili iruk'am rujohtiik wach rub'aan eh rilwiik wach pan taq komonil, reh tutb'ees ajab'ees eh je' wo' hoq kuuk' i ha'lak'un awach k'ahchi' chi tijinik.

2.7. Ma' ne ta nb'aan ruk'utjiik riij i tijinik iib' pan ki'b' wach q'orik re ruk'ihaal ruwii' na'ojb'al kapeb'al awach majaa' kichol i ki'ib' wach q'orik. Pan qatinamiit re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik majaa' inb'aan eliik chu paam. Wilik ju'jun chi ruq'orkiil majaa' inkuxik wach reh chi ne nkahnik chi holohik ruwachiil eh ne nqa'an chi ne nooj chi wiiik rutz'aaq loq'il i tijinik.

Re' reh Gleich (1,989: 70-71), re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'oojb'al kapeb'al re' na rukamaniik wii' i wili, ruye'ariik jino'q tijinik-k'uhtanik reh chi kichol rukojariik wach i ki'ib' chi na'ojb'al koojb'al jino'q rukiab' q'orb'al. Ruuk' i wili inreqarik chi re' ha'lak'un aj qatinamitaal ne nkireq i runimaal wach nab'inik, reh chi ne nwuhktik i wach rureqariik chi riij xa kutkeel oon pan k'ihaal eh ne wo' nkiyeew tz'aaq loq'il: nik' wach i kiwii' eh pan komonil ruuk' i ransil i ju'jun chi ruwii' na'ojb'al koojb'al re' wilik pan taq kiye'aab'. Je' wo' re' ne nquy'eej nik' wach ruwih'iik chi pan rukorkilal eh rukojariik wach i rukab' q'orik.

Ruuk' ruholonkiil wach i ruwuhktiik re tijinik iib' pan tjijnik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al kapeb'al re' tijiinb'al iib' na ruye'em chi holohik i ruwii' ruk'uhtaniik. Ma' ne ta inminarik pan na'ojb'alil jino'q chik tokoom.

Je' wili re' tijiinb'al iib' eh re' taqe raj k'uhtoom na kiye'em pan jenaj wach na'ojb'al i ju'jun chi runahil je' rukab':

- Pan tijiinb'al iib' re' wilkeeb' pan ab'iixb'al jenaj ruwii' chi ne nreqarik naah rub'aan i holohik laj k'acharik, jino'q rujohtiik naah i ju'jun chi patineel eh jino'q ch'ikaab' chi ne nelik chi naah", (Jung 1,992: 60).

- Eh je' wo' re' jino'q tijiinb'al ma' q'e' ta holohik ruwii' tijiik re tijinik pan ki'ib' wach q'orik re' wili irub'an chi wilik k'axkilal re komonil ne nb'aan eh wilik chik jino'q rub'aan rutijiljiik na'ojb'al ma' re' ta qeh reh chi re' ha'lak'un ne nwih'ik nim wach tokoom laj rukapeb'aal ma' holohik ta chu wach i k'ahchi' rutijiik.

- Re' tijiinb'al iib' ma' ruteh ta wach i rujohtiik runa'ojb'al i ha'lak'un aj qaq'orb'al. Re' ruk'uhtaaj jino'q k'axkilal reh jino'q ch'ikiinb'al, jino'q kamanik eh kib'ihnaal reh chi ne nye'arik keh chi tijinik. Re' wili na rub'aan rujalariik chu paam rukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

- Pan rutijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik na runiimb'isam wach chu'nchel i rib'iral eh rukamanjiik wach pan taq komonil reh chi ne ruyeew jino'q ruwii' reht'aljiik riij, ruwii' eh rutz'aaq loq'il jino'q kapeb'al eh k'utjanik chi riij i tijinik eh reht'aljiik wach runa'ojb'al i qatinamiit (je' rukab' i ruwii' ruq'orkiil i na'ojb'al kapeb'al maaya, ma' kichol ta tz'ihb' oon ma' reht'al iloj wach huuj, ma' ki'anam ta ruq'orjiik riij).

- Re' tijinik pan ki'ib' wach q'orik xa ma' re' ta keh aj tijineel pan ki'ib' wach q'orik. Eh ma' re' ta wo' hoq rutijiik i kaxlan q'orik je' rukab' q'orik L2.

Na rilariik wach je' jino'q ye'ooj tijinik chi riij i tijinik-k'uhtanik chu paam i ki'ib' chi q'orik eh ki'ib' chi ruwii' na'ojb'al kapeb'al re' ne nkojarik chi reh tijiinb'al eh ruye'ariik rutz'aq loq'il chi eliik kiwach (Saville & Troike: 1,974).

- Re' tijiinb'al pan ki'ib' wach q'orik ma' re' ta rujalvehtjiik ruuk' i kaxlan q'orik. Re' la' ruponiik rucholiik re': Runiimb'iik wach ruk'ux i ha'lak'un, rilariik wach i ju'jun chi rucholiniik eh ruye'ariik q'ab' reh chi ne nwuhktik wach runab'jiik ruuk' i wilkeeb' pa rukomonil eh chu'nchel i rutinamitaal.

Re' rukuxiik wach i ch'uq wili inqaaj qakanam wach rusaqumaal chi re' tijinik pan ki'ib' wach q'orik ma' kapeb'amaj ta reh xa kok' ha'lak'un aj qaq'orb'al. Je' la' wo' taqe re aj kaxlan q'orik ne nki'an rokiik chu paam i wili reh chi ntoob'inik reh k'utaaj chi wachiil kuuk' taqe tzuhb'aal chi qatinamiit re' kipatinik pan qatinamitaal. Eh je' wo' hoq, ruuk' qaju'jun b'anb'al cholinik chu paam i huuj iruniimb'isaj wach ruk'uhtjiik keh ha'lak'un aj jenaj wach qaq'orb'al pan peet q'orik re qak'isinal.

Ilb'al reh runnab'jiik-rukamanjiik riij i roox ch'uq

1. Cha'an rilariik wach chu'nchel runaab'jiik riij i tijinik iib' pan ki'ib wach q'orik pan akomonil oon atinamiit. Ne nqapahqaaj aweh chi tiq'orok chi riij ruuk' xawil pan peet ch'uq eh ruuk' i ch'uq wili.

2. Chayeew jino'q k'uhtb'al wach chu'nchel chib'ih ne ruk'uhtaaj aweh reh i ruq'orkiil i rutuut q'orb'al. Cha'an ruk'uhtjiik nik' wach aweht'al ruuk' ak'achariik oon ruuk' jino'q tokoom aweht'al paam.

3. Chayeew jino'q k'uhtb'al wach (wi korik oon xa kapeew) re' ne nk'uhtjik wii' i ruwih'iik wach i ruq'orkiil rujohtiik wach q'orik.

4. Chayeew jino'q ruk'uhtjiik wach re' na ruk'amam chi rukorkil pan tijiinb'al keh ha'lak'un aj qaq'orb'al pan kikomonil reh chi xti ne nki'an rutijiik i ki'ib' wach q'orik.

RUKAAJ CH'UQ

OJIK PAN RUK'ULUB'JIIK WACH KAPEB'AL

1. Re' kamaj i wili:

Aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rilariik wach i ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Ruk'utjiik riij ruuk' aq'orb'al chih inakapaaj chi riij i ruk'ulub'jiik wach kapeb'al.
1.2. Ruch'ob'ariik wach ruuk' ju'jun chi naah q'orb'al oon ruk'uhtjiik ruuk' ruwii' ju'jun jahlik reh rub'anariik chib'ih na rub'aan pan tijiinb'al re ki'ib' wach q'orb'al reh chi ne nkorjik ruwih'iik wach ruk'ulub'jiik i kapeb'al.

2. Rub'aan i wili.

2.1. Chawilow wach chi korik i na ruk'uhtjiik aweh ayu' je' wo' na wili xk'ularik xa aha' tinamitaal. Chak'utjaaj riij awach iruq'or i ruwii' i wili. Je' wo' hoq chaq'or rukorkilal re' i ju'jun chi q'orik wilik runahsil chi korik. Je' wo' re' chakapaaj riij chib'ih jariik iraaj ruk'ulub'jiik wach kapeb'al reh chi ne nwih'ik tijinik pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik.

Xinaasjik pan tinamit San Juan Chamelco, pa ruyuq'ul aj Poqon eh aj Q'eqchi, re junlaj ruka'winaq re poh octubre re haab' 1,968. Re' noq ko majaa kinokik pan tijiinb'al kink'o'nik kuuk' i wuch q'orob' re' patim taqe ma' najt ta chi rucheel patim wii'.

Noq xnutik'aa ojik pan tijiinb'al kink'o'nik wo' kuuk' i wuch aj tijineel, xa re' kink'o'nik chi korik kuuk' i patim taqe ma' najt ta wuuk'. [...] Wilik wo' wikaaq' patim Soloma, pan tinamit Huehuetenango. Re' taqe keh chu'nchel haab' re kihi'liik re tijinik iib' kichalik ayu', pan taq rupohool i noviembre xti ko enero. [...].

Xti ko noq hin k'isiin q'e' xwajwaaj k'utaaj kuuk' i aj nah ha' eh ne nki'an chi je' wuch q'orob' taqe. Pan ab'iixb'al inqaq'or keh gringo. Ink'uul pan nuk'ux chi xinelik chi noq pan tijiinb'al ruum re' i aj k'uhtoom ma' xponik taj, ruum na ruyab'ilaal. So'ljik inub'an noq xwilow jenaj ch'ihch' keh aj nah ha' ma' najt ta wilik ruuk' kinpatinik wii'. Xnuchop ajiim eh ruuk' rusuqkiil nuk'ux xnuq'or: "Yu'naak xti na nub'anam nuk'utaaj kuuk' i aj nah ha'", eh xinponik pan paat.

Pa nuk'ux i hin ma' k'axik taj ink'utjanik kuuk'. Re' nutuut wilik pan paat ruum yowaab'. Ruum re' i hin inwaaj k'utaaj kuuk' ruum re' xnupahqaaj reh ki'ib' sahl chi keexo. Re nutuut xnuq'or reh chi na nuk'ayem keh i aj nah ha'. Xti pa rukorkiil na naq nusihim keh. Wi ta xnuq'or reh chi na nusihim keh re' nutuut ma' xuyeew ta naq weh. Xponik chu wach i nutuut, xuyeew weh ixib' sahl i keexo eh xuyeew wo' nuriis ruch'uuch' waakax.

Wajiim xinponik ruuk' i ch'ihch'. Ma' xwaaj ta chi xi'hooj. Xa re' ma' je' ta re' xk'ularik, re' ch'ihch' ma' nb'ehik ta naq chik. Re' aj nah ha' k'ahchi' kisam numiij chib'ih jariik ruuk' ehtesb'al waachb'al, xkisaj numiij noq wilik pan nuq'ab' jenaj xun wilik riis ch'uuch' wakax chu paam eh wilik wo' keexo pan jenaj itz'ihy. Xinponik ma' najt ta kuuk' eh xb'iraj chi ma' kiq'orik ta kaxlan q'orik, eh je' wo' hin ma' nureq ta chi riij kiq'orik wo' wii'. Je' wo' na re' keh ma' nkireq ta chi riij i nuq'orb'al. Xti k'ahchi' nuk'achmaam chi korik aha' wilik k'ahchi' kiq'orom eh xwaaj ruq'orariik keh ixb'iraj kuuk' xa re' ma' xinchol taj. Eh ni xa ta je' re' xkireq chi riij, xa xkise'laaj chib'ih ixnuq'or. Ma' nureq

ta chi riij nik' wach i q'orik na nub'anam noq inwaaj nusihim keh i keexo haa' riis ch'uuch'. Re' noq jenaj mu's xchalik chi nucheel re' naak i aj b'ehsom re ch'ihch'. Je' wili xuq'or weh, "Chih inawaaj?, inki xupahqaaj weh. Eh yohb'aal wach xinyo'jik eh xnutik'aa' ruq'orariik pan q'eqchi' reh chib'ih jariik inwaaj nub'anam. Re' reh xiruchaq'weej chi je' wili: eleen ayu' chaaj awiij ak'un, ma' nureq ta chi riij inaq'or".

Eh xnutoq'aa' oqik' ruum re' i winaq xiruq'o'reej chi kow. Re' taqe aj nah ha' xinkilow eh xik'utjanik ruuk' i mu's eh xupahqaaj wo' chik weh: Chih inawaaj?, inkih. Eh xnumay oq'ik eh xnutoq'aa' numulem wach q'orik pan kaxlan q'orik noq ko k'ahchi' nutijem. Je' aj wili noq xureq chi riij chib'ih k'ahchi' nuq'orom eh xuk'utjaaj keh i aj nah ha'. Re' mu's wili inchol ruq'orb'al taqe aj nah ha'. Eh re' keh xkitoq'aa' kimajem i nuwach eh xkisaj pan nuq'ab' chib'ih jariik xnuk'am reje keh, xkik'ux ruuk' kikaxlan wi'k; re' mu's re' kow xiruq'o'reej xuk'ux wo' re reh. Ko ra'j xkiyeew rusuqkiil nuk'ux re'. Xa re' wo' kijib' chi aj nah ha' xkuk'ej i riis ch'uuch', chi jot'ik eh ma' chaq taj. Xkit'yosej wo' weh. Eh chi jilow i wili xkiyeew nukaxlanwi'k, numansaano, waraan, numankah, nutuluul eh mandarina' xkiyeew wo' ruk'ihaal nutumiin ma' weht'al taj jarub' xkiyeew weh.

Xwaaj ojik pan nupaat, xa re' la' re' keh xinkiyuq'eej. Re' taqe aj nah ha' xiq'orik ruuk' i mu's re xiruq'o'reej chi kow eh chu paam i jumehq' re' re' k'ahchi'keeb' chi ruyejeb'jiik i ch'ihch'. Re' reh xuq'or weh: "K'ahchi' kiq'orom chi rint'yoos aweh chu'nchel i chib'ih xayeew qeh eh ne ta nkamaan aweh i tumiin i xqayeew aweh, jaruuj po q'iij ne wo' qohik'ik awuuk'", re' hin ma' weht'al ta chih na nuq'orom, xa je' yu' xnuq'or keh: "Tik'oloq taq re'".

Eh je' re' noq xinooj wajiim pan paat. Eh jumehq' chik xiponik i wikaan haa' rehk'een eh haa' wo' taqe i qak'ula't. Chi kunchelaal i keh k'ahchi' kiq'orom weh: "Noq ne wo' chik kik'ulik i aj nah ha' ne tikikansaj eh netikich'aqib'eej chi ch'ihch', ne tikit'uyaa' je' jino'q kaprax eh ne nkiyeew cha paam noq hat chik kamnaq jenaj pook ne xohk'risanik". Eh inki'an kik'utaaj chi kiwach chi je' wili: "chi re' taqe aj nah ha' je' re' inki'an taqe keh ha'lak'un". Je' aj re' noq xnuq'or keh chi ma' jaruuj q'iij chik na wojiik kuuk' chi k'utaaj. Je' re' noq xiso'ljik aj pan kipaat.

Re' noq re' hin eh re' nutuut xojkahnik chi qutkeel, xnuq'or reh chu'nchel chib'ih jariik xnuk'ul eh xnuyeew reh i tumiin, haa' i kaxlanwi'k, haa' wo' hoq i tuskiil xkiyeew weh. Re' nutuut yohb'aal wach suuqb'ik ruk'ux ruum re' i reh je' re' k'ihaal i tumiin iraaj naq wach. Ik'inaq chik waxiqiib' q'iij noq ne nreqarik i ruq'ijil tomiinko' xooj pan k'aayb'al chi loq' papas eh k'ih wach b'uhr chik wach chib'ih jariik iraaj, je' wo' tuskil eh kaxlan wi'k. Je' wo' re' hin yohb'aal wach suqkiil nuk'ux ruum chi ko rehtaal xink'utjanik kuuk' taqe aj nah ha'.

Manlojinaq wach ruuk': Quispe y Valiente (1,992: 80-82)

2.2. Xti ne nqakoj wach chi re' hat ne naq'or rib'iral rukorkiil wach i runa'ojb'al i ha'lak'un chu paam i ruwii' i qak'achariik. Ruuk' i ju'jun chi ruwii' i qaq'orb'al oon nik' wach i qawii', re' ruq'orkiil iruk'uhtaaj wach ruuk' jenaj tzuhb' chi aj nah eh jenaj mu's. Ma'xta reet chi ne nqil wach i kina'ojb'al chi kiju'junaal. Awach xti ajwaal kiwach chi ne nkitijej i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeeb'al?

Ma'xta raaj reh i ju'jun chi q'orik, re' halak'un ink'utjanik xa awach aj uuk'. Re' i tijiinb'al iib' na rub'anam chi je' re' nik' wach iraaj eh je' re' runaab'jiik wach i ju'jun runa'ojb'al chi kiristyano', ruwii' na'ojb'al kapeb'al eh tokoom chik chib'ih jariik reh. Chu'nchel i nimaq laj kiristyano' xchalik kik'aa' ruum i aj nah ha' eh ruuk' ha'lak'un. Je' wili re' qak'achariik iruk'uhtaaj qeh chi je' wili, xa re' la' na qa'nam chi holohik rub'aan i qak'achariik reh chi re' ha'lak'un ne niimb'ik wach runab'iniik kuuk' taqe tokoom eh chi ma'xta kaqiil k'uxliis chi wachiil. Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh na'ojb'al-kapeb'al ne rub'an chi re' ha'lak'un ne nwih'ik runa'ojb'al reh chu'nchel chib'ih jariik k'ahchi' reht'aliim tokoom wach na'ojb'aliil.

Ruuk' taqe ju'jun ruq'orkiil ruwii' i wili ne nwih'ik jenaj ruwii' nim laj koojb'al manlik wach eh ma'xta ruk'axkiil wach.

- **Q'e' xwajwaaj k'utaaj kuuk' i aj nah ha' eh ne nki'an chi wuch q'orob' taqe...**

Re' aj k'uhtoom re tiijb'al iib' re ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al (E.I.B.) ma' na ta rutehariik wo' chik wach i q'orb'al aha' wilik qohq'orik wii'. Re' ha'lak'un wilik chik ruuk' eh iruk'ax wach. Xa' re' la' iraaj chi ne nwih'ik jino'q rukapeb'al chi holohik chi naah i q'orik wili.

- **Je' aj wili noq xureq chi riij chib'ih k'ahchi' nuq'orom...**

Re' ha'lak'un ne rureq chi riij i q'orb'al wili je' jino'q ch'ihch' ruuk' jino'q kiristyano reh chi ne neliik wach rureqariik chi riij ne nki'an. Re' ju'jun chi ruwii' nab'inik b'anooj chu wach i xilak taq ruwii' na'ojb'al kapeb'al re' na rub'aan kuuk' i ha'lak'un aj qatinamiit eh ruhalak'uun mu's re' wili ne rub'an chi ne nki'an kik'utaaj eh ne nkeht'aliij wach kiib' chi kiju'junaal.

- **Ruum chi ko rehtaal xink'utjanik kuuk' taqe aj nah ha...**

Wi re' i q'orik oon re' ju'jun chi reh b'anb'al tijinik-k'uhtanik wilik reh b'anb'al k'uhtanik chi ma'xta reet, chi je' wilik jino'q k'utjanik chi manlik, re' wili ne nilarik chi ne nkireq chi riij i aj tijineel-k'uhtaneel. Re' reht'aljiik eh reht'aljiik wach chi korik i ju'jun chi kiristyano', re' wili ne niimb'ik wach eh ne rureq chi riij i ju'jun chi kina'ojb'al i ha'lak'un. Re' taqe aj k'uhtaneel re tiijb'al re ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al na ruye'em chi korik i ju'jun chi aajwaal chi ne nkamanik wii' ju'jun chi na'ojb'al re' ne ruk'am wach ruuk' jino'q rureqarik riij runa'ojb'al i kiristyano' pan taq tijiinb'al oon xa aha' chik wilik.

Ruuk' i rukapeb'aal i xilak ruwii' na'ojb'al kapeb'al xti wilik q'orik chi riij. Re' la' rukorkiil ko majaa' inooj eloq wach eh xa ruuk' ruq'orariik riij i wili iruk'uhtaaj chi nab'imaj chik wach, xa re' ma' kamaninaq ta wach. Ne nb'aan rukapeb'jiik k'isinoq riij chi ne ruk'uhtaaj chi.

> Re' xilak ruwii' na'ojb'al kapeb'al re' wili xti manlik ruwii' reh b'anb'al tijinik-k'uhtanik reh chi ne nooj eloq wach eh ne raaj chi k'ih wach b'uhr chi na'ojb'al kapeb'al, chi q'orik, chi b'uhraal wach ju'jun chi ti'jolal, chi ju'jun na'ojb'al, chi k'ih wach b'uhr ruwii k'acharik, eh k'ih chik taqe. Xa ruuk' k'isiin wach q'orik ne nqaq'or chi re' wili jenaj holohik wach k'acharik ruuk' i b'uhraal wach na'ojb'al, runimaj wach ruk'utjaniik ruuk' i reh.

Holohik chi ne nqapahqaaj chi qib'il qiib': mi nb'aan rutijiik-k'uhtanik i ruxilak ruwii' na'ojb'al kapeb'al? Wi xti ma' qoh sahchik ne nqaq'or chi ma' chih. Re' xti korik laj xilak k'ihaal ruwii' na'ojb'al kapeb'al ma' ruk'uhtaaj ta chi ne nwih'ik ma' suqkiil ta chu wach ruuk' i jenaj, oon rik'arjiik jino'q k'axkilal xa re reh. Re' xilak k'ihaal ruwii' i na'ojb'al kapeb'al iruk'uhtaaj loch'il k'upil, ruholohkiil wach, rik'arjiik wach chi holohik i tokoom. Re' xilak k'ihaal ruwii' na'ojb'al kapeb'al irutob'eej wach jino'q tokoom eh irilow ruuk' i reh i rutz'aaq loq'il. Re' Wuff (1,993) iruq'or chi re' k'u'linik wach na'ojb'al irut'yosej re reh chi ne rub'an chi ne nelik wach i na'ojb'al ma' re' ta ruwii'. Eh re' wili iruq'or chi re' ruwii' na'ojb'al irub'an chi ma' nqareq ta chi riij eh je' ma' qeht'al ta wach inqilow. Re' wili jenaj ma' ruk'ulariik ta ruwii' re' i ma' eht'alimaj ta wach. Re' k'u'linik wach na'ojb'al jenaj runab'iniik chi ne nqeht'aliij wach i ma' eht'alimaj ta wach, chi ne nqajil qiib' ruuk' eh ruk'utjiik chu wach.

2.3. Re' k'u'linik wach na'ojb'al inb'aan rutijiik, xa ma' nk'utjiik chi riij.

Qilow wach chib'ih iruq'or chi riij i wili i Jung (1,992: 75):

K'u'linik wach na'ojb'al iraaj ruq'orom ruloch'ik-k'upik chu wach chu'nchel chib'ih loq'il, rilariik wach ju'jun chi ruwii' na'ojb'al. Eh je' wo' hoq runab'jiik riij chu'nchel chib'ih taqe tz'aaq loq'il eh kik'ulum ju'jun chi ruwii' k'acharik re' xti ruwii' chi korik.

Je' rukab' xqaq'or ruuk' i rutihk'iij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik-na'ojb'al-kapeb'al ko majaa' inponik wach chu'nchel rub'aan eh reh chi ne nawilow wach i rukorkiil i hat ne nokik pan ak'ux eh runaab'jiik wach chi korik ruuk' i ju'jun chi kamanik b'anooj chi riij ha'lak'un aj tijineel re' ineht'alik paam ruuk' ju'jun chi rukorkiil. Jenaj reht'aljiik paam iruk'utjaaj qeh i Calero (1,993: 57-62).

Re' rub'aan jino'q ye'ooj ruwii' nab'inik riij i k'u'linik wach na'ojb'al chi ma'xta reet ne nwih'ik, inchalik ruuk' i ju'jun rupatil k'amb'al ruwii' kamanik. Xk'uhtjik wach ju'jun kapeb'al eh ju'jun chi aj k'uhtoom xki'an chi wilik kiq'iij re rucholiniik i re'.

Je' aj re' xb'aan rutusariik wach i ju'jun chi kamanik xb'aan chi xkijal chi kiwach pan tijiinb'al José Elías Pinto, pan rukomonil San Francisco de Chibuleo eh ruuk' i molaab' Unidad Educativa América

Xti wilik yohb'aal wach rutz'aqil ruq'oriik i ju'jun wo' chik kapeeb'al re k'u'linik wach na'ojb'al eh ju'jun chi ruq'orkiil. Re' wili ruq'orom i Gleich (1,989: 70-72).

Re' kapeeb'al k'u'linik wach na'ojb'al je' ruwi' kiq'orom pan ju'jun chi tijiinb'al iib' re kaxlan q'orik tinamit je' ruwii' rub'aan rilariik wach ki'ib' ruwii' na'ojb'al-kapeb'al. Wilik ju'jun chi aj naah tz'aqol huuj chi re' ruq'orkiil i k'u'linik wach na'ojb'al irub'an chi k'ih wach b'urh inooj ruk'uhtjiik wach chu'nchel i tijinik iib': Ruuk' i najtir na'ojb'al eh ruuk' yu'naak na'ojb'al. Ruuk' i ju'jun chi ruq'orkiil i wili ne rub'an chi ne nwih'ik ruloq'il ju'jun ruwii' na'ojb'al-kapeb'al pan taq ju'jun chi tinamit re tinamitaal kaxlan q'orik.

Je' wo' re' xti ajwaal rusaqumniik wach i ruq'orkiil i k'u'linik wach na'ojb'al-kapeb'al ruuk' i ruq'orkiil tokoom tinamit ne nwih'ik jino'q ma' re' ta rukorkiil ruq'oriik i "tijinik iib' ruuk' i xilak na'ojb'a-kapeb'al".

Xti ma'xta reet chi ne nwih'ik rukorkilal re' jenaj kapeb'al re'

ruq'or i molaab' UNESCO pan haab' 1,981. Pan ruq'oriik i tijiinb'al na'ojb'al eh reh kamaneel re tijinik-k'uhtanik ruuk' i xti ruyohb'aal wach rumolariik wach na'ojb'al chi ma' ne ta nsahchik wach, ruuk' i rukojariik wach i runa'ojb'al-kapeb'al jino'q tzuhb' chi kiristyano' wilik najtir runa'ojb'al re' wilik ruk'axkiil rusahchiik wach.

Wilik jenaj wo' chi kapee-eeb'al xti ajwaal wach ruuk' tijinik-k'uhtanik reh k'ih wach na'ojb'al eh re' wili inkojarik re jenaj kapeb'al reh b'anb'al tijinik-k'uhtanik eh re tijiinb'al q'orb'al, reh ne ruyeew wach ju'jun chi ruwii' na'ojb'al keh i ju'jun chi k'ih kiristyano' (aj b'ehel pan tokoom tinamit, aj kamanoom pan tokoom tinamit, taq'amaj pan tokoom tinamit, b'ehel nah tinamit).

Latina. Xb'aan rukapeb'jiik chi riij i kamanik wili kuuk' i aj k'uhtoom, nimaq wach kiristyano', aj tuut ajaaw keh ha'lak'un eh haa' wo' i ha'lak'un. Pan ki'ib' chi tijiinb'al re' wili xooj eloq wach chi holohik eh xki'an rub'aan chi korik. Reh chi ne rub'an chi ne nooj eloq wach i rukab' rukamaniik wach, xk'ulik pan kik'ux i ju'jun chi rukamanjiik wach:

- Re' ha'lak'un aj Chibuleo ne ki'ooj Quito pan lajeeb' ruka'winaq re poh mayo xti ko pan ki'ib' rub'eeh i junio, reh chi ne kiwih'ik pan ninq'iij keh i ha'lak'un re chu'nchel i tinamit.

- Re' ha'lak'un re kaxlan q'orik tinamit ne ki'ooj Chibuleo pan b'elejlaj xti ko juninaq rub'eeh i poh junio chi ne ki'ooj pan nim laj ninq'ijinik riij i q'iij Inti Raimi rub'ihnaal.

Ruuk' i chu'nchel i wili ne nreqarik chi riij i ju'jun chi jahlik nab'inik xb'aan chi rureqariik wach ju'jun tehlik wach nab'inik, ju'jun wach nab'inik riij na'ojb'al re' xwih'ik keh chu paam i jumehq' re' re' noq xiwih'ik pan eht'aljiik re ye'aab' re' re' chi kiju'junaal i kiristyano'.

- Kamanjik wach i na ki'anam aj tijineel:

  - Ruk'uhtjiik pan tijinik re ruwii' kitijiinb'aal pan taq tinamit eh pan taq ab'iixb'al.
  - Yej'anik ch'ahn iq'oom (na keht'aliim paam).
  - Najtir ruwii' holonkiil q'orik (pan taq ab'iixb'al eh pan tinamit).
  - Keemb'al tz'ihb'.

- Q'orb'al (kaxlan q'orik eh kichua).
- Ruwih'iik eh rokiik pan ju'jun chi q'orik ruuk' i tinamit (ruyejeb'jiik wach eh rutz'uyil).

• Kamanjik wach i na ki'anam i aj tijineel-k'uhtaneel.

- Ruk'uhtjiik i holohik najtir q'orik (runik'ib'jiik chi kiwach i kiwa' i qatinamiit).
- Junb'aan kiwa' pan jino'q aj k'ayen wi'k.
- Ojik pan ilb'al najtir wach chib'ih jariik kikanaam.
- B'eehik chu wach pan nim laj ruhi'limb'aal i Quito, pan runimaal najtir ruwii' tinamit.
- Rukorb'esjiik kok' paat hi'liinb'al.
- Johtik nah kaway.
- Reht'aljiik riij aj paat chikop re' kiwih'ik pan tinamit.
- Rutikariik kok' mu'uun chee'.
- Okik pan ninq'ijinik re inti Raimi (aj q'ooj, aj k'o'neel eh aj xej).
- K'o'nik ruuk' chek' roq chee'.

Re' wili ne nq'orarik reh "re' yej'amaj wach" re' wili xti holohik rub'aan re' yejamaj wach i k'u'linik wach kapeb'al, xa re' xti wilik kamaj re' nik' wach ne nki'an rub'aan i ha'lak'un taqe kicholiniik. Chu paam i wili na qilom wach i ju'jun chi ruq'orkiil kiq'orom i ha'lak'un re' wili irukanaa' chi qakapeb'aal xti saqum wach re k'u'linik wach na'ojb'al.

- Chu'nchel xqaq'or i qab'ihnaal, eh re' keh ma' q'e' ta eht'alimaj wach kib'ihnaal, (Angel Sisa, Chibuleo).
- Noq inkiq'o'reej kiib' inki'an pan q'orik kichua, eh je' wili inokik jenaj nukapeb'aal rureqariik chi riij, (Andrea Gómez, Quito).

- Xqa'an qawa' ruuk' tokoom likb'al k'uxb'al, ma' xqa'an ta rutz'a'jiik. Je' re' noq xiponik pan nutiijb'aal, ma' xichol ta johtik na kawaayo, (Oswaldo Meliza, Chibuleo).

- Re' nab'inik wili xkahnik pan qak'ux chi jun pech, xti holohik xb'aan, (Pacho Estupiñán, Quito).

- Re' nab'inik wili xti yohb'aal wach holonkiil. Ne ta nqareq wo' chik qiib' jaruuj ponoq q'iij, (Cecilia, Chibuleo).

- Re' rusuqkiil nuk'ux eh re' nusiksotiik ma' xnumutz' taj i naq' nuwach chu'nchel aq'ab'. Je' aj re' xnutik'aa' jenaj holohik laj kapeb'inik pan nunaa' je' xohk'rik. Chi kuncheel xwih'ik keh jenaj kiwii' na'ojb'al kamaneel eh xa re' la' ma' eht'alimaj ta wach taqe ha'lak'un aj Chibuelo, irukapaaj la' ruwii' nik' wach ruwachil taqe, (Denisse Zamora, Quito).

- Re' hin xti nwaaj ko nub'anam reht'aljiik wach i ju'jun chi kiristyano', reh chi ne nutijej chib'ih inki'an i keh eh re' keh ne nkitijej nik' wach i hoj, (María Marlene, Chibuelo).

2.4. Re' ruwii' i k'u'linik wach kapeb'al oon mi xti ne nponik wach ruk'utjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al?

a) Ruuk' i kapeeb'al re k'u'linik wach na'ojb'al inkahnik wach chi eliik kiwach ruwii' na'ojb'al pan chu'nchel i tinamit. Xa re' la' re' wili majaa' irub'an chi korik... xti kamaneel wach chi runimb'iik wach chu'nchel i ruwii' i wili reh chi ne nwih'ik wach i korik chu paam i patineel aj qatinamiit eh ma' re' ta qatinamitaal.

b) Re' rub'aan i tijinik iib' na ruye'ariik nik' wach irub'an ruk'uhtjiik eht'alinik wach buhriil i na'ojb'al-kapeb'al. Re' runab'iniik xa ma' na ta rub'aan pan jino'q jino'q ruwii' na'ojb'al, ruuk' aj nah ha' tinamit oon qatinamiit.

c) Chu paam i ruk'uhtjiik i tijinik wilik nimaal rooq k'uhtb'al inb'aan, ne rub'an chi ne nwih'ik ruqajiik wach eh ne nk'ulinik wach ruuk' i tokoom, je' rukab' rub'an chu paam i qak'achariik (je' rukab' i nab'inik re ruwii' runahil tinamit eh nab'inik re ju'jun ruwii' ti'jolal ne nkoorjik chi nab'inik ruwii' k'acharik).

d) Re' k'u'linik wach kapeb'al xa ma' re' ta reh taqe i tijiinb'al re qatinamiit. Na la' ruwih'iik pan taq chu'nchel i tijiinb'al-k'uhtb'al ruuk' i tinamit aha' eht'alimaj wach chi aj k'ih wach q'orb'al eh k'ih wach na'ojb'al. Keh i tinamitaal i kaxlan q'orik, ma'xta naq reet chi ne nwih'ik k'isinoq keh rutijiljiik i qaq'orb'al eh ruwii' qana'ojb'al-kapeb'al.

e) Re' k'u'linik wach na'ojb'al jenaj kapeb'al xti holohik rub'aan eh iruk'uhtaaj chu'nchel chih jariik i jalb'ehtjiik ruq'orkiil ju'jun chi nimaq laj q'orik inb'aan. Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik xa ma' na ta rokiik chi jino'q rukorkilal chi xa re' wo' jenaj na rukamanjiik wach na rub'aan i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al. Re' la' wili na la' ruye'ariik q'ab' eh reh chi ne nilarik wach chu'nchel chib'ih jariik i ko ak' k'ahchi' rukorb'esjiik chi ne nkikoj wach chu'nchel i qatinamiit eh ma' re' ta qatinamiit.

Elenaq ruuk': Montaluisa (1,992: 41) eh Moya (1,992: 38-40)

Re' rub'aan oon re' taqe rub'aan k'uhtamaj chik ruwii'. Ne nqilow chi re' hat chu'nchel i b'anojal eh re' rutz'irjiik wach ne nkorjiik wach chu'nchel chib'ih jariik i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik na'ojb'al-kapeb'al ye'ooj.

Ilb'al reh runaab'jiik-rukamanjiik riij i rukaaj ch'uq

1. Chih reet noq wilik kamaj i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik na'ojb'al-kapeb'al?

2. Chib'ih iraaj ruq'orom k'u'linik wach na'ojb'al.

3. Chak'uhtaaj ho'oob' oq ruwii' i rukamanjiik wach reh chi ne nkamanik chi ne nwuhktik wach ruk'uhtjiik pan tijb'al iib' re peet ch'uq haab' re q'orik na'ojb'al-kapeb'al.

4. Chasik' ki'ib' oon ixib' kikapeb'aal i ha'lak'un re' xwih'ik kina'ojb'al oon kikapeb'aal re ju'jun chi ruk'utjiik xb'aan re k'u'linik wach na'ojb'al, re' wilik chu paam i ch'uq wili, eh chak'utjaaj wach chib'ih na ruponiik wii' i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al.

ROO' CH'UQ

RUWII' B'ANOOJ I TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK: RUTAHSIIL EH RUB'UHRIIL WACH

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili taq re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukuxiik wach i ch'uq wili, re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan taqe wili:

1.1. Chab'ir riij chu'nchel irutahsiil xti ajwaal wach chu'nchel irukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.
1.2. Chak'uhtaaj wach chu'nchel i ruwii' chib'ih inkamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, (E.B.) eh ruuk' ruponik wach.
1.3. Chajuch' ruwii' chu'nchel i kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, re' ruq'or i Skutnabb-Kangas, re' nik' wach na rukamaniik wii' i wili.
1.4. Chachih wach i ju'jun k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eht'alimaj wach pan qatinamiit, pa ruchihariik k'amb'al ruwii' kamanik na awilom nik' wach rukamanjiik na ruwih'iik.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Ruuk' runab'jiik riij i huuj wili inqakoj wach chi re' hat wilik runimaal wachil cha wach eh nim wach reh i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik. Chakoj chu wach i huuj re' aha' tehlik wii'.

Re' rukorkilal re' kapeb'al wili xti ma' k'utlik ta wach ruum reh i ju'jun chi cholinik k'ih wach ruwii' eh ma' eliik ta wach. Xa re' ne nqak'ulaa' chi re' rukuxiik i ch'uq wili ne nareq chi riij je' rukab' i wili:

> ...re' rukojariik ki'ib' oon k'ihaal wach q'orb'al re' jenaj wach rukojariik reh tijinik oon chu'nchel. Re' ruk'uhtjiik "reh" eh "pan" ki'ib' wach q'orik, (Arnau 1,975: 157).

Re' ruk'ihaal chi kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruum k'ih wach b'uhr ruwii' rutahsiil oon ruq'orkiil re ne rub'an wii' i wili. Ruuk' taqe q'orbik xa eliik wach i ju'jun tz'uhb' re' kiq'orik wii' eh ruum i wili nwih'ik k'ih wach rutahsiil reh i ju'jun chi q'orik k'isiin ma' eliik kiwach. Je' aj re', ajwaal wach rutihk'iij reht'aljiik wach xti peet ruwii' kojimaj ko yu'naak, ruuk' i wili ne nelik wach chi ma' kuxinaq ta wach i ruq'orkiil eh re' ruwii' i rujuch'kiil wach reh xa ruuk' b'anb'al ruk'uhtjiik:

K'amooj rumiij ruuk' i Zúñiga (1,988:13 -17) re' wili ju'jun ruwii' ruq'orkiil re rukamanjiik wii' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

A) PEET RUTAHSIIL WACH:

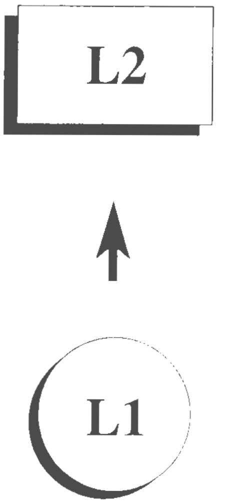

Bolivia
- L1: aymara L2: castellano

Guatemala
- L1: k'iche' L2: castellano

Perú
- L1: quechua L2: castellano

E.E. U.U.
- L1: navajo L2: inglés

Re' peet q'orik re' wili ruq'orb'al qatinamitaal (lengua indígena), chi ma'xta ruwii' tz'ihb'amaj, qajinaq wach eh ma' ajwaal ta wach, chu wach i tinamitaal; re' kiq'orik wii' jino'q tzuhb' chi kok' tinamit k'ih oon ma' k'ih taj eh kanamaj ruloq'il najtir chaloq ch'iht haab'.

Re' rukab' q'orik re' kaxlan q'orik eh re' reh wilik runahsiil.

B) RUKAB' RUTAHSIIL WACH

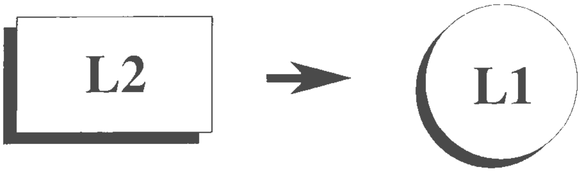

- Tanzania
  L1: swahili L2: inglés
- Malasia
  L1: malayo L2: inglés

Re' peet q'orik re' wili jenaj q'orb'al reh qatinamiit ruuk' ko ak' tehlik rujohtiik wach.

Re' rukab' q'orik re' wili najtir laj k'acharinaq, eh najt chalinaq.

C) ROOX RUTAHSIIL WACH

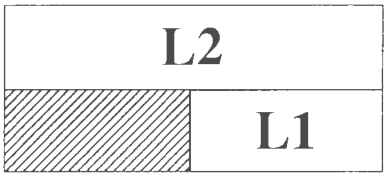

- España
  L1: vasco L2: castellano
- Escocia
  L1: gaélico L2: inglés
- Bélgica
  L1: flamenco L2: francés

Re' peet q'orik re' wili jenaj q'orb'al reh qatinamiit ma' xa ta tehlik wach, ruuk' i ruwii' rukojb'aal eh rutz'ihb'jiik.

Re' rukab' q'orik re' wili xti wilik runahil chu wach i qatinamitaal.

Chu paam i ruq'orkiil i wili ne nk'ularik-iruk'uhtaaj i Zúñiga- chi wilik rujalb'eht'jiik wach: Re' aj tijineel kiq'orik wii' i q'orik wilik runahil (L1) eh inkitijej i rukab' q'orik re' ma' wilik ta runahil (L2). Je' wili ink'ularik ruuk' i q'orik Gales, re' noq re' peet q'orik L1 re' inglés eh re' L2 re' galés.

D) RUKAAJ RUTAHSIIL WACH

L1 → **L2**

Tanzania
➤— L1: swahili L2: inglés

Malasia
➤— L1: malayo L2: inglés

Re' peet q'orik re' wili jenaj q'orb'al xti wilik rukojb'aal eh wilik ruq'orkiil pan taq ju'jun chi tinamitaal, xa re' la' ma' q'e' ta wilik runahil chu wach i tinamit.

Re' rukab' q'orik L2 re' wili xti wilik runahil chu wach i tinamit eh wilik nim wach ruq'orkiil pan tinamitaal.

E) ROO' RUTAHSIIL WACH

L1 → **L2**

Inglaterra
→ L1: inglés L2: francés

Pa ruyejaal tinamitaal kaxlan q'orik.
→ (Tijiinb'al b'ehomaq)
L1: castellano L2: inglés

> Re' peet q'orik re' wili jenaj runahil wach q'orb'al. Re' rukab' q'orik L2 re' wili jenaj aj tokoom ehchan q'orik re' inkojarik pan taq tokoom ye'aab'.

Peet kamanik runaab'jiik riij tijinik.

- *Nik' wach ne nawil wach irutahsiil ruk'uhtjiik b'anooj i ju'jun chi q'orik re' wilkeeb' pan taq qatinamitaal. Chak'utjaaj riij, chib'ih jariik irukanaa' ruuk' ruxilak q'orik?*
- *Chih jariik rutahsiil wach iruyeew pan qatinamiit? Chih reet?*
- *Chih jariik rutahsiil wach iruyeew pan akomonil?*

2.2. Aha' wilik iraaj rukanaam wach chi jun pech i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik?

Inukoj wach chi re' hat aweht'al chik wach i ruchaq'wesjik i wili eh re' wili iruk'uhtaaj re rukamanjiik chi korik, kojimaj wach. Eh re' hoj ne nqa'an ruq'orariik aha' wilik i re', eh ma' re' taj.

Nik' wach i je' re'?, tiko'q. Chakoj rehtaal i wili: xa re' rehtaal i ruk'uhtaniik rukamaj i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik. Xa re' rehtaal ruwachiil i ju'jun rukamanjiik wach inb'aan, re' ruq'orkiil wilik chi ki'ib' rub'aan i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re' wilik ki'ib' b'uhr wach chi ruk'uhtaniik.

- Jenaj ruwii' rub'aan chi ne nchopjik naah i ki'ib' chi q'orik, re' ruqajiik wach q'uun q'uun i peet q'orik eh re' rutihk'iik runab'jiik eh rucholiniik riij i rukab' q'orik. Re' wili reh jenaj rub'aan reht'aljiik wach i jenaj wach q'orik pan peet q'orik (rutihk'iik) eh jenaj wach q'orik ruuk' i rukab' q'orik (rukuxiik).

RE' WILI RUB'AAN RUWII' RIK'IIK CHU WACH I Q'ORIK

Wilik k'ih wach b'uhr ruk'uhtjiik wach i wili:

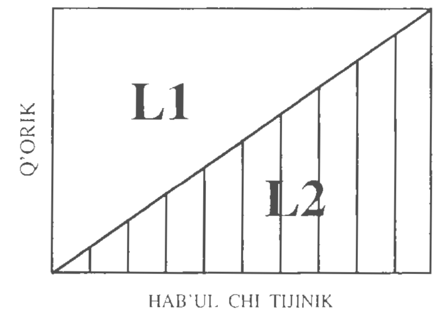

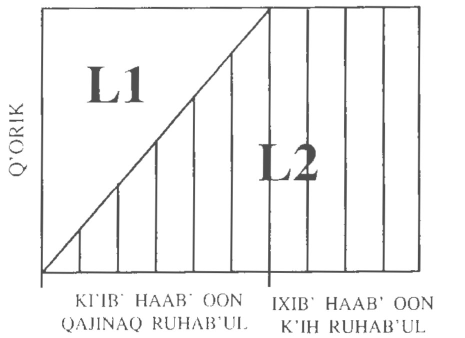

Chih ruwii' chu wach i komonil enchan reh i wili? Inq'orarik wo' tokoom ruwii', chih iraaj i tijinik-k'uhtanik chi ne rukoj i ruwii' i wili?, nik' je' ruwii' i rutijiik i b'uhriil wach q'orik inb'aan ruye'ej q'ab' rupuhkaniik?

- Re' jenaj ruwii' kamanik ma'xta reet chi rukamanjiik wach ruuk' ki'ib' chi q'orik, re' i peet q'orik inwih'ik rutijiik chi korik, eh ruuk' i wili ne rub'an rutijiik chi yejaliim, xa re' ne nkanab'jik ruk'uhtkil wach je' rukab': re' runab'iniik wach, rub'an rukamanjiik, rutz'aaq loq'il ruuk' i ki'ib' wach q'orik.

RE' WILI RUB'AAN RUWII' RIK'IIK CHU WACH I Q'ORIK

Wilik k'ih wach b'uhr ruk'uhtjiik wach i wili:

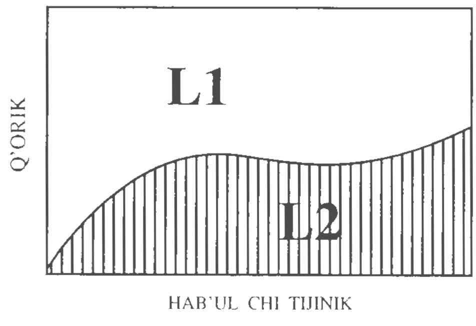

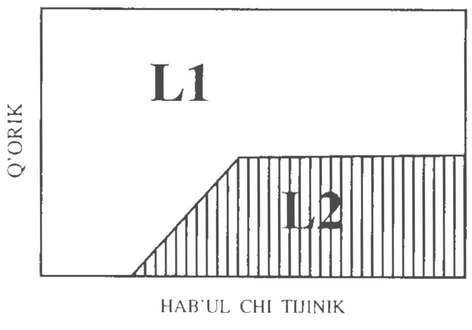

Chih b'uhriil wach re komonil ye'ooj q'ab' re kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik? Inq'orarik wo' tokoom ruwii', chih iraaj rub'anam i rukamanjiik wach chi ne nkojarik chu paam i wili?, chih b'uhriil wach i q'orb'al ye'ooj q'ab' chi rupuhkaniik?

Yu'naak aweht'aliim chik wach chi korik i ki'ib' nimaal ruwii' ruk'utiniik wach i rukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ma'xta reet chi ne nqayeew ruq'orkiil i wili:

> Re' ruwii' i q'orik re' ne nkahnik chi rukojariik re kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik xa re' ruuk' i ruhktiik wach i q'orb'al k'ahchi' rukamanjiik riij. Ruum aj re' na rusik'ariik rub'aan i wili eh ruhktiik wach i q'orik maaya eh je' wo' q'orb'al qajinaq wach ruq'orkiil re tinamitaal Watemaala reh chi ne nkoowb'ik wach i rukamanjiik eh rilariik wach chi korik ruum re' reh iruksaj wach chi holohik i q'orb'al pan ju'jun chi ab'iixb'al eh najt chi' tinamit patim taqe.

2.3. Wilik wo' chik ruch'i'iik wach.

Re' ruq'or Skutnabb-Kangas (1,988) k'utjamaj ruum Arnau et al (1,992: 12), re' ruq'orkiil inb'aan pan komonil eh ruuk' q'orb'al re' ki'ooj chi riij, ne nb'aan ruk'utjiik riij i kijib' ruwii' chi kamanik wach:

KAMAMB'AL RUWII' Q'ORIK

• *Rumolariik wach chi korik.*

Inkojarik chi b'anb'al ruk'uhtjiik ruwii' i peet q'orik L1 keh aj tijineel k'uhtaneel eh re' rukab' q'orik L2 ink'uhtjik xa je' jino'q tijinik ruwii' xa ma' k'ih ta laj oora chu paam i xamaano.
Ruk'uhtjiik wach: Re' ruwii' i ruwachil "bávaro" re rub'aan i wili chu paam i ruye'aab' wili alemán keh ha'lak'un aj chi najt aj turko taqe.

• *Reliik wach.*

Re' wo' rub'ihnaal ruwii' ruk'ulub'jiik eh ruuk' i reh re' ruwii' rub'an i q'orik eh na'oojb'al wilik runahil eh re' kamaj wili xti reh ruk'ulub'jiik wach eh ruq'eb'ariik i kiq'orb'al eh kina'ojb'al.
Ruk'uhtjiik wach: Pan Holanda, reh aj b'ehel nah tinamit kiponik pan tijiinb'al holandés eh xa ju'jun inkik'ul rutijiniik pan peet q'orik.

• *Ruwih'iik pa rukorkiil.*

Re' wili inooj ruuk' ju'jun qajinaq wach q'orik eh na'ojb'al-koojb'al eh inkaaj kireqem rutijiik i rukab' q'orik xa re' ma' ne ta nkiq'eb' i kiq'orb'al eh na'ojb'al. Re' kamaj i wili re' ruwuhktiik wach i na'ojb'al eh kojb'aal keh i tzuhb' qajinaq wach.
Ruk'uhtjiik wach: Pa ruyuq'ul Suecia wilik ruwii' i kamanik reh taqe chib'ih qajinaq loq'il pan tinamit filandesa.

• *Reliik wach chi korik.*

Re' wili k'amb'al ruwii' kamanik re rukab' q'orik L2, ye'amaj keh aj tijoom re q'orik eh na'ojb'al "nimaq wach". Re' taqe aj tijineel inwih'ik kuuk' i peet q'orb'al ruuk' i ruwih'iik chi korik pan tijiinb'al eh rilwiik ruwii' chi korik pan tijiinb'al; eh rutijiik i rukab' q'orb'al ma' minooj ta chu paam, kojimaj nik' wach ruk'uhtjiik inb'aan reh ju'jun chi k'uhtanik.
Ruk'uhtjiik wach: Re' naah komonil re rutinamitaal kaxlan q'orik (Cataluña eh re' País Vasco) ruuk' taqe ruwii' i ju'jun chi chi q'orik (catalán eh euskera) taq'aamaj keh aj kaxlan q'orik, wilik runimaal wach chi kiwach.

Je' rukab' ne nb'aan rilariik eh rumolariik wach i ju'jun chi ruwii' xti ajwaal wach ruum inq'orarik chi ruk'am rub'ehel pan ju'jun chi ruq'orkiil re tinamit aha' ki'elik wii'. Je' re' pan qatinamiit wilik reht'eljiik wach chu wach i kijib' ch'iht chi rusutkaal ye'aab'. Chapahqaaj, chasik' wach eh chawilow chi korik mi ruye'em oon ma' chih i ju'jun reht'aljiik wach pan rutahsiil wach re rub'aan eh rukamanjiik wach i wili.

Xti ma'xta reet ne nqakapaaj riij re' reht'aljiik wach ruwii' i wili re' taqe aj yejon kiye'em ruq'orkiil. Ma'xta rukorkiil reht'aljiik wach i ju'jun chi ruwii' rutz'ihb'jiik, wi la' ma' nilarik wach chi korik, rukapeb'jiik riij, ruk'utjiik riij eh rik'tesjiik ruq'orkiil pan qaxilak.

Chi rehtesjiik wach chi korik ne nb'aan rilariik chih iraaj:

- Rilariik wach chi korik i rutijiljiik inb'aan i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik (chih na rojiik eloq wii' wach, re na rukamanjiik wii', rutahsiil wach, eh chib'ih chik jariik irukamaneej wach).

- Ruye'ariik jino'q reh tz'irb'al wach eh rukorkiil i ju'jun chi q'orik re' ki'okik chi k'amb'al ruwii' kamanik.

- Ruye'ariik ruq'orb'al chi korik eh chi holohik ruwii' rub'aan chi kok' xilak i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

- Rub'aan ruk'utjiik riij ruuk' i kituut kajaaw i ha'lak'un re' wilkeeb' pan tijiinb'al.

Ilb'al reh runaab'jiik rukamanjiik riij i roo' ch'uq

1. Chak'uhtaaj wach ruwii' chi korik chi ju'junaal i rub'uhriil wach i ju'jun chi kamanik re wilik chu paam i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

2. Chatz'ihb'aaj wach rub'uhriil wach i ju'jun chi rub'anojal i ruyeew i ju'jun chi na'ojb'aliil re tiijik iib' pan ki'ib' wach q'orik, (re' nik' wach ruwii').

3. Re' Skutnabb-Kangas iruyeew wo' chik ruwii' i ju'jun chi tijinik iib' pan ki'ib wach q'orik. Nik' je' rukamaj i wili iruk'am wach i ju'jun chi kamanik. Ne npahqaljik aweh chi cha'an jino'q ruk'utjiik wach chih iruq'or i ju'jun chi ruq'orkiil: K'amb'al ruwii' kamanik (b'ihnaal), rub'aan i wili (nik' wach ruwii'), eh chih ne nkamanik wii' i ju'jun.

4. Pan qatinamiit wilik k'ih wach b'uhr chi molaab' (reh tinamit eh xa reh ju'jun chi tinamit) re' inkikoj wach k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Chak'uhtaaj majnik' reht'aljiik wach ruchihariik i ju'jun chi kamanik chi nik' wach rub'aan ruye'ariik pan ju'jun rutahsiil i ch'uq.

RUWAAQ CH'UQ

CHIH KAMAJ INYEJEB'JIK WACH EH RUB'ANARIIK I WILI: RE TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK?

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

6.1.1 Reht'aljiik wach chi korik, ruk'ihaal wach ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re' inye'arik, nik' wach ruwii' irub'ihneej i ju'jun chi q'orb'al.

6.1.2 Rajaljiik riij aha' wilik kamaneel eh aha' wilik i ma' re' taj re ju'jun tzuhb' chi rutuut q'orik (lengua vernácula) pan qatinamiit Watemaala.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Inqak'uhtaaj jenaj rehtalil aweh nik' wach i tijinik-k'uhtanik re' ruuk' aj peruano. Ne rub'an chi ne nawilow wach eh chakapaaj riij chi korik y k'ahchi' akapaam chi riij i rehtalil wili re' rukamanjiik kuuk' ha'lak'un. Cha'an rukamanjiik wach jino'q ruq'orkiil nik' wach i k'uhtanik pan jino'q q'orik ne nb'aan, je' re' wo' hoq chih ne nkamaan wii' i wili.

Ehsamaj ruuk': i qatinamiit eh choloj tijinik.
(1990:101)

Ne nqakapaaj chi ruuk' i wili xwih'ik yohb'aal wach akapeb'aal, chi qawach reje ne ta inwih'ik wo' k'ih runimaal wach akapeb'aal. Eh holohik chi re' akapeb'iniik ne nakanaa' ruuk' tz'ihb'.

Re' ju'jun chi rib'iral inqa'an rukamanjiik nik' wach ruwii' i kamanik ne nb'aan i wili. Re' raa' ri'sil rib'iral kamanik, re' q'orb'al, eh ruum aj re' inqapahqaaj aweh chi chak'uhtaj chih q'orik ne nakoj chu paam i rukamanjiik wach i wili.

Qaq'or ti chik chi wilik kichaq'wesjiik i ki'ib' chi kiristyano' (a eh b) eh ne nqakapaaj riij aha' wilik i kamanik inb'aan.

PEET KIRISTYANO' A

- Rukamanjiik wach.
  - B'anb'al ruk'uhtjiik wii' i ehtalil.
  - Rukojariik rub'ihnaal awach q'e' wilik rusuqkiil ruk'ux chi naah.
  - Ruq'orjiik wach pan tiijb'al iib', eh ruk'uhtjiik awach i reh.

- Re' wili na rub'aan pan peet ruq'orb'al i ha'lak'un reh chi ne ruyeew rib'iral chi korik re rukapeb'aal eh chih irik'raaj ruuk' rilariik wach i wili.

- Re' kamaj i wili:
  - Ruk'uhtjiik wach i wili chib'ih inilarik ruuk' paat.
  - Reht'aljiik wach jino'q k'achareel oon k'o'naal re' inkamanik reh ehtalil wachiis.
  - Rukamanjiik wach i k'utaaj b'anooj je' ruwii' b'anb'al q'orik chi wachil.

RUKAB' KIRISTYANO' B

- Rukamanjiik wach:
  - Rib'irjiik ruq'orkiil re' na ruk'utjaam i aj k'uhtoom chi riij i ehtalil wili eh re' ruk'axkiil iruk'am paam.
  - Ruyok'ariik kok' ehtalil reh ruq'oljiik wach huuj.
  - Ruye'ariik ehtalil chu wach i k'o'naal wili.

- Re' rukamanjiik wach na rub'aan pan kaxlan q'orik reh chi ne nb'aan rutob'jiik i ha'lak'un chi rutijiik i q'orik wili.

- Re' kamaj i wili:

  - Ruq'orjiik rib'iral re ha'lak'un re' i yohb'alil inwih'ik ruuk' paat: Re' q'aaq', re' taqe chib'ih chikopaal, re' taqe ch'ihch'.
  - Rutob'jiik ruuk' kitz'ihb' reh chi ne nwih'ik kiholohiik laj tz'ihb'.
  - Rutijiik reht'aljiik chib'ih inq'orarik keh.

2.2. Pan peet ruye'ariik runa'ojb'aliil i ha'lak'un eh re' wili ink'uhtjik reh pa rupeet q'orik. Re' kamaj i wili reh chi ne nye'arik chi korik i ju'jun chi ruq'orkiil reh chi ne nwih'ik jenaj q'orik chi wachiil reh chi ne nwuhktik wach runa'ojb'al i ha'lak'un.

Chu paam wo' ruwii' na'ojb'al i ha'lak'un re' jino'q koojb'al ma' q'e' ta ehsamaj wach chi korik na ruq'orariik ruwii' reh oon xa ruk'eleb'jiik wach reh kitob'aal taqe ha'lak'un. Re' ruwii' ruk'uhtjiik wach ma' ruq'or ta chi korik chib'ih ajwaal eh xti pa rukorkiil ne nwih'ik jenaj wach ruk'uhtjiik je' jino'q ruwii' b'anb'al kamanik. Ruuk' i ruk'uhtjiik wach i wili, wilik i kiristyano' ma'xta kina'ojb'al eh inkisaj wach i najtir ruwii' kina'ojb'al eh ruuk' i wili ma' ne ta niimb'ik wach i qawii' ruum chi ne nwih'ik na'ojb'aliil ma' re' ta rehchb'aal.

Chu'nchel i wili inchalik wo' chik ruq'orkiil ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i rukamanjiik wach chib'ih jariik iruk'am eh ruk'uhtjiik nik' wach ruwuhktiik wach i q'orik pan ruwii' ne nwih'ik kuuk' i aj tijineel-k'uhtaneel.

2.3. Re' Arnau (1,992 : 157-159) iruk'utjaaj taqe inkamanik wii' reh q'orik, ehsamaj chu paam i Fischman y Lovaas (1,970):

KAMANIK REH KI'IB' Q'ORIK

- **Ruwuhktiik wach**

Re' peet q'orb'al re' inkojarik pan peet haab' reh k'uhtanik, re' rukab' q'orb'al na rutijiljiik chi q'uun q'uun xti ko rehtaal ne nkoorjik reh jenaj wach q'orik.

- **Ruk'ulub'jiik wach.**

Irukamaneej wach i ki'ib' chi q'orb'al, xa re' la' ruuk' i rutz'ihb'jiik na rub'aan ruuk' i naah q'orik. Xa re' na ruwih'iik pan k'uxliis i peet qorik, ruuk' runimaal wach q'orik.

- **Ju'jun rutijiik wach.**

Ruuk' i wili ne nb'aan rupuhkjiik wach ruk'uhtjiik nik' wach ruwii' i ju'jun chi q'orik. Re' wilik chu paam i q'orik re' ruk'uhtjiik ruwii' na'ojb'al koojb'al inye'arik pan peet q'orik eh re' nimaal wach kapeb'inik chi riij i ju'jun chi k'acharik wach ak'al eh chih jariik i ko ak' wilik re' wili inb'aan pan rukab' wach q'orik (L2).

- **Rilwiik chu'nchel q'iij.**

Inkojarik i ki'ib' chi q'orb'al pan tijiinb'al oon xa ju'jun ruch'iht tijiinb'al. Re' ruk'am ruwii' chi reh ki'ib' wach q'orik eh aj ki'ib' wach na'ojb'al kapeb'al.

Xti wilik kamaj chi ne nqaniimb'isaj wach i ruwii' ju'jun chi ruq'orkiil eh inwih'ik runimaal wach runab'jiik reh reht'aljiik ruk'utjiik wach i wili.

Re' peet ruwii' i kamanik **ruk'ulub'jiik wach** inwih'ik ruuk' k'ih wach b'uhr chi ruwii' ruq'orkiil eh ma'xta ruk'axkiil chi ne nreqarik pan qayejaal qaxilak. Chawilow wach i hat, re' aj tijoom irutik'aa' tijinik pan peet q'orik eh inkuxik ruuk' i rukab' q'orik. Re' wili inki'an ruk'uhtjiik pan ju'jun wach peet q'orb'al eh pan rukab' q'orik. K'ih chi tijiinb'al pan qatinamiit Watemaala keh ha'lak'un aj qaq'orb'al mi keht'al oon ma' chih i rukab' q'orik reh b'anb'al tijinik inki'an rutijiik chi k'axkilal.

Re' wili jenaj ruwii' b'anb'al tijiinb'al xa jenaj aj eh chopol naah aha' inb'aan rukaniik i q'orik eh na'ojb'al koojb'al pan ju'jun chi tinamit, chi ma' eht'alimaj nik' wach i b'uhriil wach.

Re' noq inb'aan chi korik i ruq'orkiil i i peet q'orik keh i aj tijineel inkojarik eh inkamanjik ruuk' i peet haab' oon ne ruchop i rukab' haab' re peet ch'iht tijinik. Re' rukab' q'orb'al inq'orarik ruwii' chu paam i ruju'jun chik chi haab' re tijinik re' wili reh chi ne nb'anarik ruq'orjiik chi wachiil reh chi ne neht'aljik wach chi korik i q'orik wili chi eliik kiwach ne kiwih'ik.

Ruuk' rûwii' i kamanik wili inb'aan chi re' i aj tijineel ne nwih'ik reh jenaj runimaal wach ruk'uhtb'aal ruwii', ruuk' i ruq'orb'al pan peet q'orb'al chi reht'aljiik wo' wach je' na rupeet q'orik i rukab' q'orb'al. Je' re' nqaq'or chi je' na peet i wili ruum chi mi ne nk'uul pan qak'ux, re' ruq'orkiil i rusihtunaal wach iruk'uhtaaj qeh chi ma' jaruuj ne nooj eloq wach ruq'orjiik i rukab' q'orik chi korik ruuk' i q'orik wilik qeh.

Jino'q kamanik reh ki'ib' chi q'orik reh rik'tesjiik wach pa reh ruwii' ma' holohik ta ruk'ul chi tijinik iib', eh ruwii' ruq'orkiil eh ma'xta wo' kamaj keh i aj tijineel reh rasb'al ruwii' na'ojb'aliil.

Peet rukamanik nab'inik riij tijinik:

Chak'uhtaaj ju'jun rukorkiil aha' wilik iruq'or ruwii' kamanik re' ma' q'e' ta holohik ruwii' ruk'ul chi tijinik iib', eh ruwii' ruq'orkiil eh ma'xta wo' kamaj keh i aj tijineel reh rasb'al wach ruwii' na'ojb'aliil.

Re' k'u'linik wach kamanik re ki'ib' q'orik **ruk'ulub'jiik wach** re' wili ju'jun chi kamanik inb'aan pan ki'ib' wach q'orik eh rukamanjiik wach ruuk' q'orik, xa re' la' ruxahq'il paam chi tz'ihb' inkojarik xa jenaj, re' wo' xti ne nq'orarik reh, re' wilik runahil chi naah.

Ruum re' rub'anariik i ruwii' kamanik jahlinaq wach, eh je' re', re' tinamit re' kiq'orik wii' i peet q'orik i ha'lak'un ma' nkireq ta rutz'ihb'jiik wach taq tinamit ruum chi xa jenaj wach i rutz'ihb'jiik. Pan ju'jun rutinamiit i Estados Unidos haa' Canadá ink'ularik i wili.

Pan qatinamiit Watemaala re' rukowtesjiik kiib' i kiristyano' eh ju'jun chi molaab' k'ahchi'keeb' chi kamanik chi riij i tijinik-k'uhtanik keh ha'lak'un aj qaq'orb'al re wili inq'orarik, ma' q'e' ta nooj manlojoq wach ruk'uhtjiik rukamanjiik wach i rutz'ihb'jiik i ju'jun chi qaq'orb'al. Eh je' wo' re', na ruq'orariik wilik ju'jun chi q'orb'al maaya ma' q'e' ta wilik rutz'irjiik wach ruq'orkiil eh pa ruye'aab', chi je' wili, jenaj tijiinb'al re' wili ne rub'an chi tijinik reh ju'jun chi rukamanjiik wach pan ki'ib' q'orb'al. Wilik noq pech re' rukorkiil irumin riib' pan ju'jun chi ruwii' re' k'ahchi' rukapeb'jiik riij.

Jino'q kamanik re ki'ib' wach q'orik ma' manlik ta wach eh ma ruk'am ta ruwii' ruwuhktiik wach i ju'jun chi rutz'ihb'jiik pan peet q'orb'al. Ruuk' i wili ma' ruyeew ta chi korik i q'orb'al eh ma' q'e' ta ne nkamanjik wach ruwii' reh i ju'jun tz'uhb' chi rutuut q'orik.

Rukab' kamanik nab'inik riij tijinik.

- *Chak'utjaaj jino'q reht'aljiik ruwii' i rukamanjiik wach i* ***ruk'ulub'jiik wach*** *eh ruuk'* ***rilwiik chu'nchel riij.***
- *Chab'ir wach jino'q ruwii' i ju'jun tzuhb' chi kamanik.*

Ruuk' i ju'jun chi kamanik eht'alimaj wach je' rukab' q'orb'al **i ju'jun rutijiik** re' wili k'uhtamaj wach chi ki'ib' q'orb'al reh chi ne nwuhktik wach i ruwii' nab'inik i aj tijineel, xa re' la' inb'aan rukamanjiik riij i wili eh ruye'ariik chib'ih wilik chu paam i ju'jun chi q'orb'al.

Nik' wach rub'aan i wili? Qaq'or ti chik chi ne nachop i rukamanjiik runimaal wach ruwii' na'ojb'al kapeb'al eh runa'ojb'al i ha'lak'un, re' wili ne nayeew pan peet q'orb'al. Je' wo' hoq. Re' ruwii' i ju'jun nimaal wach nab'inik eh je' wo' i runimaal wach chib'ih jariik inb'aan reh nab'inik re' inye'arik pan rukab' wach q'orb'al.

Jenaj ruk'uhtjiik wach kamanik re ki'ib' q'orb'al xa manlik wach je' wili:

RUHUJIL TIJINIK REH RUKAB' HAAB' RE PEET TIJINIK	
PAN PEET Q'ORIK	**PA RUKAB' Q'ORIK**
1. Tz'ihb' eh ilij wach huuj. 2. Qatz'aqooj qak'oxooj. 3. Tz'irb'al ruwii' qak'achariik. 4. Tijinik iib' pan paat. 5. Rutijiljiik rija'eel qawii'.	1. k'uhtb'al ajlanik 2. Nab'inik riij k'acharik. 3. B'anoj ch'ikanik wach ti'jolal. 4. Ruwuhktiik wach na'ojb'al. 5. Tz'irb'al riij q'orik.

Re' ruwii' rub'uhriil wach tijinb'al holohik ruwii', xa re' i ruwuhktiik wach i kapeb'al pan ki'ib' wach b'uhr pan taq tiijb'al, je' rukab' ne nuyinik ruch'uqjiik riij pan chu'nchel tijinik. Ne nwih'ik ruk'axkiil chi ma' ne ta nb'aan rukamanjiik wach i peet q'orik ruum reh i ruhujil inkojarik reh i tijinik xa eliik wach ruuk' re rukab' q'orik pan komonil.

Reh chi ma' ne qohsahchik chi re' rukamanjiik wach i tijinik pan q'orik ne niimb'ik wach pan qatinamiit, ne rub'an chi ne nsuuqb'ik qak'ux. Eh je' wo' re' xa majnik' b'anooj rukamanjiik wach i rutijiik i q'orik, xa re' la' iruyeew wach eh iruteh i ruq'orkiil i rukojariik wach i peet q'orik.

Re' ki'ib' chi q'orik ma' manlik ta wach, iraaj oon ma' chih, ma' ruyeew ta wach chi korik i runimaal wach i rukab' q'orb'al. Ko re' wo' hoq i naah q'orb'al wilik ruwii' ruq'orkiil ruuk' i reh inkamanik wii'.

Roox rukamanik nab'inik riij tijinik:

Chak'utjaaj riij kamanik ma' manlik ta wach rehchamaj i rutahsiil wach re' inilarik wach rub'anooj oon ruwuhktiik wach. Chak'utjaaj wach i anab'iniik.

Xa re' chik i wili na rub'aan ruk'utjiik chi riij i ki'ib' chi q'orik ruk'ulub'jiik wach. Xa je' wo' ruuk' i k'ahchi' akapaam xti holohik rub'aan ne nb'aan, re' runa'ojb'aliil. Inb'aan rureqariik i ki'ib' chi q'orik je' rumananik ruwii' chi je' re' ne rureq ruwii' i kitijiniik taqe aj tijineel-k'uhtaneel.

Chu paam i ruwii' kamanik inkojarik i ki'ib' chi q'orik pan chu'nchel oon ma' chih re ruhab'ul tijinik eh chu paam i ruk'uhtjiik pan tijiinb'al. Re' aj re' wili ne nq'orarik chi je' ki'ib' wach aj q'orik eh aj ki'ib' wach aj na'ojb'al-kapeb'al oon ne wo' rub'an chi ruk'ulub'jiik wach na'ojb'al-kapeb'al nik' wach inb'aan. Re' wili jenaj kamanik xti yohb'aal wach nimaal wach chi reh i rutuut q'orb'al ruum reh chi ne nwuhktik wach i peet q'orik eh ne ruyeew riib' chi holohik wachiil runaab'jiik riij ruuk' i rukab' q'orik.

Je' wo' re', na qatehem wach ruq'orkiil chi korik chi re' kamanik chi ne nwuhktik wach i q'orik injahlik wach. Ne rutik'aa' rukojariik wach i q'orb'al aha' wilik k'ahchi' kiq'oriik wii' reh k'amb'al wach, xti ko rehtaal ne nponik ruwii' reht'aljiik wach pan tijinik re ki'ib' chi q'orik.

Pan qatinamitaal, re' molab'il tijiinb'al Escuelas Sin Fronteras re' inkamanik kuuk' taqe ha'lak'un aj Q'eqchi' (ko Ixkan eh xti ko El Estor) jenaj k'u'linik kamanik xti yohb'aal wach ruq'orkiil chu'nchel, re' irub'an rilariik wach i kina'ojb'al i ki'ajtijoom eh haa' to'ool reh wili.

Re' kamanik rilwiik chu'nchel riij iruyeej eliik kiwach rajwalil wach i ki'ib' chi q'orik, ruuk' i wili ne nwuhktik wach runa'ojb'al nim wach eh eht'alimaj wach ruum i aj tijineel cholineel.

Rukaaj kamanik nab'inik riij tijinik.

Chih iruk'am chaloq inawil i kamanik re' inkojarik pan ki'ib' chi q'orik pan chu'nchel ruhab'ul tijinik, oon chi kok' lamiil ne nkojarik wach? chatz'ihb'aaj taq wach achaq'wesjiik.

2.4. Qahi'lisaj pe k'isinoq qiib' chi.

Xti ajwaal wach chi re' noq ne nkuxik i ch'uq wili ne rub'an chi ne nwih'ik jenaj ruk'u'liniik wach kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Xti wilik rukorkiil i ju'jun ruwii', chu'nchel i wili b'anooj pan chu'nchel kamanik. Eh ne wo' inb'aan rilwiik ju'jun ruq'orkiil chi korik.

- Na rumuqjiik naah i najtir kapeb'al reh i tijiinb'al ki'ib' chi q'orik ma'xta kamaj keh aj tijineel.
- Atoob' ta re' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik majaa' iniimb'ik wach, atoob' ta k'ih runahil chi aj ki'ib' q'orik chi kiwach i aj jenaj wach q'orik, re' ruq'orkiil i wili xti yohb'aal wach ajwaal chi keh.
- Re' ruk'ihiik wach i kamanik wili, aha' wilik wii', xa re' rehtaal i ruwachil i kamanik oon ruhujil mi kamaneel chi ne nooj eloq wach ruuk' i rukamanjiik wach. Re' ruwachil eh ruhujil iruk'am paam: holohik runa'ojb'al i kajk'uhtoom, aj tutb'ees ajab'ees, reh komonil, reh kamanb'al, rukamanjiik eh rilariik wach rucholiniik i aj tijineel chi manlik.
- Rub'anooj jino'q rutz'irjiik riij i kamanik pan ki'ib' wach q'orik wilik kireqem nik' wach i ruwii', k'axkilal, nimaal wach oon xa k'utlik wach ruwii', xa ma' qajinaq ta wach chi korik ruuk' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, xa re' rehtaal nik' wach rukamanjiik wach ne nb'anarik.

Arnau (1992: 165)

Ilb'al reh runaab'jiik rukamanjiik riij i ruwaaq ch'uq

1. Chasik' jino'q oon ki'ib' molaab' re' inki'an rub'aan i ju'jun chi kamanik wili eh chapahqaaj keh ju'jun chi kiristyano' re' wilik kinaah reh i kamanik wili eh chih k'ahchi' rukamanjiik wii'.

2. Chab'ir riij jino'q ruq'orkiil re' wilik reh i kijib' tzuhb' chi kamanik awilom wach eh ruuk' i rupahqaljiik reh i aj kamanoom, ruuk' i rib'iral i ch'uq wili eh ruuk' i xa anab'iniik i hat ruuk' ju'jun chi huuj, chatz'ihb' aaj ju'jun ruwii' nik' wach rub'aan ina'an.

RUWUUQ CH'UQ

CHI JE' JINO'Q RUK'O'NIIK TIJINIK Q'ORIK PAN TAQ TIJIINB'AL. (RUQ'IJIL EH RUWII' B'ANB'AL K'UHTANIK RE KI'IB' CHI Q'ORIK PAN TIJIINB'AL)

1. Re' i kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Rib'irjiik wach i ju'jun chi ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik nik' wach ruwii' i ju'jun chi ruq'orkiil wach pan tokoom taq tinamit.
1.2. Rureqariik riij chi korik eh rureqariik ruwii' nik' wach rub'aan chi korik i ju'jun chi q'orik pan ju'jun re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'oojb'al kapeb'al.
1.3. Ruye'ariik ruwii' i ju'jun chi ruwuhktiik wach chib'ih irub'an reh rutihk'iik wach pan ki'ib' wach q'orik.

2. Re' rub'aan i wili.

Ruuk' rukapeb'jiik riij i rehtalil wach chi reh ilb'al reh i ruwuhktiik wach jino'q q'orik pan tiijb'al iib' re ki'ib' wach q'orik inqak'uhtaaj i rehtalil kanamaj pan ruhujil i Arnau (1,982: 159).

Re' wo' wili irub'an jenaj wach ruq'orkiil reh rutob'jiik i xqaq'or eh wilik ju'jun ruwachil. Cha'an wo' chik rilwiik wach, chu paam i ch'uq ilooj, reh ju'jun chi k'amb'al wach kamanik re' iruk'am rub'eeh chu wach i rusik'jiik wach ruwii' nik' wach i xq'orarik xam.

Re' rehtalil ne nqakoj wach chi re' rukamanjiik wach i wili, re' k'amb'al rub'eeh intihk'ik reh rurihmaal wach i tijinik k'uhtanik tz'ihb' pan ju'jun chi q'orik. Noq ne nilarik wach, chakapaaj riij nik' wach na rub'aan rukamanjiik wach pan xilak i aj tijoom; re' rutijiik eh rilariik-cholinik tz'ihb' eh chakapaaj chib'ih kamaneel wach ne kiq'orik wii' oon re' rukamanjiik wach irub'an i aj naah re tijinik-k'uhtanik. Mi wilik kiq'orkiil chi kiwach? Chih ne nb'aan ruq'oriik wii'? Eh re' wili ajwaal wach. Chih ruwii' i rujahliik wach i na ruye'em chi ne rub'an ruwii' cholinik reh tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi nooj eloq pa rukorkiil chi reh rumananiik wach?

Chakuy, qa'an aj taq rilariik re':

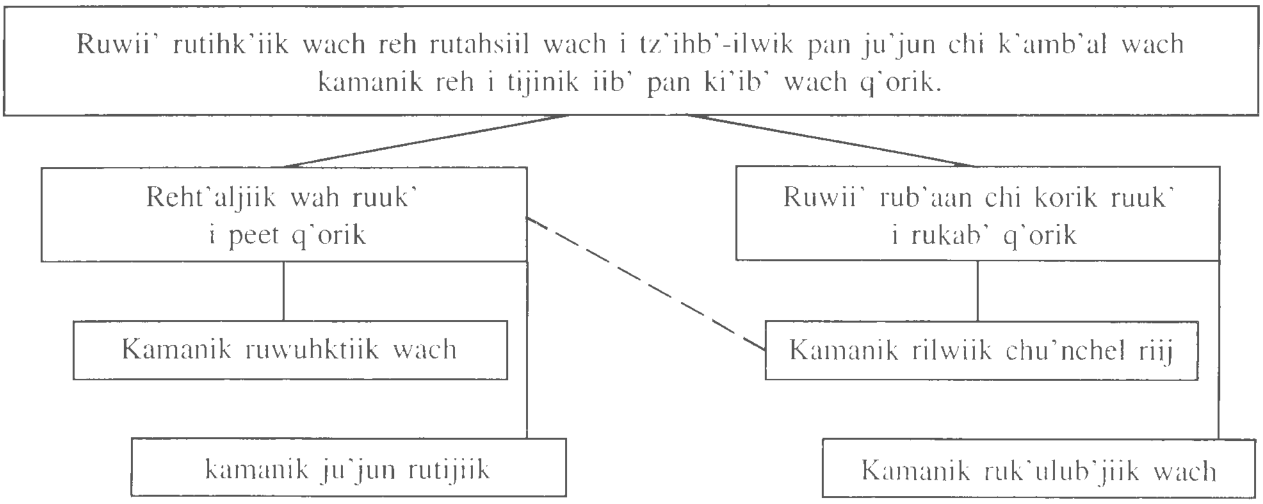

Je' wo' re', re' k'amb'al wach kamanik ruuk' ruwii' ruwuhktiik wach (transicional) ne nwih'ik rutihk'iik pan peet q'orik ruuk' jino'q irutehliik wach ruwii' iruk'am rub'eeh ruuk' i jenaj wach q'orik pan peet q'orik eh ruuk' i jenaj wo' wach q'orik pan rukab' q'orik. Ruuk' i tokoom chik ruk'uhtjiik inb'aan ruuk' rukorkilal ruk'uhtjiik eh rutijiniik. Re' k'isa rehtalil xa kok' taq xilak, re' wilik ruchob'kiil, ruuk' i kamanik rilwiik chu'nchel riij (integrales), iruk'uhtaaj chi re' i wili ne nb'aan rutihk'iik pan peet q'orb'al eh pan jino'q rutuut q'orik oon pa rukab' q'orik L2.

Pan ruwii' i kamanik ruk'ulub'jiik wach ne nb'aan rutihk'iik pan tijinik-ilwik wach huuj pan q'orik re' chi ne nb'aan rib'irjiik i L2 eh ruuk' i kamanik rilwiik chu'nchel riij ne nb'aan rutihk'iik wach i ilij wach tz'ihb' pan rukab' wach q'orb'al re' noq re' rutahsiil wach i ruchuq'kiil wach i q'orik irukanaa'.

Re' ninqaal taq naah ruk'ulub'jiik wach q'orik wilik nimaal wach eh pan taq tinamitaal aha' kiye'em ruwii' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh rureqariik riij ju'jun chi q'orb'al eh ruraa' ri'sil wo hoq. Inqakoj wach chi ne nkamanik aweh rilariik wo' wach i ju'jun chi ruwii' ne nkojarik wach chi reh jino'q ruq'orkiil pan ruch'uqkaal.

2.2. Ne nb'aan rutihk'iik pan qak'achariik ruuk' ju'jun chi ruwii'.

- Tinamit Bolivia

K'amb'al ruwii' kamanik pan ab'iixb'al re tijinik chi ki'ib' q'orb'al Aymara-Castellano. Xtihk'ik pa rupohool i julio re haab' 1,981.

Re' kamaj i k'amb'al ruwii' kamanik:

- Rub'aan ruholwachiil i tijinik re peet haab' keh ha'lak'un aj aymara ruuk' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al, na'ojb'al- kapeb'al eh re' ruwih'iik rutz'aaq loq'il i na'ojb'al kapeb'al eh q'orb'al aj Aymara.

Rutihk'iik rub'aan re k'amb'al ruwii' kamanik:

1. Rutijiik i rutz'ihb'-iloj re' wach rub'aaan k'ih wach b'uhr ruwii' (pan peet q'orik) noq intihk'ik i peet haab' re tijinik.

2. Rutihk'iik wach i rutijiik i kaxlan q'orik je' jino'q rukab' q'orik chi xa q'orik intihk'ik pan peet haab' re tijinik, xti je' k'o'nik noq inb'aan rutijiik i wili ma' re' ta pan b'anb'al tiijb'al.

3. Rutihk'iik wach i rutijiik i rutz'ihb'-iloj wach i kaxlan q'orik ti ko pan rukab' haab' re tijinik. Je' re' ne nooj eloq wach chi korik i peet q'orik, chi je' xa chi q'orik, chi je' rutz'ihb'jiik, eh rilwiik wach reh aj aj tijinel re' ju'jun chi ruhujil tiijb'al xti ko ruman (matemática, ciencias naturales eh ciencias sociales).

4. Noq intihk'ik chu paam i roox haab' re' taqe ju'jun chi ruwii' i tijinik chu paam i aymara eh re kaxlan q'orik ruuk' nik' wach iraaj i reh. Xa ma' inb'aan ta rutijiik i ju'jun chi xilak ruwii' i ju'jun chi q'orb'al.

Re' q'orb'al ne rub'an chi ne nb'aan rutijiiljiik eliik kiwach ruuk' i rut'zihb'jiik reh chi eliik wach rutijiljiik ne nooj eloq wach.

Ehsamaj chu paam: Gleich (1,989: 212)

- Tinamit Perú

Re' k'amb'al ruwii' kamanik Puno:
Xtihk'ik pan haab' 1,977 eh xkuxik pan haab' 1,988.

Re' kamaj i wili:
Peet xilak ruq'orkiil.
- Xti na reht'aljiik rub'aan ruwii' i ju'jun chi tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i peet

hab'ul xti ko rukaaj haab' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al pan ab'iixbal (E.B.R.) pan taq ruye'aab' i qechua eh aymara chu paam i rutahsiil haab' 1,978-1,983.

- Ruyejaniik riij jino'q tijiinb'al ma'xta reet pan rukorkiil pan ju'jun chi q'orik re Puno eh ne nkojarik ruuk' tokoom ye'aab' reh tinamit ruuk' ruwii' k'isiin eliik kiwach.

Rukab' xilak ruq'orkiil.

- Rutihk'iik rukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik chu paam i ch'iht haab', xti ko ne nponik pa ruwaaq haab' eh haa' i nab'inik ruk'ulub'jiik riij i kamanik i na rubaan chi jenaj wachiil re' wilik naah reh pan ruye'ab'il i tijinik-k'uhtanik, re' na kiwih'iik wii' i aj qaq'orb'al reh ju'jun chi ye'aab' re' iraaj chi re' i kamanik re' tijinik-k'uhtanik ne nooj eloq wach ruuk' aj tijineel.

Chawilow i ruwii' tijinik nik' wach noq xtihk'ik rub'aan i wili, re' iruq'or i Gleich (1,992: 337) q'oroj rib'iral ruuk' i López y Valdivia (1,984), chawilow wach eh chakapaaj riij:

1. Chih hab'ul re tijinik intihk'ik i tz'ihb'-iloj re peet q'orik?

2. Chih hab'ul re tijinik inb'aan rik'tesjiik re nab'inik ruuk' kaxlan q'orik?

3. Nik' wach ink'ihik wach re nab'inik ajlanik pan ju'jun chi hab'ul re tijinik?

Hab'ul tijinik	**peet**	**rukab'**	**roox**	**Rukaaj**	**roo' eh ruwaaq**
Q'orik					
Tz'ihb'-iloj pan L1	**k'uhtanik k'ih chu'nchel eh ju'jun b'uhr ruwii'**				
pan L2 = kaxlan q'orik	**X**				
Ruk'uhtjiik pan peet q'orik (L1)	**q'oroj rib'iral**	**q'oroj tz'ihb'**		**rub'anariik i kijib' i k'amaneel wach reqarik chi riij, q'orik, rilariik eh rutz'ihb'jiik pan L1.**	
Ruk'uhtjiik pan rukab' q'orik (L2)	**ruk'utjiik**	**q'oroj tz'ihb'**		**re' kijib' rub'aan i peet k'uhtanik pan L2.**	
Ruhujil tijiinb'al:					
Matemática	**L1**	**L1**	**L1+L2**	**L2**	**L2**
Ciencias Naturales	**L1**	**L1**	**L1+L2**	**L1+L2**	**L1+L2**
Ciencias Sociales	**L1**	**L1**	**L1+L2**	**L1+L2**	**L1+L2**
Deportes	**L1**	**L2**	**L2**	**L2**	**L2**
Arte	**L1**	**L2**	**L1**	**L1**	**L1**
Manualidades		**L2**	**L2**	**L2**	**L2**

Ju'jun chi q'orik:
Re' L1+ L2 iraaj ruq'orom k'uhtanik eh tijinik pan ki'ib' chi q'orb'al, ruuk' rukamanjiik eh rutehariik wach ruq'orkiil na rub'aan pan peet q'orb'al: Re' ju'jun rukamanjiik, rureqariik chi riij irub'an rukamanjiik ruuk' i rukab' q'orb'al, re' kaxlan q'orik. Re' ju'jun rub'aan ruwii' reh b'anb'al tijinik tz'ihb'-iloj iruq'or rub'ehel chi korik pan ruhujil Chatry-Komarek (1,987).

Ne nqapahqaaj aweh chi ne nawilow eh ne nasik' i ju'jun ruwii' tijinik inkojarik reh chi ne nb'anarik i rutijiik i ki'ib' chi q'orik (L1 eh L2). Ko ra'j ne nachaq'weej:

1. Nik' wach intihk'ik ruk'uhtjiik i tz'ihb'-iloj pan rukab' wach q'orik.
2. Aha' taqe wilik i kijib' chi b'anb'al ruwii' tijinik inkojarik reh q'orik reh chi ne nb'anarik rutijiik i peet q'orik (chi je' L2), re' Currículo (p. 337, 338 y 339).

Ruhujil tijiinb'al	Peet q'orik	Rukab' q'orik
Peet haab'	Rukojariik chi je' kamanb'al i q'orb'al xa jenaj aj eh (quechua o aymara) reh ruk'uhtjiik eh reh rutz'ihb'-iloj wach: je' wo' re' rub'anariik ju'jun chi q'orb'al keh pan komonil reh chi ne eht'aljik wach eh ne nreqarik chi riij.	Ruk'uhtjiik i kaxlan q'orik chi je' rukab' q'orb'al, pan ruq'orjiik ruwii', intihk'ik pa ruwaaq poh. Rub'aan ju'jun chi ruwii' k'uhtanik eh ruk'achmanjiik eh rureqariik chi riij re rumananiik wach eh ruk'uhtjiik chi wachiil noq intik'ib'jik rilwiik wach huuj.
Rukab' haab'	Rukojariik chi je' kamanb'al i q'orb'al xa jenaj aj eh (quechua o aymara). Reh ruk'uhtjiik wach i ju'jun chi hujil tijiinb'al re' iruyeew wii' i wili chi ju'jun (ruq'orjiik, iloj wach eh rureqariik chi riij, ruq'orjiik-rutz'ihb'jiik eh reht'aljiik paam).	Ruk'uhtjiik i kaxlan q'orik chi je' rukab' q'orb'al, chi je' ruq'orjiik chi je' rutz'ihb'jiik: ye'oj rukorkiil i tz'ihb'-iloj pan kaxlan q'orik eh rilwiik wach chi korik eh rureqariik chi korik i ju'jun chi q'orb'al re' wilik reh i wili.
Roox xti ko ruwaaq haab'	Rukojariik chi je' kamanb'al i q'orb'al xa jenaj aj eh (quechua o aymara). Reh ruk'uhtjiik wach i ju'jun chi hujil tijiinb'al re' iruyeew wii' i wili chi ju'junaal (Ruq'orjiik, iloj wach eh rureqariik chi riij, ruq'orjiik-rutz'ihb'jiik eh reht'aljiik paam).	Ruk'uhtjiik i kaxlan q'orik chi je' ruq'orjiik chi je' rutz'ihb'jiik: ye'oj rukorkiil ju'jun i kamanb'al reh i peet tijinik reh iloj wach huuj eh rureqariik chi riij aha' wilik inkan kuuk' taqe aj tijineel eh ruwuhktesjiik wach eh rureqariik chi riij ruq'orkiil eh reht'aljiik paam ruuk' q'orik chu paam i q'orb'al wili.

- España

Re' ruk'uliik wach i Euskara ruuk' tijinik intihk'ik chu paam i roxk'ahl haab', ruuk' i tijiinb'al xa ye'aab' aj eh (Ikastolas rub'ihnaal) eh wilik keh rukamanjiik wach ruk'uhtjiik kitijiniik taqe kok' ak'un xq'un aj euskaldunes pan euskara, reh chi re' kaxlan q'orik ne nqajik naah i ruq'orkiil chi je' rukab' q'orik.

Ruuk' i hab'ul wili, re' tijiinb'al ruwii' q'orik Vasca xtihk'ik rukamanjiik wach re rub'aan jenaj wachiil Euskara. Re' xkoorjik wach chi re' i Euskara Batua xti wilik nimaal

wach eh ruye'em ruq'orkiil chi korik xa re' la' chi re' i ju'jun chi ruq'orkiil b'anooj pan ju'jun chi patil ma' eliik ta kiwach pan ju'jun ye'aab' aha' kiq'orik wii' i euskara. Reh chi ne nb'anarik rub'ehsjiik i q'orik euskara ne nb'aan ruk'uhtjiik chu'nchel raa' ri'sil i ju'jun ruq'orkiil i ruwii'.

Chi riij i rokiik i ajab'ees re aj naah tinamitaal re Vasco eh ruuk' i rukojariik i rutaq'ab' i ju'jun chi reh i tinamitaal re' wilkeeb' chu wach i tinamit Euskara reh k'uhtanik xti johtinaq naah eh ruk'ulum riib' ruuk' i ruk'uhb'alil i rukojariik wach i euskara pan 1,982 eh ruuk' i ju'jun chi holohik laj ruq'orob'jiik inb'aan keh i tinamit ruuk' i peet kiq'orb'al, re' wili k'uluuj reh pan chu'nchel i tijiinb'al iib', ruuk' k'ih wach b'uhriil wach, chi wilik ruq'orob' ruuk' i ju'jun chi q'orik.

Rukojariik i q'orik pan runimaal laj komonil Vasco (reh chi aj peet tijineel eh ruk'uhtjiik wach chu'nchel i tijinik E.G.B.)

Re' wili ne rub'an chi ixib' rub'uhriil wach:

Peet b'uhriil:

Chu'nchel i ruhujil i tijinik xa re' la' ma' nokik ta haa' i Euskara re' wili inb'aan i tijinik pan kaxlan q'orik. Re' euskara inb'aan ruye'ariik rutijiik chi je' jino'q xa nik' wach hujil reh tijiinb'al, re' wili inye'arik chu paam i kijib' chi hora keh aj peet tijineel, re aj peet ch'iht re tijinik, aj rukab' ch'uq re tijinik eh ho'taq hoora pan yejaal wach ch'uq chi tijinik. Chu paam i runimaal wach ch'uq chi tijinik eh pan ju'jun ch'ihtaal re rutijiik i euskara keh i aj tijineel, ne rub'an chi ne nwih'ik je' jino'q b'anb'al ruwii' ju'jun chi k'amb'al ruwii' ruhujil tijinik.

Rukab' b'uhriil:

Chi je' i kaxlan q'orik chi je' i euskara inkojarik ma' eliik ta kiwach ruhujil tiijb'al. Pan peet re' q'orik kaxlan q'orik inkojarik reh b'anb'al iloj wach huuj, reh rutz'ihb'jiik eh re' rujuhil b'anb'al kamanik, re' wili irub'an chi pan taq tokoom ruwii' tiijb'al. Eh je' wo' hoq re' 3.

q'orik euskara eh re' kaxlan q'orik intijik je' jino'q ruhujil tiijb'al chi eliik kiwach ru'orahiil chi rutijiik (re' wilik q'o'rinaq chik chu paam i peet b'uhriil).

Roox b'uhriil:
Chu'nchel i ruhujil tijiinb'al inb'aan tijinik ruuk' i q'orik euskara eh ma' nb'aan ra ruq'orkiil pan kaxlan q'orik. Ruuk' i ruk'ihaal hoora wach xamaano inilarik wach ruuk' i euskara inilwik pa rupeet rub'uhraal.

Ehsamaj chu paam i Arnau et al (1,992: 53-55)

• Canadá

Re' reht'eljiik wach i tijinik re Saint Lambert xtz'uhkrik je' jino'q ruwii' rub'aan wach taq tinamitaal eh rehtalil wach pan taq ju'jun chi ruwii' na'ojb'al ajwaal wach chi rub'aan jino'q tzuhb' chi ha'lak'un xq'un ak'un re' wilkeeb' pan tinamitaal re Quebec. Pa ruhab'ul 1,965, xb'aan rukorb'esjiik i b'anb'al tijiinb'al re' peet nab'inik paam re q'orik francés.

Re' rub'uhriil wach re' qeht'aliim i ju'jun k'amb'al ruwii' kamanik re ruk'ulub'jiik wach chi korik (Inmersión total temprana) re' wilik rukamaj chi rutijiik keh kok' xq'un ak'un pan q'orb'al kiq'orik wii' re' inglés (re' nahsil q'orik) pan rukab' q'orik, re' francés, pa roox haab' re tijinik inb'aan ruk'uhtjiik keh pan rukab' q'orb'al keh aj tijineel. Xa re' tijinik intik'ik k'uhtanik pan inglés chi q'un q'uun irutik'aa' johtik wach chu paam i peet q'orik, ko ne npoon rureq ik'inaq chi yejaal re ruwii' tijinik.

Chawilow wo' wach i rehtalil inb'aan re' inilarik chu wach i wili (Ehsamaj chu paam i Arnau et al [1,992: 106-107])

Chakuy, chachaq'weej i wili.

1. Jarub' haab' minlik chi tijinik i aj tijineel reh rukab' q'orik L2?

2. Chih hab'ul intihk'ik ruk'uhtjiik wach i peet q'orik?

Pa rukuxiik ixib' chi haab' chi tijinik pan peet ch'iht eh pa rukab' ch'iht, nik' nimaal ruq'ijil inye'arik reh i ju'jun chi q'orik?

- Ecuador

Re' molaab' reh tijiinb'al Interandino de Desarrollo xub'an pa ruhab'ul 1,974 xuyeew jenaj rub'uhriil wach ruk'ihik i q'orik (peet eh rukab' q'orb'al) eh ruuk' i wili ma'xta reet xkamanjiik wach ruuk' i k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al- kapeb'al pan haab' (1,985).

Chawilow wach i ruk'ihiik wach re' iruq'or ruwii' rub'uhriil: ehsamaj chu paam i Saville y Troicke (1,974: 34-35).

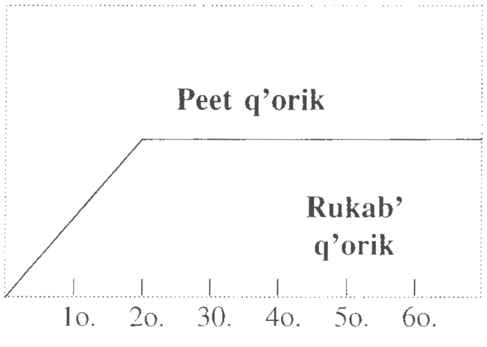

(Tomado de Gleich) Ehsamaj chu paam i (1,989: 266), ruuk' (1,984: 88)

- Guatemala

Re' kamanik chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik -PRONEBI- (rutihk'iik chi je' k'amb'al ruwii' kamanik) iruk'uhtaaj rub'aan i wili:

Re' kamaj i wili:

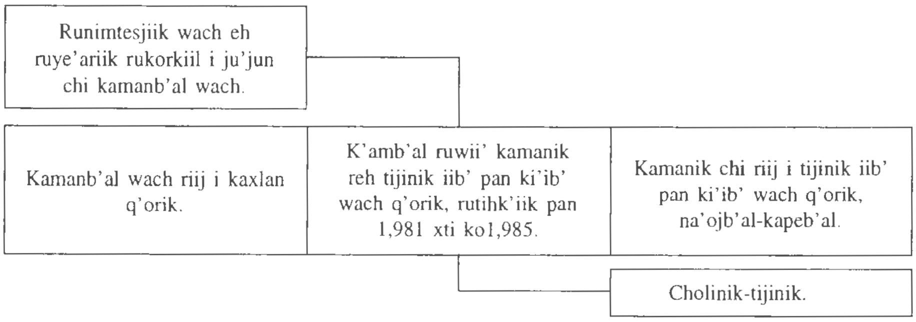

Je' wo' re' insik'arik wach ruq'orkiil irumananiik wach i ki'ib' chi q'orik re' wili irub'an chi re' rutihk'iik i peet haab' re tijinik xa pan peet q'orb'al, ne nokik chi q'uun q'uun ruuk' i kaxlan q'orik eh pa rukaaj haab' re tijinik ne nponik kireq kiib' chi eliik wach kiq'oriik, (50:50).

Je' wili i rub'uhriil wach ruq'orkiil reh i PRONEBI, re' rutz'ihb'-iloj ink'uhtanik xa pan peet q'orik eh ne nik'teesjik i kinab'iniik pan kaxlan q'orik, xa re' mi re' i rehtalil wili ma' eliik ta kiwach i wilik ayu'. Chakuy qilow wach i wili:

Peet tijinik	**Peet ch'uq haab' tijiinb'al**					
	1	2	3	4	5	6 haab' chi tijinik
		Rukab' q'orb'al kaxlan q'orik				
P e e t q' o r i k						

Ehsamaj chu paam i huuj: Gleich (1,989: 267), ruuk' i Cifuentes (1,984: 88)

Re' retalil wach i wili xti yohb'aal nimaal wach eh xa k'isiin ruq'orkiil, noq inwih'ik ruq'orkiil wach.

- Aha' intihk'ik rilariik wach i tijinik q'orik pan rukab' q'orik taqe aj tijineel?

- Aha' inwih'ik i rik'tesjiik wach i tz'ihb'-iloj re peet q'orb'al pan rukab' q'orik (reh chi re' aj tijineel ma' ne ta nki'an ruka'pechjiik i tijinik).

Re' hujil iruq'or ruwii'

> ..."Re' ruk'uhtjiik i peet q'orb'al xti xa jenaj wo' wach chi q'orik wilik wii'. Re' chik i tokoom ruhujil tijiinb'al [...] xa nk'uhtjik ruuk' k'o'nanil pan peet q'orb'al. Je' wo' hoq, re' aj tijoom re' reh na ruchopom naah jino'q q'orik reh b'anb'al tijinik, ruk'uhtjiik keh taqe aj tijineel pan ju'jun chi ruhujil tijinik', re' kamaj i wili reh chi ne nkikoj wach eh xa eliik wach ne nkeht'aliij paam i ki'ib' chi q'orik", Gleich (1,989: 267).

Xti ajwaal wo' wach chi ne naab'jik chi re' aj tijoom pan qaxilak chi k'uhtanik ma' keht'al ta runab'jiik i runimaal wach ruwii' q'orik eh runab'jiik ruwii' tz'ihb' chi ne nsik'arik i ruqajiik wach q'orb'al ruuk' i q'orb'al wilik runahil wach. Qeht'al chi xa ju'jun chik inki'an rub'aan i wili eh wilik wo' ruk'ihaal inki'an k'uhtanik eh rutijiik i rukab' q'orik ajwaal wach reh i kiristyano', ruuk' reht'aljiik rub'ehjiik i chib'ih ajwaal wach.

Je' wo' chik, re' ruwii' xti ma' q'e' ta kahninaq wach re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik chu wach i kijib' haab' re peet tijinik, ruum re' ma'xta aj tijoom keht'al ta paam i wili. Re' xti rukorkiil re' noq ik'inaq chik i ixib' haab' re choloj tijinik irub'an chi xa jenaj chik wach i kaxlan q'orik, je' wili inkoorjik chi je' eliik kiwach.

2.3. Reh jino'q kamanik ne nooj eloq wach re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al ruuk' tzuhb'aal chi rutuut q'orik.

Chu paam i ruka'winaq chi haab' eht'alimaj paam chu wach chu'nchel i wach ak'al ju'jun ruq'orkiil wilik chi... **xti ma'xta reet chi re' taqe ha'lak'un kiq'orik wii' re rutuut q'orik nkitik'aa' tijinik pan peet q'orik (qaq'orb'al maaya) eh xa ruuk' ruq'orjiik ne nb'aan rutijjiik i rukab' q'orik (kaxlan q'orik). Eh ko ra'j ne nb'aan rik'tesjiik reh i kinab'iniik pan tz'ihb'-iloj re L1 pan L2, reh chi eliik wach ne nooj kitijinik pan ki'ib' wach q'orik (chi je' reqariik chi riij eh chi je' rutz'ihb'jiik).**

Re' wo' i wili nsaquumb'ik wach chi re' k'ahchi' qaq'oriik chi riij qilom wach pa rukab' ch'uq. Ruum aj re' qeht'al wach chi korik re'...

> Awach i ma' rutijem chi korik i peet q'orik, ma' ne ta wo' inchol reht'aljiik wach i rukab'.
>
> *Re' Duchter (1,983: 52)*

Chasik' rukorkiil i q'orik wili. Mi nawaaj ne na'an wo' rilariik wach i rukab' ch'uq.

Je' wo' re' wilik ruk'ihaal tijiinb'al, chi ne nq'aq'or.

> Je' wo' chi re' rutijiniik i tz'ihb'-ilooj xti wilik ruk'axkil chu wach xa q'orik re' i aj tijineel inq'orik wii'.

Re' noq' re' aj tijineel reht'al chik paam i peet q'orik, xa ma' k'axik ta chik ne nb'aan tijinik, ruk'uhtjiik eh ruq'orkiil ne nik'teesjik pan rukab' q'orik eh ne nwih'ik ki'iloj wach huuj pan ki'ib' wach q'orik.

Mi ne nayeew akapeb'aal chi riij i tz'ihb-iloj chi ma' k'axik ta rilariik wach pan peet q'orik?

Jenaj wo' chik ruq'orkiil xti ajwaal wach re' intoob'inik reh rukorb'esjiik ruwii' tijinik chi wilik kamaj pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

> Re' ju'jun chi nab'inik b'anooj k'ahchi' ruk'uhtaam chi ma' q'e' ta holohik i peet tijinik iib' pan rukab' q'orb'al chi ma'xta rukamanjiik wach chu paam i ak' wach q'orik re' re'.
>
> *Reh Duchter (1,983: 55)*

Wilik k'ih wach ruk'utjiik inki'an reh ko re' xqilow wach, re' wili re' nab'inik wach ruuk' q'orik reh chi ne nye'arik reh i tijineel aj qatinamitaal, rureqariik ju'jun q'orik pan rukab' q'orik, re' aha' wilik q'orik ma'xta pan peet, chi je' wili ne nooj wach runaab'jiik wach ruwii' i ju'jun chi kamanik k'ahchi' ruk'uhtjiik reh.

Yu'naak chakapaaj riij: Chih irukanaa' aweh i wili reh chi ne nwuhktik wach ruq'orkiil pan rukab' wach q'orik keh taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al? Wilik ayu' ju'jun chi rehtalil: iruyuhk'iij riib' ruuk' i tz'ihb'-iloj wach pan L2. Pan rukab' pehriil, ne nqak'utjaaj wach aweh i qilom chaloq.

2.4. Rujenaj tusuj wach ma'xta reet:

Re' wili ehsamaj ruuk' iruq'or i Tucker (1,980) ruuk' i Duchter (1,983: 56).

> Re' rub'anojal wilik reh... na ruchopom eh na ruye'em ruk'ihtesjiik wach i rub'aan i q'orik eh ruman reht'aljiik wach na'ojb'al keh i aj tijineel-k'uhtaneel noq k'ahchi' ruk'uhtjiik keh i rukab' q'orik eh ruye'ariik pan xilak chi q'un q'uun i ju'jun ruhujil tijinik pan rukab' q'orik, chi ma' rukanb'ajiik ta chi jun pech i ruhujil reh nab'inik k'uhtamaj pan rukab' q'orik".

Inqayeew jino'q ruq'orkiil chi je' wili keh i aj tijineel- k'uhtanel aj qaq'orb'al taqe wili, re' ehsamaj chu paam i Fernández (1,991: 11).

Hab'ul tijinik	Peet q'orik	Rukab' q'orik
Peet	Rub'aan ju'jun rukamanjiik wach i wili. Rukamanjiik wach i tz'ihb'-iloj. Re' rub'aan rilariik wach i wilik chi rutijiljiik chu wach ye'aab' reh tijiinb'al: Matemática, Ciencias Sociales, Ciencias Naturales, Educación Física, Educación Artística, etc. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik i cholinik tijinik pan chu'chel i ye'aab', xa re' ma' je' ta re' pan L2.	Rutihk'iik i kaxlan q'orik xa q'orik. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik i ruq'orkiil i rukab' q'orik.

Hab'ul tijinik	Peet q'orik	Rukab' q'orik
Rukab'	Ruye'ariik raa' ri'sil i rutz'ihb' ilooj q'orik. Rub'aan i nab'inik ib'irinik, ruchaq'wesjiik q'orik, rureqariik chi riij i q'orik ruuk' huuj eh nik' wach reht'aljik wach. Re' rub'aan rilariik wach i wilik chi rutijiljiik chu wach ye'aab' reh tijiinb'al: Matemática, Ciencias Sociales, Ciencias Naturales, Educación Física, Educación Artística, etc. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik i cholinik tijinik pan chu'nchel i ye'aab', xa re' ma' je' ta re' pan L2.	Ruye'ariik raa' ri'sil i rub'ehsjiik i kaxlan Runaab'jiik riij tz'ihb'-ilooj re kaxlan q'orik. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik i ruq'orkiil i rukab' q'orik.
Roox	Rub'aan ruk'uhtjiik chu'nchel wach i peet q'orik, ruuk' ib'irinik, ruk'uhtjiik, reht'eljiik wach huuj, rilariik eh ruwii' b'anaj q'orik. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik chu'nchel inajwanik wach re ruwuhktiik i peet q'orik. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik k'utaaj re' wilik reh ruq'orkiil i peet q'orik eh xti ko ruwaaq Matemática, Ciencias Sociales, Ciencias Naturales, Educación Física, Educación Artística, etc. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik chu'nchel inajwanik wach, xa ruuk' ruq'orjiik.	Rub'aan ruk'uhtjiik chu'nchel wach i peet q'orb'al , ruuk' ib'irinik, ruk'utjiik, reht'eljiik wach huuj, suqkilal wach eh rub' an chi ju'jun rukorkiil q'orb'al. Rutijiniik ruuk' k'o'nanil i rub'anariik chu'nchel ruq'orkil i kaxlan q'orik je' chi rukab' q'orik.

Chakapaaj i ruwii' i wili eh ne nawilow wach nik' wach rujohtiik ruq'orkiil i kaxlan q'orik, wi la' inb'aan ruk'amariik rutijiik i peet q'orik, ruuk' ruq'orkiil eh ruuk' tz'ihb'-ilooj pan q'orik. Mi nakoj rehtaal?

Ne nk'utinik chi korik chi re' i aj tijineel- k'uhtaneel irub'an chi holohik i rutijiniik re ruman reht'aljiik wach i tz'ihb'-iloj pan L1. Eh je' wo' re' eht'alimaj chi kiye'em kiib' chi rutijiljiik eh rub'anariik pan kaxlan q'orik xa ruq'orjiik ma' re' ta rutz'ihb'jiik.

Eh je' wo' re' ne ink'utinik xa ma' ruuk' taj i rutz'ihb'-ilooj, ink'utinik wo' chu paam i rub'anariik i ruwuhktiik wach i kajchel chi b'anb'al tijinik ib'irinik, q'orik, iloj wach huuj eh tz'ihb' reh wo' jenaj q'orb'al. Xa re' wili mi la' xb'aan ruk'amariik q'ab' chi tijinik, ne rureq i raa' ri'sil i xti **rumananiik ruwii' ki'ib' wach q'orik.**

2.5. Ruuk' rukuxiik wach ruq'orkiil.

Reh chi ne nqayeew rub'ehel i qakapeew re' qilom wach chu paam i ch'uq wili, inqak'uhtaaj jenaj ruwachb'aal i reliik wach i tijiinb'al re haab' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al, na'ojb'al-kapeb'al re' wili inb'anarik pan tinamit Ecuador re' wili wih'inaq chi korik eh korb'isamaj wach chi korik.

Re' ruk'uhtaniik eh re' rutijiljiik i peet q'orb'al; pan tijiinb'al re peet taqe haab' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al kapeb'al, chi kuncheel, na kilom rub'aan:

a. Rub'anariik i kajchel chi b'anb'al tijinik q'orik: q'orik, ib'irinik, iloj wach huuj eh tz'ihb' reh:

a.1. Rureqariik chi riij aha' wilik ju'jun chi ruq'orkiil inb'an ruuk' taqe q'ab' q'orik pan L1.
a.2. Ruq'orjiik q'orik xa re' yu', t'anlik wach eh ma'xta reet ruuk' ruq'orariik eh rib'irjiik xti wilik kamaj reh chi ne ruyeew rukokiil i reht'aljiik wach aha' wilik ajwaal wach.
a.3. Rub'aan q'orik wili chi ruk'uhtjiik, chi q'orik wach tinamit, rehtesjiik aha' wilik ajwaal wach, eh ruq'orjiik chu'nchel i eht'alinik pan k'acharik chi q'iij i q'iij, pan taq komonil oon pan taq ju'jun chi ninq'iij.
a.4. Rureqariik chi riij eh rusolk'b'esjiik chib'ih ruq'orkiil eh pan taq rub'uhriil wach: xa aj uuk', ruuk' aj tijineel, ruuk' komonil, pan taq tinamit eh wach chu'chel ak'al.
a.5. Ruq'orjiik chi t'anlik wach, chi je' chi tz'ihb', reht'aljiik paam, rajwaniik eh chib'ih ajwaal wach reh jino'q, re' wilik korik wachiil eh ma' korik taj.

b. Reht'aljiik wach i ju'jun chi q'orik chi wachiil i peet q'orik rutz'ihb'jiik eh b'anaj rutijiik chi kok' xilak.

c. Rureqariik chi riij nik' wach rukojariik i ruwii' eh rutaq'ab' i q'orik.

d. Reht'aljiik eh ruye'ariik tz'aaq loq'il i ju'jun chi ruwii' na'ojb'al i qatinamiit. chi je' wili: najtir na'ojb'al-kapeb'al, koojb'al, ruholwachil q'orik, eh rutz'aqooj k'oxooj.

e. Rusolk'jiik wach i q'orb'al xa ruuk' ruq'orjiik eh ruuk' ruwii' rutz'ihb'jiik, chi je' kapeb'al, je' ruxohk'risaniik wach chib'ih jariik ne nooj eloq wach eh ruk'amariik paam ju'jun chi q'orik.

f. Reht'aljiik rukamanjiik wach i ju'jun ruwii' tijiinb'al re q'orb'al eh rupajariik wach ruuk' i kaxlan q'orik.

g. Rub'anariik rukamanjiik wach reh chi ne ruyeew tijiinb'al pan peet q'orik, chi je' wo' hoq: rupahqaljiik nik' wach rutaq'ab' i ju'jun ruwii' q'orik, reht'aljiik ju'jun q'ab' chi q'orik, rutz'ihb'jiik i ju'jun chi b'anojal eh ruwii' rija'eel i b'anb'al tz'ihb', rub'aan rutz'ihb'jiik i ju'jun runimaal wach tz'ihb', rusik'ariik pan tusuj q'orik re' wilik chi q'orik eh rutz'aqariik jino'q tusuj q'orik xa ma' nim ta rooq.

Ehsamaj chu paam i Valiente (1,993: 120-121)

Ruuk' rub'anariik i tijinik-k'uhtanik pan rukab' wach q'orik, pan peet hab'ul re tijinik pan ki'ib' chi q'orik, na'ojb'al-kapeb'al, na rub'anam:

a. Rureqariik chi riij, rujalariik, rukapeb'jiik eh rujenaj wachiil q'orik ruuk' i kaxlan q'orik, pan moloj iib' oon xa ruuk' ib'irinik pan ch'ihch' q'orik, reh chi ne nreqarik chi riij ju'jun chi qaq'oriik.

b. Rub'anariik i ju'jun chi k'utaaj pan rukab' q'orik xa re' yu' chi manlik q'orik eh xa nik' wach chi ne nb'aan wii' q'orik, xa re' chih hab'ul jino'q, ruuk' ruq'orariik chi manlik, chi ruk'utjiik aha' wilik iraaj

eh ajwaal wach, nik' wach ruwii', pahqalinaq, je' na ne nooj eloq wach, runimaal wach xohkr'isanik eh kojb'al wach; ruk'utjiik wach, ruq'orariik nik' wach rub'ehel.

c. Rilariik wach chi korik eh rureqariik chi riij chu'nchel i ruhujil i kaxlan q'orik ruuk' i runimaal wach ruq'orkiil chi pan korik oon ma' chih, runimnaal wach nab'inik: ju'jun chi q'orik inb'an reh chib'ih ink'ularik, ruwachiil inilarik wii', chib'ih xq'orarik eh chib'ih xkiq'or, rub'anariik wach, ruhujil reh b'anb'al tijinik, runimaal taq ruholwachiil q'orik eh kapeb'al.

d. Ruq'orooj ruuk' rutz'ihb'jiik i kapeb'al, ruwachiil inilarik, ruq'orariik, rukojariik wach eh ruk'utjiik wach, pan kaxlan q'orik ruuk' i ju'jun chi rujuhil inye'arik keh oon xa ke keh, ruuk' rutz'irjiik wach, ruholwachiil rutz'ihb'jiik.

e. Ruye'ariik runab'inik ruwii' i ju'jun chi b'anaj q'orik chi k'utaaj eh chi tz'ihb'.

f. Rilariik wach i ju'jun chi q'orik re' iruyeew b'anaj tijinik, reht'aljiik eh rureqariik chi riij pan ju'jun chi na'ojb'al, ruq'orariik na'ojb'al-kapeb'al, rumolariik wach i rutz'aaq loq'il i ruwii' na'ojb'al i qatinamiit eh ruye'ariik chi holohik i kik'achariik.

Ehsamaj chu paam i Chiriboga (1,993: 173-174)

Re' ju'jun chi ruq'orkiil i wili ne rub'an chi ne nkamanik keh i kok' ha'lak'un aj qaq'orb'al ruuk' jino'q runimaal kapeb'al iraaj chi je':

- Pan taq tijiinb'al chi kitijoq chi pan kok' peet haab' re tijinik, ne nb'aan rutik'ib'jiik tijinik ruuk' i rutz'ihb'-iloj pan peet laj q'orik. Je' wo' re' ne intihk'ik i kaxlan q'orik xa chi q'orik eh rukojariik ruuk' kamanb'al i q'orik wili pan taq ruk'utjiik i ju'jun chi k'uhtanik tijiinb'al.

Re' ruye'ariik rumiij i ruwuhktiik wach i kaxlan q'orik ne rub'an chi ne nawilow chu paam i kamanb'al tijinik **MIXITO** rub'ihnaal re' ki'anam rukamanjiik wach i Molaab' reh tijiib'al Rafael Landívar, ruuk' i Tijiinb'al wii' runab'jiik taqe q'orik, keh i aj peet haab' re tijinik pan qatinamiit eh re' wili wilik reh i b'anb'al rukamaniik i aj k'uhtoom.

- Wi la' re' i tiijb'al ma' wilik ta reh i peet hab'ul tijinik (preprimaria) xa eliik wach ne rub'an ruuk' i rutijiniik wo' pa peet haab' re ruch'iht tijinik. Yu'naak ne nawil chi korik i b'anb'al ruk'uhtjiik i tz'ihb'-iloj ruq'axariik naah i b'anb'al tijinik. Re' wili ma' ne ta naq ink'ularik ruum re' i wili inokik ruuk' i peet haab' re tijinik (chawilow wach i sahl ik'inaq) re' ju'jun chi rub'aan i kamanik reh b'anb'al tijinik.
- Pa rukab' haab' re tijinik xti ajwaal wach chi ne ntiijik i ruwii' i tz'ihb'-ilooj je' wo' re' rub'anariik ixib' chi b'anb'al peet tijinik re peet q'orb'al L1. Eh xti ma'xta reet chi ne nokik pan ju'jun chi rub'aan i wili re' wilik chupaam i ju'jun chi kamanb'al reh tijiinb'al.
- Pa roox eh ruwaaq haab' insik'arik ruwih'iik rutijiik i peet q'orb'al pan chu'nchel ye'aab' eh rukojariik i ju'jun chi ruwii' q'orb'al pan k'utaaj reh tijiinb'al. Eh ne wo' nb'aan ruk'utjiik chi riij i ju'jun chik reh tijinik.

Re' rukab' q'orik, je' rukab' akapeb'aam, ne wo' inb'aan rujohtiik chi naah i ju'jun chi tijinik wili:

- Pan peet haab' inb'aan rutijiik i kaxlan q'orik xa ruuk' q'orik eh ruk'uhtjiik ruwii' rub'aan i ju'jun chi q'orik wili.

Xti ma'xta naq reet chi re' aj tijoom ne ruq'or keh i kituut kajaaw i ha'lak'un chi ne kiq'orik ruuk' i peet q'orik chi riij chi ma' ne ta nki'an rutihk'iik q'orik pan kaxlan q'orik xti ko pan peet haab' re tijinik. Je' wili, pan taq tijiinb'al re' wilik keh i peet haab' re tijinik, xti ma'xta reet chi ne nb'aan tijinik pan peet q'orik. Re' wili irub'an chi ne nwuhktik wach chi korik i rutijiniik i wili.

- Pa rukab' haab' xti ajwaal wach chi ne nye'arik rukowiil i ruq'oriik i rukab' q'orik.
- Chu paam wo' i hab'ul re tijinik wili ne nb'aan rik'tesjiik wach i rub'aan i tz'ihb'-iloj kireqem chu paam i L1 pan L2.
- Pan roox xti ko pan ruwaaq haab' re' wili irub'an chi eliik wach ne nooj i cholinik re rukab' q'orik eh ruk'uhtjiik ruwii' rub'aan i ju'jun chi q'orik wili pan ruq'orkiil re tijinik.

Re' rub'anariik i wili ne nwih'ik ju'jun raa' ri'sil xa re' nik' wach i ruwii' i ju'jun chi q'orik pan qakomonil aha' wilkeeb' wii' i ju'jun chi tijiinb'al. Ruuk' taqe wili ne nb'aan ruq'orariik:

- Pan ju'jun ruwii' ne nb'anarik i rukab' q'orik intik'ib'jik pan peet haab' ruuk' rub'anariik i kaxlan q'orik eh ruuk' i wili ruuk' chik i ju'jun q'ab' reh tijinik.
- Pan ju'jun wo' chi tijiinb'al, pan ruhab'ul re roox eh ruwaaq inwih'ik rub'anariik k'ih wach b'uhr re rub'aan tijinik.

Chih inakapaaj i hat chu wach i ruwii' re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik? Cha'an rusik'ariik k'isinoq re' inkamanik reh i ye'oj tijinik chi riij i kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al eh cha'an rilariik wach chib'ih ruwii' eh chib'ih b'anb'al tijinik inye'arik.

Ilb'al reh runaab'jiik-rukamanjiik riij i ruwuuq ch'uq

1. Cha'an ruk'ulariik wach i ruwii' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan taq ju'jun chi tinamit k'uhtamaj chu paam i ch'uq wili eh chaweht'aliij mi eliik kiwach eh chatz'ihb'aaj ju'jun ruq'orkiil.

2. Cha'an rilarik wach i rutzuhb'iik wach q'orik eh ruwii' inb'anarik i ju'jun chi ruwii' qaq'orb'al pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojbal'kapeb'al, chi ne nb'aan rumananjiik i kotokik wili.

Ruch'ihtaal taqe q'orb'al	Peet q'orik	Rukab' q'orik
Ruq'oriik		
Rutz'ihb'jiik		

K'ulimaj ruuk' i Zúñiga (1,988: 28).

3. Ruuk' rilariik taqe rukamaj i wili cha'an rukapeb'jiik riij i rub'anarik i tijinik pan ki'ib' chi q'orik, cha'an je' oq lajeeb ruq'orkiil i wili eh je' eliik wach chi ruk'ihaal i kamanik wii' reh chi ne nponik ruk'uhtjiik chi korik aha' wilik k'uhtamaj aweh.

RUWAXJAAQ CH'UQ

¡ NA QA'NAM RUYEJEB'JIIK WACH I AK' LAJ TIIJB'AL RUWII' Q'ORIK, NA'OJB'AL-KAPEB'AL ! KAMANB'AL REH KAPEB'INIK CHIH B'ANOOJ EH REH CHIK I MAJAA' INB'ANARIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Ruk'ulariik wach ruwii' nik' wach kiyejaam kiib' pan tijiinb'al re qatinamiit pan kikomonil eh nik' wach kiyejaam kiib' pan kikomonil.
1.2. Rujenaj wachiil wach taqe ruq'orkiil ju'jun jahlinaq wach pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne nb'aan okrik reh ju'jun chib'ih kamaneel pan ju'jun chi molol qatinamiit.
1.3. Ruyejaniik jino'q ruwii' xti ma'xta reet re ju'jun chi tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik pan kikomonil.

2. Re' rub'aan i wili.

Re' ju'jun ruwii' i rehtalil irub'an chi ne rukoj je' holohik ruwii' nik' wach i "ruk'achariik" i tijinik-k'uhtanik (re' wili inkamanik reh i tijiinb'al) pan kikomonil i qatinamit. Chawilow wach eh chacholej riij

ruuk' i awuch tijineel: Awach aj naah reh re rukamanjiik i cholinik tijinik pan rija'eel i qatinamit? Nik' wach ne ntiijik "ajwaal wach" reh k'acharik eh re' rub'aan ruwuhktiik iib' i qatinamiit? Mi ne na'an ruq'orariik ju'jun ruwii' i na'ojb'al re qatinamiit re' ha'lak'un irutijej pan komonil?

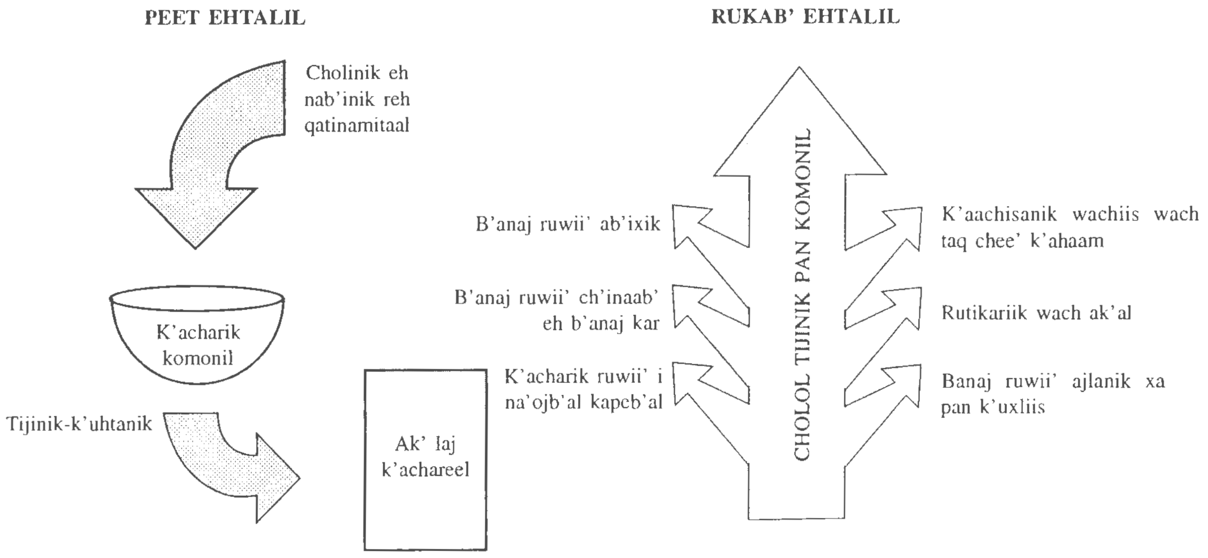

Re' peet ehtalil irujal ruq'orkiil qeh chi re' ruwii' rija'el i qatinamitaal (aj kaxlan q'orik tinamit irukoj wach taqe aj yejan naah hujil) re' rub'aan ruwii' i choloj tijinik inkojarik pan ju'jun chi komonil. Re' ruq'orkiil "komonil" ko re' b'anooj, xti k'utlik wach eh ne ruyeew chi korik nik' wach rub'aan cholinik inb'aan re choloj tijinik reh i ju'jun chi k'ijolaq wilkeeb' wii'. Re' Montaluisa (1,988: 11) iruq'or ruwii' i wili iruk'uhtaaj chi re'... **"Chi keh i qatinamitaal, re komonil eh re tijinik-k'uhtanik xti wilkeeb' chi xa jenaj wachiil. Kikab'cheel inkireq kiib' chi eliik kiwach".**

Chih i xaq'or chi riij i peet ruk'utjiik xb'aan? Wi re' i ju'jun chi rehtalil ma' q'e' ta rusaqumaaj wach i wili, ma'xta reet rukapeb'jiik chi re' taqe tuut ajaaw inkitik'aa' k'uhtanik, xa re' la' kow laj ruk'utjiik riij inb'aan pan komonil. Re' wili ink'utinik chu paam i ju'jun chi kow laj komonil najt xilak ruuk' i tinamit.

Xti ajwaal wach chi ne nsaqumresjik chi najtir chaloq q'iij wilik nimaq taq runa'ojb'aliil i qatinamiit, wilik ju'jun chi molaab' reh b'anb'al tijinik. Eh je' wo' wili ne nb'aan ruk'uhtjiik chi re' wili keh taqe k'ijolaq reh kokiik chi ilb'al ruwii' k'acharik (aj ma'iil, aj q'aq'ineel, aj ilol naah rutinamiit, k'ih chik taqe), xa re' la' wili re' i tinamit xub'an chi xwuhktik wach cholol tijinik pan rura'iil i komonil.

Re' rub'aan i rukamanjiik wach tijinik-k'uhtanik pan komonil xkanik wach kuum i kik'uliik taqe aj Europa, xa re' la' ma' xsahchik ta wach. Xa xriimlojik wach eh eliik kiwach xub'an ruuk' ru'ak wach k'acharik.

Mi xti ajwaal wach aj re' reliik i ye'aab' tijiinb'al? Chih inqaaj qaq'orom chi rusaqumresjiik wach i ruq'orkiil wili?

2.1. Ma'xta kamaj, xa re' la'.

Je' wo' re', re' i tijiinb'al (pan latín **schola**) ma' q'e' ta nab'imaj wach pan ruwii' na'ojb'aliil i tinamit. Eh je' wo' re' ruuk' ma' rukojariik ta tz'aq reh nab'inik eh reh na'ojb'aliil re' wilik wo' chu paam, xti ma' je' ta ruwii' i ju'jun chi na'ojb'al. Eh ruum i runab'iniik wach k'ahchi' chi kojarik wilik ruq'orkiil ruuk' i komonil ma' ne ta nb'aan rukapeb'jiik i ju'jun chi ruq'orkiil re' chib'ih ne nk'ularik ruuk' i rusahchiik wach. Xti ajwaal wach chi ne nkapeb'jik ruuk' i rusolk'jiik ruwii'.

Eh xa je' wo' re' wilik taqe k'ih laj aj kaxlan q'orik tinamit, aj qatinamiit, aj xilakim wach, ajwaal wach chi reh b'anaj cholinik tijinik je' jino'q rumananiik ruwii' tijinik-k'uhtanik pan komonil. Je' wili aj re', chareq chi riij chi **je' jino'q rumananiik,** eh chi ma' je' ta jino'q rujilob'aal.

Je' aj re', yu'naak re' i tijiinb'al re ki'ib' wach q'orb'al reh chi ne nooj eloq wach i b'anb'al k'uhtanik, re' wili ne ruk'ul ju'jun chi k'axkilal reh chi ne nooj eloq wach chi xti je' jino'q tijiinb'al pan ki'ib' wach q'orb'al, na'ojb'al-kapeb'al.

2.2. Re' runa'ojb'aliil.

Ne nqapahqaaj aweh chi ne nawilow wach i runa'ojb'aliil re' wili reh rujinajiil wach, re' hat mi ne nakoj xilak i ju'jun chi ruwii' i nab'inik ruuk' i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

- Jino'q tiijb'al ne ruchop naah reh chi korik i ju'jun chi ruwii' na'ojb'al eh q'orik re komonil. (Rusaal wach ruwii' rub'anojal re tiijb'al iib' inb'aan pan rutz'eet tinamit).
- Jino'q tijiinb'al xti kow wach ruwii' pan komonil. (Rusaal wach ruwii' ruyeq'ariik eh ruweqariik wach ink'utinik yu'naak).
- Pan taq tiijb'al re' i aj k'uhtoom ne reht'aliij eh ne ruyeew tz'aaq loq'il i ruwii' na'ojb'al eh re' i q'orik inb'aan rutijiik eh ruq'oriik inb'aan pan komonil. (Rusaal wach ruwii' i rukapeb'aal i aj tijoom re' ruq'or chih kamaj kikapeb'iniik inki'an i komonil).
- Jino'q tijiinb'al xti ne ruk'uhtaaj wach chi korik i ki'ib' chi q'orb'al (L1 eh L2) eh ne nb'aan ruk'uhtjiik pan ki'ib' wach q'orik. (Rusaal wach ruwii' kapeb'al chi re' i peet q'orik nab'imaj chik wach kuum i aj cholol tijinik").

- Jino'q tiijb'al chi ne rub'an ruhktiik wach i k'u'linik wach na'ojb'al, chi je' wili chi riij wo' i ki'ib' chi q'orik "k'aachlik" i ruwii' na'ojb'al, ruuk' i ruq'orkiil xti ma'xta reet eh rujenaj wachil. (Rusaal wach ruwii' ruq'orjiik chi ruk'ulub'jiik wach i ju'jun chi ruwii' q'orik oon na'ojb'al re' inki'an rutijiniik wach i aj tijineel aj qatinamiit pan peet q'orik eh pan rukab' q'orik.

Peet kamanik-runaab'jiik riij tijinik

Chayeew wo' hoq i ju'jun ruwii' ruk'uhtjiik nik' wach reht'eljiik paam oon ruuk' rutijiniik riij, wi xti kamaneel pa ruk'utjiik i wili.

2.3. Mi xti ajwaal wach chi na rub'aan i wili reh chi ne nye'arik jino'q ak' laj ruwii' b'anb'al tijinik reh i tijiinb'al re ki'ib' q'orik?

Ajwaal wach chi b'anarik. Re' wili jenaj b'anb'al ruyejaniik wach reh ruk'achariik eh reh rub'aan i ju'jun ruwii' na'ojb'al i qatinamitaal. Eh je' wo' wili rub'aan rutchariik wach eh rub'anariik i ju'jun chi tinamit re' wilik pan tinamitaal kaxlan q'orik chi je' k'ih wach q'orik eh k'ih wach ruwii na'ojb'al.

Chawilow wach i ruk'uhtjaaj i Amodi (1,989: 08 yuq'imaj ruuk' i Rodríguez (et al, 1,983: XXXI).

"Je' wo' ju'jun chi ruq'orkiil, inilwik wach pan taq ju'jun chi tijinb'al re qatinamiit ma' nkijal ta wach nik' wach ruwii' eh rub'aan tijinik inki'an pan tokoom tijiinb'al re tokoom taq tinamitaal. Je' wo'

re' qeht'al chi re' ju'jun chi ch'iht chi tijinik xti eliik kiwach, ruuk' ru'orahiil eh re' ruyejeb'jiik wach kamanik reh k'uhtanik eliik kiwach. Je' wo' hoq ink'utinik ma'xta kiwachil ruuk' i aj naah ilol tijinik eh re' ruwii' i ju'jun chi aj tijineel eh pan ju'jun ye'ab' ruwii' na'ojb'al re' inb'aan wii' k'uhtanik. Re' ju'jun chi k'axkilal wili xti qajinaq wach re tijiinb'al pan taq ab'iixb'al re' ma' rilariik ta wach i ju'jun chi k'axkilal wilik keh i komonil. Je' wo' taqe ha'lak'un re rutijiik i ju'jun ruwii' k'acharik, re' ki'eliik pan ruq'ijil i tijinik, re' rutijiik i ju'jun ruwii' na'ojb'al-kapeb'al na ruchopom naah chi korik i tijiinb'al reh chi ne nkamanik ne nkoorjik wach i na'ojb'alill: re ma' kiponik ta chi q'iij i q'iij pan tijinik, re' manlik kiponiik pan tijinik, nik' wach kina'ojb'al, eh yohb'aal chik taqe wach ".

Je' rukab' i ne nawil wach, ne rub'an chi ne nqaq'or ruq'orkiil eh ne inqak'uhtaaj i ju'jun chi ruwii' i yejanik re tijinik pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne nkoorb'esjik ak' wach ruk'uhtaniik. Re' i ju'jun chi ruq'orkiil i wili xk'utinik na chik wach awuum. Yu'naak ne rub'an chi ne nteharik wach.

- Re' aj tijoom

Re' aj tijoom k'acharinaq ar oon aj tokoom laj aj komonil. Re' i wili wilik pan kiq'ab' i naah k'uhtanik reh chi ne ruyeew ruq'orkiil chi korik nik' wach i ajwaal wach.

Rukab' kamanik-runab'jiik riij tijnik.

Chi rusutkaal i pehr wili ne natz'ihb'aaj i ju'jun chi ruq'orkiil i q'orooj.

- Ruwii' b'anb'al k'uhtanik-tijinik →

Ruuk' i rukomonil i qatinamiit chu'nchel i tijinik inb'aan chi ma' q'e' ta korik wach. Re' tijiinb'al irub'an chi je' ki'ib' eh xa jenaj wach ruq'orkiil (pan peet tiijb'al eh naah tiijb'al).

Re' tiijb'al iib' inponik pan taq komonil ruuk' i majnik' laj tijiinb'al reh kiju'junaal: rutijiik ruuk' majnik' laj nab'inik (tz'ihb', ilooj wach huuj, banb'al ajlanik...) ruuk' irajwaniik i tijinik, inkuxik wach chi insachik wach.

Re' ruwii' qana'ojb'al-kapeb'al iruyeew ruk'uhtjiik wach ruuk' i ruwii' jino'q, (tuut/xq'un, ajaaw/ak'un). Re' tijiinb'al inq'ahxik ruuk' je' jino'q ruq'orkiil chi korik eh ma' je' ta xa jenaj aj eh (aj tijoom, aj tzuhb', aj tijineel).

Re' tiijb'al na ruye'em rilariik chi korik i ju'jun ruwii' eh rub'uhriil wach i tijiinb'al keh i aj cholol tijinik eh ruye'ariik rutz'aaq loq'il eh ma' na ta ruye'ariik keh i tokoom laj huuj reh chi rujalariik wach.

Chi rusutkaal i pehr wili chatz'aq jino'q b'anb'al rukamanjiik re komonil aj qatinamitaal reh chi ruye'ariik ruq'orkiil i tz'aaq loq'il oon rutijiniik. Yu'nak chatz'ihb'aaj i ki'anam rukojariik i komoon aj pa rutz'eet q'iij. Chi na rub'anan i tiijb'al pan ki'ib' wach q'orb'al?

- Re' ruwii' xilak-q'ijil →

Re' ruwii' nik' wach inb'aan i ju'jun chi ruq'ijil eh ruxilak pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' ruk'uhtjiik rub'aan pan komoon re rutz'eet q'iij.

Re' ruch'ihtaal i tijinik eliik kiwach eh kapeb'amaj riij kuuk' i ha'lak'un pan taq tinamit. Eh ma' na kilom wach i kitijiniik ruuk' i aj ab'iixb'al.

Re' i ma' re' ta rub'aan ruk'uhtjiik irub'an jenaj kapeb'inik keh i ha'lak'un eh k'ijolaq. Re' la' i wili ink'ularik chi inq'eb'arik wii' na'ojb'al re' noq re' i tijiinb'al iib' iruyeew chi ma'xta chik ruwii' ruloq'il i na'ojb'al-kapeb'al taqe i qatinamiit.

Chi rusutkaal i huuj wili chatz'ihb'aaj nik' wach i ruwii' ruq'orkiil wilik pan komonil re' xilak-q'ijil.

- Ruwii' tijinik (wilik chu paam) →

Re' ruwii' rukamanjiik wach i k'uhtanik-tijinik ink'amarik rumiij pan taq huuj. Re' wili inehtesjik rupehriil wach pan raa' ri'sil aj yejom reh. Eh re' xti ruq'orkiil re' wili xa ehsamaj chu paam i ju'jun chi hujil re ruwii' na'ojb'al-kojb'al keh aj pa rutz'eet q'iij.

Xti ajwaal wach chi ne nkoorjik jino'q b'anb'al ruwii' tijinik xa keh i aj ruwii' na'ojb'al-kojb'al maaya (chi kunchelaal) eh je' wo' hoq, ruuk' ruq'orkiil chi komonil.

Re' ruq'orkiil xti ne wo' inb'anarik xa re' la' mi re' i tijiinb'al ne ruyeew q'ab' reh i komonil chi ne nk'amarik wach reh i b'anb'al choloj tijinik.

Re' ruq'orkiil xti ne wo' inb'anarik xa re' la' mi re' aj naah ruq'orkiil i tijiinb'al ne ruyeew q'ab' chi ne nwih'ik k'ul q'orik chi ib'il iib', k'u'linik wach q'orik iib', nab'inik riij, eh yohbaal chik taqe wach; reh chi ne nye'arik ruq'orkiil rub'anariik i ju'jun chi ruwii' b'anooj, b'anb'al kamanik eh rumanab'jiik wach ruq'ijil tijinik eh ruuk' i ju'jun chi ru'orahiil i tijinik.

Roox kamanik-runab'jiik riij tijinik.

Chi rusutkaal i pehr wili cha'an ixib' rukamanjiik wach, reh chi ne nb'anarik jenaj ak' laj ruwii' ruyejeb'jiik i b'anb'al tijinik.

2.4. Xilak ruwii' jenaj ak' laj ruyejeb'jiik wach.

Xti nqaaj chi ne inye'arik rub'ihnaal "Re' rub'anariik rukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al", eh je' wo' xti jenaj ruq'orkiil yohb'aal nimaal wach re' ne rub'an chi ne nteharik wach eh ma' ruum taj i ruhujil wili. Ruum aj re', re' wili ne nb'aan ruyejeb'jiik wach chi ma' k'axik taj, xa re' ma' ne ta nb'aan rik'tesjiik wach i rub'anariik rukamanjiik wach re' wilik re ilwiik wach eh rukamanjiik i ju'jun chi ruxilak reh i aj naah ju'jun chi aj tijinik-k'uhtanik.

Ruuk' i ruk'amariik wach chu'nchel i ju'jun chi k'uhtanik wili inqakapaaj riij chi re' i chu'nchel i tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik ne rub'an rukamanjiik wach i ju'jun chi xilak ruwii'.

1. Nab'inik wach raa' ri'sil.
2. Rilariik wach runa'ojb'al i na keliik chi tijinik.
3. Yejeb'jik wach i haab' reh b'anb'al ju'jun chi kamanik.
4. Ruyejeb'jiik wach chu'nchel chib'ih inkan pan tijiinb'al.
5. Ruye'ariik wach ruwii' i k'uhtanik-tijinik.
6. Rilwiik riij rub'anariik i wili.

Ne nquy'eej chi re' hat ne nawilow wach chi ma' ne ta nkan rub'anariik oon rukojariik i wili. Ma' je' ta la' re', re' wili na rub'aan chi je' rukojariik eh mananik chi korik pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al.

Nik' wach inawil wach? Mi ne na'an reh, ne nq'an ruk'uhtjiik chi ma' k'axik ta ruwii' i peet xilak ruwii'.

- Nab'inik wach raa' ri'sil.

> Ma' na ta rub'aan ruyejeb'jiik wach wi la' majaa' inb'aan reht'aljiik aha' wilik i ajwaal wach eh chib'ih wilik reh i tijiinb'al. Je' rukab' inkan ruuk' i E.B. (tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik) xti ajwaal wach chi na rub'aan runab'jiik kiwach i komonil oon tinamitaal aha' na rub'aan i ju'jun chi rub'anariik i wili.

PEET WACH RUPEHRIIL

Chi ka'kab' oon ox ox haab' xti ajwaal wach chi ne nb'aan runab'jiik i:

- Ruk'ihaal chi kiristyano' kiq'orik i q'orb'al maaya chi je' peet q'orik.
- Ruk'ihaal chi kiristyano' kiq'orik i rukab' q'orik eh ma' kiq'orik ta chik pan peet q'orik L1.
- Ruwii' ruq'orkiil inb'aan pan komonil chi riij i E.B.
- Nimaal kicholoj tijinik pan komonil.
- Kamanik b'anooj rutijiljiik.
- Ruwii' kik'achariik i patineel eh je' wo' hoq ruuk' tijiinb'al.
- Ruq'ijil kikamanik, kininq'iij eh tokoom chik taqe reh chi ne rutob'eej i rub'aan i wili reh i ruq'ijil i kitijinb'aal.

RUKAB' WACH RUPEHRIIL

Chi haab' xti ajwaal wach rilariik:

- Xa wilik k'ih aj k'uhtoom eh kinab'eej riij chi korik i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al.
- Ruwii' ruk'achariik i aj tijoom (mi winaq on ixoq, hab'ul, aha' inchalik, runab'inik riij tijinik, eh k'ih chik taqe wach).
- Ruwii' rub'anariik k'uhtanik reh eh pan ki'ib' wach q'orik.
- Rub'anariik rukamanjiik chu wach i ju'jun wo' chik re tijiinb'al.
- K'amb'al ruwii' kamanik eh kapeb'al kuuk' taqe i aj tijineel-k'uhtaneel.

- Aha' wilik rilariik wach runa'ojb'al i na keliik chi tijinik?

> Xti ajwaal wach chi ne nwih'ik jino'q rub'uhriil wach i na ruwih'iik reh i ju'jun chi aj k'uhtoom reh chi rilariik nik' wach rub'aan i wili. Re' runa'ojb'aliil i elenaq chik chi tijinik ne ruyeew jenaj ruq'orkiil i ju'jun chi kamanik chi ne nreqarik jino'q rukowiil wach chi korik aha' wilik rureqem. Je' wo' wili na rub'aan rehtesjiik chi je' eliik kiwach kuuk' i aj k'uhtoom eh chi je' kuuk' i komonil.

Je' rukab' ne nqa'qor:

RUWII' NA'OJB'ALIIL I AJ TIJINEEL-K'UHTANEEL AJ QAQ'ORB'AL ELENAQ PAN RUWAAQ HAAB' RE TIJINIK

A. Pa rupeet q'orb'al:

Re' aj tijineel aj qaq'orb'al.

Re' wili inkojarik i kijib' chi b'anb'al tijinik: inib'irjik, inq'orik, inilarik eh intik'ib'jik pan peet q'orik.

Re' qaq'orom ne rub'an rukorkiil:

- Ne nreqarik chi riij i ju'jun chi q'orik inb'aan.
- Iruq'or i ju'jun chi q'orik k'utlik wach, saqum wach eh qajlik wach.
- Iruk'uhtaaj, iruch'ob', iruk'isimb'isaj eh irujal ruq'orkiil ruuk' i reht'eljiik wach chi q'iij i q'iij.
- Irureq chi riij eh irujal wach i ju'jun chi q'orik tzihb'amaj.
- Irusaqumaaj wach, chi je' tz'ihb', chi eht'alinik eh chi ajwaal wach.
- Irub'an i ju'jun chi rukamanjiik wach i peet q'orb'al eh rutz'ihb'jiik chi manlik wach.
- Irureq chi riij i ju'jun ruwii' eh rutaq'ab' i q'orb'al.
- Reht'al eh iruyeew tz'aaq loq'il i ju'jun ruk'uhtaniik i ruwii' na'ojb'al-koojb'al: ruholonkiil laj q'orik chi riij qatinamiit (mitos, leyendas, narraciones, eh chib'ih chik taqe).
- Wilik runab'iniik reh rik'tesjiik, chu'nchel i ruch'ihtaal chi tz'ihb', pan ju'jun chi q'orik re' qaq'orom wach.
- Iruk'ulaa' wach i ju'jun chi ruq'orkiil i peet q'orb'al ruuk' i rukab' q'orik.
- Reht'aljiik, rureqariik chi riij eh runab'jiik riij ju'jun ruk'uhtkiil wach i nimaal nab'inik k'acharik xa aj eh eh re komonil (naturales y sociales) re ruholonkiil wach kamanik keh qatinamitaal.
- Inkojarik i ruholonkiil wach q'orik eh inkojarik i ajlanik chi juninaq lok' (re' ajlanik maaya).
- Ko rub'anariik i ju'jun chi rukamanjiik wach re rutijiljiik eh ruholwachisniik i kipeet q'orik.

Pan rukab' q'orik.

Re' aj tijineel aj qaq'orb'al.

- Irureq eh irujal wach ju'jun chi q'orik pan kaxlan q'orik.

- Inki'an kik'utaaj pan rukab' wach q'orb'al xa chi jumehq'iil eh chi k'ih wach ruwii'.
- Irilow wach chi korik eh irujal wach i ju'jun chi ruq'orkiil pan kaxlan q'orik, ruuk' chih kihab'ul eh chih ruholwachiil wach chi kiwach.
- Irutz'ihb'aaj i ju'jun chi rukapeb'aal, pan kaxlan q'orik, chi korik wach, chi ma' k'isinoq rutz'ihb'jiik ma' re' taj.
- Irub'an rukojariik i ju'jun chi nab'inik tz'ihb' ruuk' q'orik eh ruuk' tz'ihb'.
- Reht'aljiik, rureqariik chi riij eh runab'jiik riij ju'jun ruwii' rija'eel i tinamitaal eh chih jariik taqe tokoom chik taqe ruwii' na'ojb'aliil.
- Irukoj ju'jun kamanb'al reh chi ne ruyeew rub'aan rutijiljiik, eh reht'aljiik eh rucholinik pan taq tokoom chik ruwii' na'ojb'al.

- Chib'ih jariik i yejeb'jik wach i haab' reh b'anb'al ju'jun chi kamanik?

Reh i ak' laj ruyejeb'jiik wach re' rusik'ariik paam chi haab' eh ruuk' tz'ihb' re' chib'ih jariik i ruk'utkiil wach, re' ruwii' i ju'jun ruyejeb'jiik wach i kiristyano', re' kikamaniik eh nik' wach rilariik wach i ilb'al na kikojom pan tijiinb'al. Re' wo' wili inkojarik haa' ju'jun chi ru'orahiil, eh rilb'al wach haab'. Chi je' wili, jino'q b'anb'al ruwii' i kamanik chi haab' re tijiinb'al.

Inqaaj qa'nam jino'q ruq'orkiil chu paam i ruwii' b'anb'al re wili xti wilik kamaj "ne nestesjik reh" chi noq. Je' wo' pan taq tokoom taq tinamit kikamanik wo' chi ik'inaq wach chi q'iij kik'uhtanik chu paam i haab', pan qayejaal qaxilak ma' nb'aan taj i wili ruum re' k'axik rureqariik jino'q tijiinb'al chi ne kikamanik chi lajeeb' chi waxaqk'ahl q'iij eh ma' re' ta nqaq'or chi b'elejk'ahl chi q'iij chu paam i haab'.

Re' wili jenaj nab'inik b'anooj chu paam i haab' 1,990 ruuk' aj nab'oom re tijiinb'al wii' runaab'jiik taqe q'orik re Molaab' re tijiinb'al Rafael Landívar xkinab'ej wach chi wilik tijiinb'al chi k'axkiil inki'an tijinik ho'lajuuj ruka'winaq q'iij chu wach i haab'. Chi je' wili nqaq'eb' i suqwachiil, inq'aq'eb' la' wo' haab' i kikojb'aal chi qanaah i tutb'ees ajab'ees eh tokoom chik taq aj naah re komonil.

Re' kamaj na ruye'em jenaj ruq'orkiil chi korik (re' ruwachil nik' wach iruk'uhtaaj riib' re tijiinb'al) eh ruk'uhtjiik (re' ruwii' chib'ih k'ahchi' rusik'im reh chi ne nook rujilariik ruuk' ruq'orkiil). Xti ajwaal wach chi re' rukamaniik i wili ne rub'an chi rilariik: re' ruq'ijil kamanik ruuk' ak'al, re' ruwii' i ju'jun chi q'iij, re' najtir taq na'ojb'al, re' ruholwachiil tz'aqooj, re' ruholwachiil kamanik, eh chib'ih chik jariik re' iruk'am wii' chi ma' **ne ta nsahchik wach i ruwii' ju'jun chi na'ojb'al-kapeb'al.**

- Chih inkamanik wii' i ruyejeb'jiik wach kamanik reh jino'q?

> Re' wili jenaj rupuhkjik kamanik reh jino'q nik' wach iraaj oon rub'anariik taqe wili re' k'ahchi' qaq'orom ruwii'. Re' wo' i puhkanik wili ne wo' rub'an chi ne nkikoj taqe aj cholol tijinik reh chi ma' k'axik ta ne rub'an i ju'jun wach kikamaniik eh haa' wo' i tuut ajaaw. Re' ruyejeb'jiik wach i kamanik wili xti kamaneel eh irub'an rukorkiil eh rukorjiik wach rub'aan xa re' nik' wach ruyejeb'iik wach inki'an i komonil.

Ruuk' i ruyejeb'jiik wach i aj kamanoom reh tijiinb'al xti ajwaal wach reht'eljiik chu'nchel i rujohtiik wach i ju'jun chi rukamanjiik rub'aan i wili, xti holohik chu wach i tokoom. Re' ruyejeb'jiik wach i wili

ne rub'an chi ne nwih'ik jenaj rub'anb'al na'ojb'aliil ilariik wach ju'jun chi aj nahsil reh ju'jun chi kamanik.

Re' ruyejeb'jiik wach i tijinik na rub'an chi eliik kiwach ruuk' i ruwii' tijinik, chu wach i ju'jun chi ruwii' q'orik reh kamanik chi ne nponik rureq wach (oon ne ruyeew i b'anb'al tijinik chi haab') chi korik. Ruuk' i ruq'orkiil wili xti holohik reht'aljiik b'anooj ruum taqe aj kamanoom re' i tijiinb'al wii' runaab'jiik taqe q'orik re Molaab' reh tijiinb'al Rafael Landívar chu paam i haab' 1,991, pan tijiinb'al wilik Chimaltenango, ma' jino'q xkan chi kikamanik chi wilik jino'q ki'orahiil reh b'anb'al kamanik. Ma' holohik ta kamanik chi ma'xta jino'q ruyejeb'jiik wach ruho'rahiil.

Re' ruyejeb'jiik wach kamanik keh aj tijineel eh haa' tuut ajaaw xti wilik kamaj eh reh tijiinb'al. Chu'nchel ruq'orkiil wili ma' na ta kikanaam nik' wach i ruyejeb'jiik wach i kamanik inb'aan pan komonil. Re' wili ne rub'an chi ne nq'oorjik chi je' jino'q korik laj tijinik pan komonil re' taqe aj tijineel na kiyohb'alem i komonil, eh ne ki'okik kuuk' reh chi ne nooj eloq wach i kitijiniik.

- Chih inkamanik wii' i ruye'ariik wach ruwii'?

> Yu'naak xti ne nqaq'or rukorkiil i kamanik ye'ooj chi na rukamanjiik wach. Yu'naak ne nb'aan rilariik wach chu'nchel chib'ih ne nkamanik wach reh b'anb'al k'uhtanik-tijinik. Reh chi holohik ne rub'aan i wili ajwaal wach chi ne nb'anarik suq wachiil pan ju'jun tzuhb' eh holohik laj q'orkiil chi kiwach i aj tijoom, aj tijineel eh aj tutb'ees ajab'ees.

Re' ju'jun ruwachiil i na ruchopariik naah chi ne nwih'ik jino'q ruye'ariik wach ruwii' re': moloj iib', manlik ru'orahiil ponik, aj pan naah reh ruye'ariik wach ruwii' kamanik, b'anaj chi ajaawrik ruum i aj naah tz'uhb' chi tijineel (director), ruq'orkiil reh chi ne nchoparik naah b'anojal.

- Chih jariik i rilwiik riij?

> Re' rilwiik riij ne nkan chi riij chi je' jino'q nab'inik riij reh ju'jun chi ruwii' i wili re' qaq'orom. Re' rilwiik riij na rub'aan chi tz'uhb'aal wach je' rukab' q'orooj: chi je' wili na rukamanjiik wach i ju'jun b'anb'al kamanik, yejanik wach kamanik ruye'ariik wach eh runab'jiik-rukamanjiik wo' riij.

Na rureqariik chi riij chi re' nab'jiik-kamanik, reh chi xureq wach rub'anariik, re' wili reh chi ne rureq chi korik i aj tijineel (reh chi ne nb'anarik reht'aljiik i nab'inik-kamanik), na rub'aan chi ruk'uleb'jiik i ju'jun chi reht'aljiik wach eh na rilariik riij i ju'jun chi nab'inik reh chi ne kiq'orik chi riij.

Re' nab'jik-kamanik xti jenaq ruq'orkiil ma' kilom ta wach chi korik ruuk' rukamanjiik wach chi na'ojb'aliil eh ajwaal wach chi ne rub'an ruholwachil chi ne nponik wach chi ju'junaal eh ne inilwik wach chi korik i molaab' reh tijiinb'al. Chu'nchel chib'ih jariik inb'aan pan tijiinb'al na rub'aan nab'jik-kamanik reh eh rilariik wach i komonil nik' wach inb'aan naab'jik-kamanik reh i ju'jun chib'ih jariik inb'aan. Je' wili ne nb'anarik keh i aj tijineel, reh chi ne nb'aan okik kuuk' i komonil ruuk' i kina'ojb'al chi reh b'anb'al tijiinb'al, chi xa rutkeel riib' ma'xta ne rub'an.

Re' taqe wili ju'jun ruwii' rub'aan i ruyejeb'jiik wach i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orb'al. Ruuk' i wili reh b'anb'al rukamanjiik wach i rujalariik ju'jun chi ruq'orkiil.

Eh je' wo' hoq wi la' wilik jino'q ruq'orkiil awuuk' reh b'anb'al tijiinb'al eh re' hat inach'olej riij ruuk' i rucholiik paam (wi la' tiq'orik jino'q re' ruuk' i peet q'orik) oon k'ahchi'kaat chi tijinik chi riij, re' wili ma'xta reet.

- Chu'nchel i rumolb'aal re tijinik na ruwih'iik jenaj wachiil chi k'upik loch'ik, eh suqkiil wachil kuuk' i aj tijoom eh aj tijineel. Pan tijinik eh ma' pan tijinik na rukojom wach eh na ruq'orom wach ruq'orkiil pan L1 eh ruuk' i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al; eh ruuk' i L2 haa' i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al, kikab'cheel i wili ne nwih'ik kitz'aaq loq'il.

- Chu paam i na'ojb'aliil wili na ruye'em q'ab' chi puhkanik keh i ha'lak'un chi ne nkikoj kik'ux chi korik, chi ma'xta yo'jik, eh holohik na'ojb'aliil eh ruwii' i ju'jun chi kiristyano'.

- Chu'nchel i eht'alinik paam i wili ne nkamanik keh i aj tijineel.

- Na wo' rukojariik wach chi k'upik loch'ik i rub'uhriil, ruwachil eh ju'jun chi ruq'orkiil reh q'o'rinik keh ha'lak'un. Eh q'uun q'uun ne nb'aan rukorb'esjiik wach chi ma' eht'alimaj eh chi pan loch'il k'upik.

- Re' ju'jun chi rukamanjiik wach i k'uhtanik-tijinik ne ruyeew ruq'orkiil chi korik chi je' jino'q q'orik eh tz'ihb', pan ruk'uleb'jiik q'orik ruuk' i nim wach q'orik.

- Chi wachiil eh je' wo' kuuk' i ha'lak'un, re' aj tijoom na rukapaam riij chi kinaah i aj tuut ajaaw reh chi pan kipaat, ne kiq'orik wii' i peet q'orik (eh ma' re' ta ruuk' rukab' q'orik L2), re' wili je' jino'q tob'inik re tijinik chi ne nkikoj wach i peet q'orik reh chi yeb'al rub'eeh i cholinik.

- Pan taq jumehq'iil, xa re' la' reh rutihk'iik i rub'ehjiik wach i rutijiniik tz'ihb' pan peet q'orikoon rik'tesjiik pan kaxlan q'orik, re' ha'lak'un ne ki'anam rib'irjiik eh na keht'aliim ruq'orkiil.

- Re' aj tijoom na rukojom ruk'uhtjiik ruhujil reh rik'tesjiik pan L1 pan L2 oon chosaal, chi je' ruwii' b'anb'al ruk'uhtjiik.

Ehsamaj chu paam i Achaerandio (1,988)

Re' ju'jun ruq'orkiil wih'inaq re tijiinb'al re' wili ma' re' ta jino'q rukojb'aal chi ne nkojarik chi korik. Chu wach la' i wili ne ruyeew jino'q ruk'uhtkiil aweh chi ne nareq chi riij eh ne na'an chi korik ruk'uhtaniik chi korik chi ruye'ariik rutz'ihb'jiik eh runaab'jiik riij reh tijinik k'uhtanik pan cholinik-tijinik pan ki'ib' wach q'orik.

Re' tijinik, re' nab'inik riij i rukorkiil eh re' rusaqumaaj wach kuuk' i tijineel eh aj k'uhtoom iruyew ju'jun ruq'orkiil nik' wach iraaj chi ne nwuhktik wach pan yejaal xilak re tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al reh chi ne nkamanik wach chi korik.

Ilb'al reh rukamanjiik-runab'jiik riij i ruwajxaaq ch'uq

1. Ruuk' i ju'jun ruq'orkiil ye'ooj chu paam i ch'uq wili, chakorb'isaj wach jino'q ma' k'axik ta wach kamaanb'al (ruhujil wach jino'q ruq'orkiil oon rilariik wach ruwii' b'anb'al tijinik) reh chi ne nilarik wach i ju'jun chi komonil aj qatinamiit eh ruuk' kitijiinb'aal. Re' rub'aan i kamanik-tijinik xti ma'xta reet chi ne nilwiik wii' wach reh chi ne nki'an runaab'jiik riij i ch'uq wili.

2. Aha' wilik ruq'orkiil wilik kamaj yu'naak (chu'nchel ruq'orkiil) jino'q tiijb'al pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne nwih'ik kiwachil i jakwaniik reh ju'jun chi aj patineel re' ruuk' i qatinamitaal?

3. Ne nkojarik chu paam i ju'jun chi tijiinb'al pan komonil ne nquy'eej ju'jun chi ruwii' rukorkiil i ak' laj wach ruyejeb'iik wach pan ju'jun chi tijiinb'al. Re' wili k'ahchi' qokiik ruuk' i ju'jun chi ajwaal wach ruk'uhtjiik. Ruuk' i ju'jun chi rilariik wach ne naq'or rukorkiil.

4. Aha' wilik i waqiib' chi xilak ruwii'i holohik laj b'anb'al na'ojb'aliil re ruyejeb'jiik i tiijb'al pan ki'ib' wach q'orik?

RUB'ELEEJ CH'UQ

OJIK PAN RUK'ULUB'JIIK WACH TIJINIK PAN KI'IB' WACH Q'ORIK EHT'ALIMAJ WACH EH YE'OOJ TZ'AAQ LOQ'IL RUUM I TIIJB'AL IIB'

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Reht'aljiik wach i peet k'uhtanik re' wilik pan rub'ehjiik i ju'jun chi ruk'utjiil wach re' ne rub'an i wili pan taq komonil re tiijb'al pan ki'ib' wach q'orik eh ruuk' tijiinb'al.
1.2. Chaq'or ruq'orkiil rusik'ariik i ju'jun chi q'orik re' iruyeew i komonil re' noq re' i tijiinb'al irub'an irukamaj eh ma' inkojarik ta haa' i re'.
1.3. Rupahqaniik ju'jun ruq'orkiil re' inkojarik ruuk' i aj tijoom reh chi re' i tijiinb'al ne rumin wii' riib' i komonil re tiijb'al pan ki'ib' wach q'orik.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Mi wilik pan ak'ux i ju'jun chi ruwii' b'anooj chu paam i ch'uq ik'inaq?

Je' aj wili re', ruuk' i wili inq'orjik i ajwaal wach re ruyejeb'jiik i tijiinb'al chi wih'oq k'ih oq ruq'orkiil ruuk' i komonil qatinamiit. Je' wo' hoq xb'aan jenaj rukapeb'iniik chi riij i ruwii' nik' wach rub'aan

rub'ehjiik wach i tiijb'al pan komonil maaya k'isiin je' eliik kiwach ruuk' i komonil re' ruuk' i aj qatinamitaal pan taq ju'jun kaxlan q'orik tinamitaal (América Latina).

Chu paam i ch'uq wili ne nqa'an runimtesjiik wach i ju'jun chi aj tijineel re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al pan komonil qatinamiit, aj k'uhtoom, aj naah re tijiinb'al, aj ilol reh tijinik eh tokoom chik taqe aj naah re' kikoj reht'aal chi re' i wili ne nib'iirjik eh ne nk'achmaanjik chi je' jino'q ruq'ab' i rub'ehjiik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

Eh ruum i tz'ihb'amaj chi riij i wili, re' ko inq'orarik wo' hoq chi re' ruwii' runa'ojb'al-kapeb'al i qatinamiit eh pan taq komonil rehchamaj i najtir laj k'acharik eh re' i tijiinb'al re' reh ne rub'an chi rukorb'esjiik wach chu'nchel i tijinik chi korik eh chi suqwachiil. Inqakanaa' aj re', chi re' i ch'uq wili, ne ruyeew riib' chi rukapeb'jiik i rub'ehjiik riij rukorkiil laj tijiinb'al, xti wilik tz'aaq loq'il reh chi tzuhb' chi ha'lak'un eh je' wo' hoq keh taqe nimaq re' kiponik pan taq tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik aha' kipatinik wii' i aj qaq'orb'al taqe.

Qatik'aa' rukapeb'jiik riij i wili ruuk' jino'q ruq'orkiil reh chi ne ruyeew qeh chi ne nqakapaaj riij nik' wach i k'acharik pan komonil pan taq tokoom laj tinamit.

Ma' korik ta wach: Re' ma' runiimjiik ta wach jino'q yejamaj wach kamanik. Re' wili tehlik wach eh ma' inye'arik ta pan tijiinb'al.

Korik wach: Re' wili je' jino'q b'anb'al holohik laj kamanik eh irub'an chi rukamanjiik wach chi korik.

RUUK' I RUWII' NA'OJB'AL-KAPEB'AL EH RUUK' OJIK CHI TIJINIK

rutz'ihb'aam i Mario Acunzo

Re' tijiinb'al je' molaab' cholol-k'uhtanik ma'xta ruq'orkiil ruuk' i komonil i tinamitaal mixe. "Re' wili reh jenaj ilb'al ruwii' na'ojb'al-kapeb'al ma' eliik ta kiwach, re' wilik reh runaab'jiik riij eh ruyojariik wach i ju'jun chi

B'anb'al naah q'orik: Ruwii' b'anb'al k'uhtanik re' iruk'am wii' rub'eeh ruuk' i rumijb'aal. Re' wili irub'an ruuk' rusub'ariik rooq' kamanik.

kapeb'al reh chi ma' ne ta inb'aan rub'ehsjiik paam i ju'jun chi ruwii' na'ojb'al koojb'al re komonil chi tinamit", (wili chu paam i Paz, 1,977: 60).

Ma' xa re' ta wo' wach i ruwii' na'ojb'al kapeb'al ma' eliik ta kiwach: je' wo' re' ju'jun chi patineel eh ju'jun chi komonil ma' holohik ta kina'ojb'al, ruuk' i tokoom laj kina'ojb'aliil eh ruuk' ju'jun chi tijiinb'al re ruk'ihiik wach chu'nchel i tijinik reh b'anb'al tijinik k'uhtanik chi ne rub'aan ruka'pechjiik. Re' wili wilik noq pech inb'aan ma' ruyuhk'iij ta riib'.

Re' ha'lak'un aj qatinamiit, okrinaq ruuk' jenaj b'anb'al naah q'orik re ruk'axkilal ne rub'an chi ne nk'amarik ruuk' i rukorkilal i k'acharinaq wii' re' wilik ruwii' yohb'aal wach k'axkiil rureqariik chi riij. K'axik noq ne wo' inqil, chi re reh, rureqariik ju'jun reht'aljiik paam reh tijiinb'al re' wili inik'teesjik pan kaxlan q'orik eh ma' re' ta pa ruq'orb'al [...].

Ehsamaj chu paam i: Acunzo (1,988:13-14) chu paam hujil i Pueblos Indígenas y Educación No. 07

Qapab'aa' k'isinoq qatijiniik reh b'anb'al rukapeb'jiik riij. Xti korik pan taq komonil re qatinamiit reh choloj tijinik pan nimaal wach k'acharik chi je' ne rub'an i wili. Mi la' inqa'an rukapeb'jiik i wili ne nqa'an rilariik wach i ju'jun chi komonil aj qaq'orb'al pan qatinamiit, ma' k'axik ta ne nqaq'or wach chi re' taqe i tuut ajaaw eh maam, xa eliik kik'uhtaam keh i kiha'lak'un, i raa' rixmak'al i ju'jun chi eht'alinik, ju'jun chi kamanik eh ruwii' na'ojb'al chi je':

- B'anb'al k'aachisanik iib' pan taq rax chee'.
- Rukamanjiik wach taq ak'al.

- B'anb'al ruwii' nik' wach i tikoj tik.
- B'anb'al kansanik chikop eh karinik.

Je' wo' re' ink'utinik chi re' i tiijb'al pan komonil inye'arik ruuk' i ju'jun chi tijinb'al. Re' wili rub'ihnaal **tijinik ruuk' komonil.**

Re' tijinik ruuk' komonil re' wili jenaj rub'ehjiik pan taq ruwii' na'ojb'al-kapeb'al reh qatinamiit re rub'aan riktesjiik wach k'uhtanik-tijinik. Re' wili jenaj reliik wach chi korik i ju'jun chi ruq'orkiil reh rutz'ihb'jiik eh rutiljiik. Ayu' re' ha'lak'un inkitijej, inki'an eh inkinab'eej riij.

Ehsamaj chu paam i Montaluisa (1,988: 97)

Peet kamanik runab'jiik riij tijinik.

Re' wili inqapahqaaj yu'naak, chu wach i rukapeb'jiik riij, chanab'eej oon chasik' ki'ib' oon ixib' rub'uhriil wach i kitijiik taqe ha'lak'un maaya re' wilkeeb' pan taq komonil. Cha'an ruq'orkiil majnik' oq i rub'ehjiik i b'anb'al tijinik re' ch'aqoj xilak ruwii'.

Je' wili ruk'uhtjiik wach: Re' B'ahlam iruch'ihleej i rajaaw chi junaal q'iij pan ab'iixb'al. Noq k'ahchi' kojiik, re' rajaaw iruk'utjaaj reh chi yohb'aal wach k'axkilal rureqem tz'aaq i rukamanb'aal irukoj eh ruum aj re' iruk'ax. Re' ha'lak'un irib'iraj eh xa chi rihmaal irupahqaaj nik' wach inkojarik taqe tz'a'mb'al re' re', eh chih kamaj, eh yohb'aal chik taqe wach pahqanik irub'an.

Re' noq k'ahchi' chi kamanik i rajaaw i B'ahlam, re' reh irutow chi ruk'amariik ruuk' i rukamanb'aal, noq k'ahchi' ruyok'om i ch'ahn, k'ahchi' rilom i tik mu'uun, eh k'ih chik wach irub'an. Eh je' aj re' rilariik eh rehtz'jiik irub'an, re' ha'lak'un aj qatinamiit irutijej ju'jun b'anojal, rutz'aaq loq'il eh reht'aljiik ju'jun paam chi kamanik.

Ruuk' jenaj ma' ruk'axkiil ta rub'ehjiik paam inik'ik ruuk' i xilak rutijiik:

Peet: Ruk'uleb'jiik q'orik.
Rukab': Tob'inik pan taq kamanik.
Roox: Ilariik wach eh rehtz'jiik.

Ajwaal wach, chu wach i rukorkilal, chi re' i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik ne nb'aan rukorjiik wach xa re' yu' reh chi ne ruchop raa' ri'sil i kamanik reh tijinik pan komonil. Na wo' rokiik haa' i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al eh ju'jun chik rub'ehjiik tiijb'al pan komonil reh chi ne nkoorjik wach chib'ih na rub'anam jino'q reh i tinamitaal maaya eh ruuk' chu'nchel i komonil.

Re' komonil aj cholol tijinik pan ki'ib' wach q'orik na rub'aan rilariik wach, rureqariik riij eh rujohtesjiik kik'ux kuum aj tijineel reh chi ne ruchop eh ne nkojarik wach i ju'jun chi naah tijiinb'al, re' wili ne njohtik wach i kikapeb'aal taqe aj cholol tijnik. Ko chu paam i majnik' ruq'orjiik reh chi kokik pan tiijb'al iib', xti ko re' rub'aan taqe ju'jun chi rukamanjiik reh cholinik, mi la' re' i tiijb'al iib' irukoj i ju'jun b'anb'al ruwii' tijinik re' komonil irukoj keh i ha'lak'un reh tijinik.

2.2. Qakohlaj ruk'utjiik re' iruq'or i Acunzo, chi reh i ju'jun chi rub'eeh tijinik ruuk' tiijb'al iib' eh ruuk' i komonil aj tiijb'al iib':

Qawli'qaloq'il: Re' wili jenaj runimaal wach ruloq'il jino'q, ehnik' wach snye'arik qeh chi ju'junaal chuwach i tinamitaal.

> [..] Xa q'e' inq'ehb'ik wach i rukorkiil i q'orik re' inkojarik pan taq tiijb'al iib', oon ma' rub'an ta jenajiil wach ruuk' i aj tijoom, eh ma' q'e' taj inaab'jik wach chi korik i ruq'orkiil inq'orarik.
>
> Eh xti je' wo' rusik'ariik wach chi kok'taqiil i ju'jun rukamaj inb'anarik reh ruwii' na'ojb'al kapeb'al. Chi ju'junaal i wili rehchb'aal i ju'jun chi ajwanik wach re ruk'ihiik wach i ju'jun chi tzuhb' chi kiristyano' ma' eliik ta wach kina'ojb'aliil. Re' ruq'ahxiik i ju'jun chi ruwii' na'ojb'al-kapeb'al ma'xta reet ruum chi re' wili inkahnik wach ruk'uhtaniik ruuk' i ju'jun chi na'ojb'aliil, wilik pan tinamitaal.
>
> Re' ruk'uhtaniik wach i wili iruyeew wach ruuk' rukojariik i peet q'orb'al eh rumanab'jiik wach i wili ruye'ariik i tz'aaq loq'il ju'jun chi qawii', qana'ojb'al eh qakapeb'aal, re' ma' kojoojj ta tz'aaq najtir. Re' ruk'uhtjiik i wili iruyeew chi ne nwuhktik wach ruwii' qakojb'aal.

Re' k'uhtamaj ruq'orkiil, re' komonil chi tijinik pan ki'ib' wach q'orik ma'xta naq ruk'axkiil wach chi ne rub'an i k'uhtanik wi ta ma' ruum i aj juntar ha' tijinik (escuela corte occidental). Re' wili kojooj chaloq rukamanjiik wach reh chi ne njohtik wach chu wach chu'nchel i k'uhtanik eh ruuk' i wili jenaj k'axkilak irub'an ruuk' i ruwii' na'ojb'al-koojb'al eh qawii' re' irub'an rusachariik wach i ju'jun runa'ojb'al i qatinamiit.

Re' komonil chi tijinik pan ki'ib' wach q'orik (re aj naah kok' maam, tutb'ees ajab'ees eh aj chopol naah jino'q kiristyano') re' wili na rutehem wach riib' ruuk' i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi

ne nwih'ik rukorkiil ruk'uhtjiik eh tijinik na'ojb'aliil, tz'aaq loq'il eh rub'anariik chib'ih jariik, b'anb'al tijinik ma' q'e' ta k'utlik wach inb'aan rukojariik. Re' wili ma' na ta wo' rub'aan pan rukajtz'u'kchel i tiijb'al iib', xa na la' wo' rub'aan chu paam i rutahsil wach i ju'jun ruk'uhtaniik i komonil.

Na wo' qakojom rehtaal chi ma' k'ahchi' na qak'utjaam riij chi na qaye'em ruq'orkiil pan tiijb'al je' jino'q kamaneel reh jino'q ruq'ahxiik i nab'inik pan taq komonil oon molaab' ma' ne ta nki'an rub'anariik ruum reh i runahil poninaq ruwii'. Inqaqor chi re' komonil re tiijb'al iib' pa ki'ib' wach q'orik, re' rub'ihnaal rukojariik wach ju'jun chi rajaljiik wach ruk'uhb'aal i tiijb'al iib' inb'aan, chi je' ruq'oroj rub'ehel re' iraaj i tiijb'al chi ne nkojarik wach i ju'jun chi q'orik b'anooj reh rumananiik wach i ju'jun chi rub'ehjiik wach i cholinik tijinik reh komonil.

Rukab' kamanik runaab'jiij riik tijinik.

Pan chu'nchel ruq'orkiil pan qayejaal qaxilak, re' tiijb'al iib' q'e' najt wilik pan taq xilak i komonil. Ruuk' i ju'jun chi ruq'orkiil re' taqe aj naah tijoom ma' eliik ta kipatinik pan komonil. Kichalik pan taq tokoom ye'aab' eh wilik noq pech ma' nch'aqarik ta chi wachiil i tz'aaq loq'il eht'alimaj, eh je' wo' hoq i ju'jun chi q'orb'al inq'oorjik pan akomonil, chak'utjaaj eh chaq'or rukorkiil i ju'jun chi ruk'axkilal i aweht'al wach i hat.

2.3. Jino'q komonil aj ki'ib' wach q'orik ki'okoq chi ruk'utjiik.

Inqaaj qa'nam ruk'uhtjiik i ju'jun ruwii' reh chi ne nb'anarik rokiik i komonil pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik. Inkojarik iib' reh chi rusaqumresjiik chi ma' k'axik taj i peet runaab'jiik wach ruwii' i cholinik-tijinik.

- Re' komonil re tijinik pan ki'ib' wach q'orik na ruponiik chi kok' xilakiil pan taq ruk'utkil chi riij i tijiinb'al keh kiha'lak'uun.

  Ehsamaj chu paam i Gleich (1,989: 382)

- Re' komonil na rupahqaam chi korik chi re' i tiijb'al xa ma' re' ta jino'q molaab' xa reh qaq'orb'al chi xilak i tokoom reh i kik'achariik i komonil.

- Re' komonil re tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik na ruye'em jenaj rub'ehjiik tijinik ruuk' i ju'jun chi aj cholol tijinik re tiijb'al iib' pan kiib' wach q'orik.

- Re' komonil re tiijb'al iib' na wo' kikamaneem riij i ruwii' b'anb'al tijinik re' inb'anarik pan tiijb'al iib' ruum re' reh ireht'aliij paam i ju'jun chi ajwaal wach re' inajwanik wach qeh.

- Chu'nchel i wili ne nkamanik xa nik' wach rub'aan: chi k'uhtanik chi riij, chi ruk'ulub'jiik q'orik, chi nab'inik riij, chi ojik chi rilariik wach, eh tokoom chik taqe; re' wili re' i tiijb'al na rub'anam chi ruyejeb'jiik wach eh ruq'orariik chi holohik reh ruk'uhtjiik chi xa ma' kow ta wach i ju'jun b'anb'al tijinik re' ruwii' na'ojb'al kojb'al aj juntar ha'.

- Re' rub'anariik rukamanjiik wach i tijinik, eh ruyejeb'jiik wach ju'jun ruq'orkiil re tiijb'al eh aj k'uhtoom. Re' komonil aj tijiineel pan ki'ib' wach q'orik iruyeew wach: re' ruwii' i ju'jun chi q'ijil, re' ruq'ijil tik, re' najtir taq k'acharik, re' b'anb'al kamanik, re' ju'jun chi holonkiil laj kamanik, eh k'ih chik taqe. Ruuk' taqe chu'nchel i wili re' komonil iruk'o'neej jenaj ruhujil xti kamaneel wach eh na rub'aan rukojariik wach chi korik.

Je' rukab' ne nilarik wach re' ju'jun i wili ne nb'aan rilariik wach chi je' ruk'ulub'jiik wach kapeb'inik re tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ruuk' wo' i rukomonil aj tijineel. Chu'nchel inkik'uhtaaj ruuk' jenaj jahlik wach na'ojb'aliil re aj k'uhtoom kamaneel keh i komonil, chi je' aj tijineel-k'uhtaneel.

Xti q'e' holohik chi re' tiijb'al iib' ne ruye'em rub'eeh i komonil, chi je' tijineel-k'uhtaneel, ne nwih'ik jenaj rujohtiik wach ruwii' loq'il chi wachiil reh: ruko'ljiik riij i ruwii' rija'eel tinamitaal, ruk'utjiik riij i ruq'ab'il naah ruwii' raa' rixmak'al, pan taq tinamit eh tokoom taq tinamit ma'xta ruq'orkiil, ruyejeb'jiik wach ju'jun chi rilwiik wach rukapeb'iniik wach ak'al eh ruq'orariik riij i ju'jun chi q'orik (q'orb'al eh ruye'ooj q'ab' chi rub'aan) eh ruuk' raanxel rut'yosil.

Je' wo' re', re' komonil wili irub'an chi ne nokik chi je' jino'q kamanb'al re' eht'aljik riij reh chi ne ruyeew wach ruuk' i tiijb'al, ruko'ljiik riij i ruye'aab' ruwii' na'ojb'al kapeb'al, runab'jiik riij i ju'jun chi kapeb'al ruuk' q'orik eh re' wili b'anooj chi rutz'ihb'jiik riij, ruchopariik naah i ju'jun chi nab'inik, ruko'ljiik eh rureqariik chi riij i ju'jun ruwii' rixmak'al i qatinamiit eh ruyejeb'jiik wach i ju'jun b'anb'al eh ruwii' kamanik ruuk' ruk'uhtjiik wach ruuk' i tijinik ne nwih'ik jenaj **ruwii' koojb'al re tijinik.**

Tijinik re qawii': Rub'ehjiik tijinik re' ne rureq rukolob'jiik eh rujohtiik wach re' ruwii' jino'q tzuhb' chi k'achareel.

Ne nakoj wach chi re' hat ne nwuhktik wach i ruhujil re tiijb'al iib' reh chi nchoparik naah i ju'jun chi komonil re tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik. Chi je' wo' re' ne nwuhtik wach i ju'jun chi komonil eh ne rureq jenaj runimaal tz'aaq loq'il chi ma' jenk'al ye'ooj ta q'ab' reh. Re' i na rukahniik reh chi holohik i wili re' i aj cholol tijinik aj qaq'orb'al eh qatinamitaal chi je' reh i qatinamiit reh chi ne nilarik wach chi korik i reh, re' rilwiik wach i runa'ojb'al jino'q, re' rehtaal rukapeb'al k'achareel.

Chi je' wili inkapeb'jik, eh inqakoj wach chi re' wili ne nwih'ik wach chi korik jino'q ruwii' komonil chi je' jino'q raa' ri'sil i tiijb'al iib' eh ne nwih'ik jino'q rukorkiil pan johtik tiijb'al keh i ha'lak'un. Reh chi ne nkuxik wach, qa'an chi je' qeh i ruq'orb'al i Álvarez (1,989: 18-19) awach inkijil ikoq kiib ruuk' i k'ahchi' qaq'orom re'.

> Re' xti ajwaal wach nab'inik riij i choloj tijinik, xti wilik rukorkiil, wilik oq kamaj keh i ju'jun chi patineel eh reh wo' i komonil, chi ne nb'aan rilariik wach eh ne nb'aan rutijiik, b'anooj ruum komonil. Mi la' pan peet haab' re tijinik re' ha'lak'un irutijej i q'inooj, pan rukaaj haab' re' reh ne rutz'aq jino'q k'amb'al wach tijinik keem, noq nim chik ne chik inchol xa chih b'uhriil wach keem [...] Re' tiijb'al je' wo' wili irub'an chi je' jino'q aj yejan chih jariik k'o'nanil ruuk' chee', aj juch'uul wachiis, aj nahsil, aj k'ih wach kamaneel xa chib'ih laj kamanik irub'an, re' wili ne rub'an chi ne nwuhktik wach i rutinamiit, eh re' xti yohb'aal ajwaal wach.

Nik' wach inawilow wach i hat? Mi ne nooj eloq wach i qaq'orom ruq'orkiil wili pan qaxilak? Ne nqakanaa' aweh i ruchaq'wesjiik eh ruuk' anab'jiik eh kamaniik chu paam i tiijb'al iib' re ki'ib' wach q'orik.

Ilb'al reh kamanik-runab'jiik wach i rub'eleej ch'uq

1. Chih iruk'uhtaaj chi re' tiijb'al iib' chi je' molaab' ma'xta ruq'orkiil kuuk' i komonil reh qatinamiit?

2. Chih iraaj ruq'orom chi re' tijinik-k'uhtanik pan komonil je' jenaj b'uhriil wach ma' nkikoj ta wach i rutaq'ab' i tiijb'al?

3. Chih jariik i tijinik-k'uhtanik pan komonil?

4. Chatz'ir riij i kamanik reh rujohtiik wach ruwii' loq'il i komonil aj cholol tijinik pan ki'b' wach q'orik.

5. Chatz'ir riij i kamanik reh reht'aljiik riij i komonil aj cholol tijinik pan ki'ib' wach q'orik.

6. Cha'an rajaljiik, ho'oob' oq ruwii' re' ink'ularik pan taq komonil noq re' tiijb'al irub'an i rukamaj eh ma' ruchoop ta naah i komonil.

7. Chaq'or ixib' oq ruq'orkiil re' irub'an ruk'amariik ruum i aj k'uhtoom keh i tiijb'al chi ne ki'okik kuuk' i komonil aj cholol tijinik pan ki'ib' wach q'orik.

RULAJEEB' CH'UQ

YIK OJ LAJWOK SKUYXI OJ STAK' SB'ISNKOTI MACH OJ KUYNOK, CHAJTIL YILXI YOL YIB'ANH K'INAL TIK

(RUKOJARIIK I RUTUUT Q'ORB'AL REH CHI NE NKAMANIK WII' REH K'UHTANIK PAN TIJIINB'AL)*

* Noq na qatik'aam i rutijiljiik i ch'uq wili ne nqateh wach i akapeb'aal re' naak i hat wilik aweh: Re' runaah tz'ihb' i ch'uq wili tz'ihb'amaj pan q'orb'al Chuj, re' ruuk' i jenaj ruka'winaq chi q'orb'al wilik pan qatinamitaal; re' k'isa rukab' naah ruhujil ch'uq wilik pan poqon, ma' re' taj chih raaj ruq'orom pan q'orik chuj.

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijincel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Reht'aljiik i ju'jun kamanb'al reh i peet q'orb'al pan tijiinb'al re peet ch'uq haab' reh i ha'lak'un aj qaq'orb'al.

1.2. B'anaj rujenaj wachiil chu'nchel i rukamanjiik wach re' iruk'uhtaaj rupajariik wach reh k'uhtb'al pan taq peet q'orb'al re qatinamitaal.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1 Inqak'uhtaaj wach aweh i ju'jun rub'anariik rutik'ib'jiik i qak'utaaj. Chih jariik aweht'al oon xaweht'aliij noq xa'an rilariik wach i naah ruq'orkiil i ch'uq wili? Chatz'ihb'aaj chi rusutkaal i pehr wili i ruchaq'wesjiik. Je' wo' hoq, mi nakoj wach i hat chi re' rukojariik wach i rutuut q'orb'al (oon re' peet q'orik) inkojarik chi je' jino'q k'uhtb'al pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik? Chih jariik ruk'axkiil inakoj wach oon aweht'aliim chi ne iruyeew i wili?

Je' aj re', na qilom wach chi kok'taqiil. Mi la' re' hat ma' tichol ta jino'q q'orik pan q'orb'al maaya je' na re' xatkapeb'nik oon xatyo'jik noq xawil wach i naah ruq'orkiil wili. Re' naak i hat xaq'or na pan ak'ux chi xa jino'q suhb'ik xb'aan eh ma' q'e' ta xakoj wach chi korik. Yu'naak aj re', mi la' re' hat tiq'orik jino'q q'orb'al maaya je' rukab' chi peet q'orik xti ab'anam na ruk'axkilal chi rureqariik chi riij i q'orooj ayu' eh rilwiik wach chih rub'ihnaal i qorik tz'ihb'amaj wii'.

Chi je' wili, xakoj na wach chi re' hat xakapaaj riij chi pan qajik wilik i ruq'orkiil chih iraaj ruq'orom pan Poqon. Eh xa naah ma' je' ta wili. Xqaaj qa'nam rutz'ihb'jiik i naah ch'uq wili reh chi ne nkamanik wii' re tijinik ehsamaj pan ruhujil i reh b'anaj peet k'uhtanik tz'ihb' pan q'orik Chuj re' ko ak' elenaq ruum i Tijiinb'al wii' runaab'jiik taqe q'orb'al reh i molaab' reh tijiinb'al Rafael Landívar, je' jino'q ponik runimaal tijinik reh chi ne nb'aan rilariik wo' wach i ju'jun chi runa'ojb'aliil jino'q, ruuk' i ju'jun chi k'uhtanik inb'aan, ruuk' tijinik eh ruuk' i ruq'orkiil, eh xa chib'ih chik jariik; ruuk' i rutuut q'orb'al pan qatinamiit eh chu wach ak'al.

Ruuk' i rukojariik i rutuut q'orb'al chi je' ne nb'aan wii' k'uhtanik inqaaj chi ne nkapeb'jik riij chi korik, eh ruuk' i ju'jun chi ruk'uhtjiik riij ne nq'an noq ne nqakohlaaj i ch'uq wili re' hat ne ta naq'or chi ¡¡ma'xta reet !!

Yu'naak na qa'nam runik'ib'jiik i ju'jun ruq'orkiil i xqaq'or eh ne nqakanaa' chi ne napaj wach i ju'jun chi ru k'axkilal anab'eem wach oon inakapaaj ruuk' i ju'jun aj tz'ihb'oom reh huuj eh aj nab'oom inki'an ruq'orariik.

2.2. Cha'an rilariik wach i ehtalil wili ehsamaj chu paam i ju'jun chi huuj re' inkojarik pan tinamitaal kaxlan q'orik (América Latina) reh chi ne nkik'uhtaaj keh i kiristyano' re' ruuk' i qatinamiit. Chakapaaj wo' riij i ruk'axkilal wilik reh chi ne njohtik wach noq inb'aan rupuhkjiik i kamaanb'al wili.

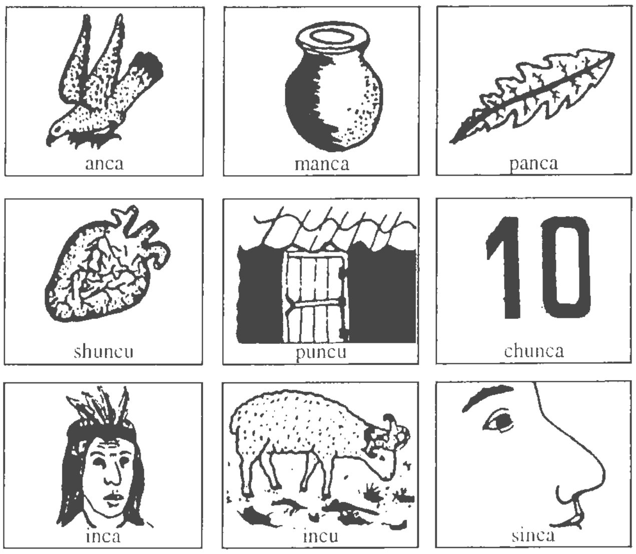

Ehsamaj chu paam i: Valiente, (1,993: 159)

Xjunlaju Raqalil Tzolom

Li q'unil ch'oolejil ut li oxloqink

·) **At komon, na'ajman naq sa' xraqik li tzolom a'in naq tento tatruhanq chi xb'aanunkil o'in:**

- Xch'olob'ankil li li xloq'al li q'unil ch'oolejil.
- Xtz'iib'ankil kiib' li b'aanuhem tento xb'aanunkil re xkolb'a rix li xna'leb'eb' li qana' qayuwa'
- Xch'olob'ankil b'ar wan li sahil ch'oolej nayeeman sa' li b'e ut li nayeeman sa' li mayejak.
- Xtz'iib'ankil chan ru roxloqinkil li qana' qayuwa, malaj eb' li qamama'il.
- Xch'olob'ankil li xk'anjel li aj re tusub'ank ut re je'k'ink.

Ehsamaj chu paam i: Cu y Tebalán (1,995: 73)

Ehsamaj chu paam i: Jung (1,992: 123)

SKAWIL SK'UL YALIXH UNIN

Ay nab'alej hoq konateq yib'an skawilal sk'ul yalixh unin. Chi sje kotxajli, yel koxaq an, palta man hasanoq tu'.

Yowalil tol chi aq'lay low yin swatx'il, kok'taq chi saqb'i yin yul ika ma yetoq q'axan a'ej. Yowalil k'apax tol chi ok swakuna ma chi pet antejom tatol chi eq'ayi. Haxka tu' watx' k'al hoq yun sch'ib'aj heb'.

Ix txutxej tol yowalil hoq yaq' ix yim tet unin. K'ujan k'ulal kax chi xa sje slohon heb' janik'oq chib'ej ma jos. Ta xa chi el jun ab'il, toxa chi aq'lay yal ub'al an te' ma masanil itaj b'ay.

Yet yin sb'ab'el waqeb' xajaw sq'inal unin, haxka yal yim ix txutxej hatun wal watx' chi yuk'ej.

Kok'taq achin watx' k'apax chi utejom unin. Ta q'ajan yaj ika chi sje yaji hax ka tu' saq k'al yin masanil q'inal. K'un malenaq chi yun ch'en haxka tu' man hoq ok syab'il yuj ch'en. Ta man q'ajanoq kax chi aqchnejom xol k'un malenaq a'ej.

Ha juntzan anb'alej chiyiq wakuna tu', chi stayne swatx'il xkul unin, kax k'am chi eq'ay heb' yuj mimeq yab'il haxka cham sarampyon, cham jiq' ojob', miman q'a' yab'il ma mimeq yas. Yowalil chi ok swakuna heb' yalixh nene' unin.

Ehsamaj chu paam i: Raymundo y Tebalán (1,995: 20)

Je' wo' re' ajwaal wach chi re' rutuut q'orb'al ne rub'an chi ne nb'aan wii' k'uhtanik pan taq tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik. Eh xa ma' ne ta wo' rub'an, xti ajwaal la' wach reh chi eliik kiwach b'anojal ne nwihik keh i aj tijineel. Ayu' wilik i ju'jun runimaal wach ruq'orkiil re' irub'an chi ne ruteh wach i xam chaloq q'orik.

A. Pan peet ruq'orb'al i ha'lak'un re' reh irutz'uhkrisaj rub'ihnaal chib'ih jariik. Ruuk' i wili ne rub'an rukojariik i q'orik ruuk' i wuquub' kamaanb'al q'orik: chi b'anb'al, chaq'wik, k'utjanik, ruq'orkiil i reh, chi nab'inik wach, chi kapeb'inik, chi jalaj q'orik.

Qach'uq wach chib'ih iraaj ruq'orom i ju'jun:

1. **Chi b'anb'al**: Re' wili irub'an ruye'ariik i ju'jun chi q'orik reh chi ne nb'aan chaq'wesjik xa re' yu'. Je' rukab': "Ayu' wilkiin", "Aha' ti'ooj?", eh xa chib'ih chik.

2. **Chi chaq'wik:** Reh chi ne nwih'ik rukapeb'al i tokoom. Je' rukab': "Chih iruq'or ayu'?", "Kinak'am nutuut", eh xa chib'ih chik.

3. **Chi k'utjanik:** Reh chi ne kiq'orik i tokoom ruuk' ju'jun chi rukamanjiik re' ne inajwanik wach.

4. **Chi ruq'orkiil jino'q:** reh chi ne ruq'or chu'nchel i chib'ih jariik iraaj wach. Je' rukab': "Suq nuwiriik", "Inwaaj wirik", eh xa chib'ih chik.

5. **Chi nab'inik wach:** Reh chi ne nb'aan runaab'jiik wach chu'nchel chib'ih wilik wach ak'al. "Nik' wach ki'aasjik i ha'lak'un?", "Chih reet noq kib'ehik pan taxaaj i ch'ihch'?".

6. **Chi kapeb'inik:** Reh chi ne nwih'ik rukapeb'aal xa chirib'il riib'. Je' rukab': "Je' hin mooto, huuuun", oon je' wo' hoq, "Je' hin tz'i', waw, waw, waw".

7. **Chi aj jalaj q'orik**: reh ruk'utjiik chib'ih jariik. Je' rukab': "Wajaaw, yu'nak xirusak' i nutuut".

Ehsamaj ruq'orkiil chu paam i: Valiente (1,993: 76-77)

Xti ajwaal wach chi ne nponik wach eh ne rub'an chi korik i ju'jun rub'aan i wili eh mi la' ma' nb'aan ta ruq'orariik i peet q'orik pan kipaat eh ni xa ta pan tiijb'al, awach aj re' ne rub'an rub'aan i wili? Ruum aj re' xti ajwaal wach chi ne nkojarik i rutuut q'orb'al reh chi ne nwih'ik chi k'uhtanik.

Chakapaaj eh cha'an ju'jun oq rukamanjiik wach re' iruq'or i aj k'uhtoom re peet ch'uq re tijinik wili keh i aj tijineel reh chi ne nwih'ik rukowiil wach rujohtiik i ju'jun chi ruq'orkiil. Ne nqapahqaaj reh chi ne rub'an ju'jun oq kamaanb'al q'orik.

Re' ruq'orkiil xb'aan jenaj b'anb'al ruk'uhtjiik i ju'jun chi kamanb'al,wach eh xa re' wo' re'. Wilik wo' chik jenaj ruq'orkiil q'e' wo' kamaneel:

> B. Wilik jenaj k'isiin eh saqum wach chi xilak rub'aan q'orik eh rub'aan ruq'orjiik rukorkilal reh ha'lak'un. Ruchopariik wach i ju'jun chi ruq'orkiil re' wili iruk'uhtaaj chi ne rub'an ruyejeb'jiik wach ruuk' reht'eljiik paam i q'orik. Re López (1,988: 68).

Je' aj re' inq'orarik, re' peet q'orik pan taq tiijb'al re wili ne nye'arik q'ab' reh i aj cholol tijinik aj qaq'orb'al re' rilwiik wach i k'ih wach b'uhr chi ak' laj ruwii' eh ne ruteh wach ruuk' i ju'jun ruwii'. Ajwaal wach chi re' aj tijoom ne nwih'ik pa ruk'ux inq'orik wii' (peet q'orik) i ha'lak'un noq inponik pan tiijb'al iib', eh nik' wach ruq'orjiik irub'an, cha'an ruk'utjiik wach i rukorkilal eh rutz'irjiik wach i ju'jun chi ruq'orkiil ruuk' i reh.

Rukab' kamanik-runaab'jiik riij tijinik

Cha'an ak'utaaj eh chapahqaaj reh ixib' oon ho'oob' aj k'uhtoom reh i tiijb'al pan ki'ib' wach q'orik eh chapahqaaj keh chih inkikapaaj chi riij ruuk' i rukojariik i peet q'orb'al noq kiponik i halak'un re' ne nb'aan wii' k'uhtanik pan tiijb'al. Je' rukab': Mi manlik kamanik inkanab'jik chi riij i tiijb'al iib'? Mi wilik ma' re' ta rukorkiil? Mi na rukorb'esjiik wach oon ma' chih?

Eh wilik i ju'jun taqe ruq'orkiik re' ne nb'aan rub'anariik pan peet q'orik re Jung y López (1,989: 1531) iruk'uhtaaj qeh chi:

> C. Re' ha'lak'un noq wilik ruuk' i rutuut rajaaw eh ruuk' wo' i rukomonil k'ahchi' ruwih'iik runaojb'aliil, rukojb'aal eh rutz'aaq loq'il, eh noq inb'aan ruq'orkiil i wili irub'an chi ne wo' irunab'eej riij i ju'jun chi ruq'orkiil inq'orariik.

Re' wili xti ajwaal wach chi re' i peet q'orb'al irub'an i ju'jun chi rukorkiil ruuk' taqe nimaal rukorb'esjiik na'ojb'al. Re' reh inkojaar wach chi korik, chi ruk'utjiik wach chib'ih iraaj. Re' naak i wili ne nwuhktik wach ruuk' jino'q ruk'uhtjiik riij i q'orik. Mi la' ma' na ne nkojarik i peet q'orb'al chu paam i ju'jun rub'ehjiik i wili ne nkahnik chi xa je' ch'otooj wach, ma' manlik ta wach k'uhtanik inb'aan.

Roox kamanik- runaab'jiik riij tijiniik.

Chawilow wach pan tiijb'al iib' oon xa aha', jino'q k'o'nik inki'an i ha'lak'un aj qaq'orb'al chakoj rehtaal chi korik nik' wach inki'an eh chab'iraj i ju'jun chi q'orik inki'an. Cha'an rutz'ihb'jiik eh chakapaaj riij i ju'jun chi q'orik eh rub'uhriil wach.

Pan taq ju'jun chi haab' reh tijinik pan peet tiijb'al iib', re' ju'jun chi rukorkiil i peet q'orik ma' nkahnik ta chi wilik kamaj:

> D. Re' rub'anariik i reht'aljiik wach eh ruman na'ojb'al i ha'lak'un, re' wili wach runab'jiik i ru'iloj wach huuj eh rutz'ihb', re' wili irumanaa' rub'aan ruuk' i rutijiniik pan tiijb'al iib' eh ruuk' taqe ju'jun chi q'orb'al re' inb'aan wii' tijinik.

Je' rukab' inkahnik quuk' chi ne nkanab'jik wach rukojariik i peet q'orik keh i ha'lak'un, chu wach i ju'jun chi tz'ihb'-iloj, ruuk' rureqariik eh runaab'jiik re' wili iruyeew riib' chi ne ntihk'ik jenaj runimaal wach nab'inik. Pan rukuxiik wach i hab'ul re peet tijinik, ne rureq rusuqkiil holwachhil reh chi ne rutik'aa' runab'eem riij ju'jun ruwii' i b'anaj q'orik chi holohik rub'aan.

Eh ne ruyeew chi:

> E. Re' rub'aan ruk'amariik i nab'inik eh ju'jun chik taqe kamaneel b'anb'al reh i wili kuuk' i ha'lak'un inooj ruuk' ruq'orariik i peet q'orik ne ruyeew runimaal wach q'orik ruuk' i kapeb'inik.

Eh ajwaal wach aj re' i peet q'orik chi ne nwihik lom jino'q rutijiniik chi je' eliik kiwach ruuk' re kaxlan q'orik, je' rukab' keh pan tiijb'al iib' pan kaxlan q'orik, jino'q manlik tiijb'al reh xti ko ne nponik pa ruwaaq haab' re peet ch'iht chi tijinik eh ma'xta wo' reet chi ko ne ta ink'uhtjik chu wach chik taqe nim laj hab'ul wili. Xa je' aj wo' wili re' ne nwuhktik wach runaab'jiik taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al.

Inqaaj chi re' hat ne na'an jino'q rutzihb'jiik wach q'orik re' xqaq'or ruuk' i moloj wach q'orik wilik ayu':

> Pan qayejaal qaxilak, ruuk' i tzuhb'ik chi korik, rilariik wach k'acharik, ha'lak'un qajinaq wach kik'achariik, re' wili na ruye'ariik ruq'orkiil reh rub'anariik runimaal wach nab'inik chi riij reh chi ne nwih'ik rumanab'jiik wach na'ojb'al, kapeb'al eh chih inkamanik reh k'acharik chu'nchel taqe wili na rub'aan pan peet q'orik.

2.3. Reh chi ne nb'aan ponik chu paam i wili.

Re' inqaq'or rib'iral wili re' inqaaj chi riij chi ne ponik rureq rub'anariik ruk'uhtjiik pan peet q'orik eh ruuk' i rukojariik pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al. Eh re' wili jenaj ruq'orkiil, k'axik rub'aan eh qilom wo' hoq chi yohb'aal wach k'ihaal i ruhujil tz'aqooj pan ju'jun chi peet q'orb'al, xa re' wilik ju'jun q'atb'al paam reh chi ne nooj eloq wach i wili.

Re' aj naah yejan huuj inkiq'or chi je' wili:

> - Re' rukojariik i peet q'orik pan taq rutahsiil wach tiijb'al irukoj ju'jun chi rub'anariik i wili chi ne nooj eloq wach chi korik.

Re' tzuhb'aal chi qatinamitaal pan kaxlan q'orik tinamit (sociedades indígenas latinoamericanas), re' wilkeeb' taqe ixoq qatinamitaal Watemaala, re' wilik reh i naah ruko'ljiik wach i kitz'aaq loq'il. Wilik ju'jun chi tzuhb'aal ko majaa' inki'an rutz'irjiik wach i kiq'orb'al ayu' na qak'uhtaam aweh i ju'jun ruwii' ye'oj rub'uhriil wach xti ko re' noq kireqem rureqariik naah i kiq'orb'al chu wach i tinamit. Eh je' wo' re' inwih'ik pan jenaj setesik laj rukamanjiik wach:

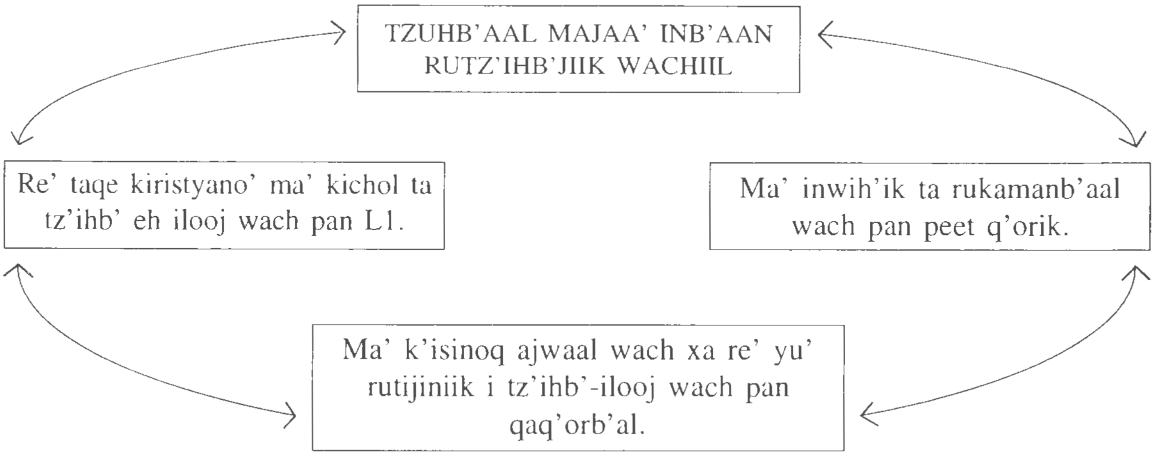

Re' tiijb'al iib' eh ju'jun chik molaab' re' tiijb'al iib' re' taqe keh wilik kinaah reh chi ne nkisaj wach rub'aan i setesik wili ajwaal wach chi rub'anariik reh i tinamitaal kaxlan q'orik.

Eh je' wo' hoq xa ma' re' taj i k'axkilal wili wilik, xa re' wilik wo' ruq'orkiil ruuk', ne nq'orarik tokoom rib'iral.

- Ajwaal wach chi jino'q **nimaal wach ruwii' korik laj q'orik** re' wili xa ma' na ta ruq'ehb'iik rub'ehel i ju'jun chi q'orb'al ruum i wili irub'an chi ma' ne ta nwuhktik wach ruq'orkiil i q'orb'al eh ruuk' ju'jun chi reht'aljiik wach.

Chu paam i ruq'orkiil wili re' ruwii' korik laj q'orik wilik reh ju'jun chi ruk'amariik wach nab'inik re' wili ma' q'e' ta inajwanik pan taq rutuut laj q'orik, reh chi ne nwih'ik ruye'ariik wach chi je' q'orik ruuk' ju'jun chi rutz'ihb'jiik wach, ajwaal wach chi ne ruyejeb'jiik wach oon ruk'amariik chaloq paam wi la' najtir wilik chaloq. Je wo' re' inq'orarik ruuk' ju'jun chi ruq'orkiil ajwaal wach chi ma' ne ta ruyuhk'iij riib' ruuk' i tokoom taq q'orik je' rukab' i kaxlan q'orik ruuk' i inglés.

Reh ruq'oriik chi korik, reh chi ne nb'aan k'uhtanik pan taq ruye'aab' i ju'jun chi peet tiijb'al, ajwaal wach chi ne neht'aljik paam i ju'jun chi rutahsiil wach reh chi ne rub'an rutijiik i wili. Ruuk' k'amb'al ruwii' kamanik Puno-Perú reh ne nwih'ik i runimaal tahsiil q'orik wili re' qohq'orik wii', xk'amarik ju'jun rub'anb'aal reh i wili: xmanab'jik wach ruwii' i ju'jun i rutuut q'orb'al, xkojarik wo' haa' i ju'jun chi q'orik pan jenaj wach q'orb'al eh xwih'ik ju'jun chi ak' wach q'orik xa re' mi ajwaal wach (Jung, 1,992: 47-48).

Chu'nchel i wili ne nb'aan xa re' mi wilik ruk'uhtjiik wach pan taq tzuhb'aal chi aj q'orb'al, ruuk' ju'jun chopol kinaah, reh chi ne nb'aan ruye'ariik wach chi korik keh i ju'jun rukojariik pan tiijb'al, pan taq ruhujil, wach taq sahl huuj, eh chih chik jariik; reh chi ne nooj chi eliik kiwach i rukojariik eh ne nponik pan taq ju'jun chi tinamit.

- Rutob'jiik wach i tz'ihb'al q'orik reh chi eliik kiwach ruq'orkiil ne nwih'ik reh chi ne ruyeew ruloq'il q'orik maaya. Re' i ju'jun chi rutz'ihb'aal wili kanamaj chik wach runahil tinamit pan haab' 1,987 xti ajwaal wach chi ne nelik chu wach i ruq'orkiil i kaxlan q'orik oon re' inglés reh inye'arik chaloq najtir, re' ju'jun chi kiristyano' oon molaab' re' inkitijej riij i q'orik "xa inkitz'aq wach" i ju'jun ruwii' rutz'ihb'jiik.

Rukaaj kamanik-runab'jiik riij tijinik.

Mi aweht'al wach jino'q kiristyano' oon molaab' re' ma' rub'an ta rutob'jiik ruye'ariik wach i tz'ihb'al q'orik kanamaj wach? Chih inkamanjik wii' i rukojariik i wili? Chih ruq'orkiil ina'an chi riij ruuk' ruwachil wili?

- Ruye'ariik ju'jun ruwachil oon ruyejeb'jiik wach chu'nchel i q'orb'al maaya eh chun'chel i rutuut q'orb'al (re' wili ne nqa'an ruk'uhtjiik wach chi korik chu paam i ch'uq chi qawach) ne nb'aan rilariik wach chi korik chi je': Reh chi ne nb'aan rutz'ihb'jiik wach eh ne nb'aan rilariik wach ruuk' rusetesiik wach rukamanjiik. Re' wili xa ma' rub'an ta chi ruye'ariik ju'jun ruwachil i q'orik, xa re' la' nik' wach rutz'ihb'jiik chu paam jino'q tokoom q'orik.

Chawilow wach i k'uhtb'al wach i peet ruwii' tusuj q'orik tz'ihb'amaj pan PEEB-P re Perú, ehsamaj ruuk' i Jung (1,992:50).

RE' RUB'AAN TUSUJ Q'ORIK REH B'ANB'AL AJLANIK, TZ'AQOOJ PEEB-P

1. Conjuntos y relaciones

alguno: wakin
barra: suytu tika
cifra: kipu
conjunto: chunku
cuadro de doble entrada: iska yaykunayuq tawa kuchupa
delgado: ñañu
diagrama (curva cerrada): wichqasqa muyurik

diagrama sagital: wachuyuq wichqasqa
elemento: qhullmu
equivalencia: kaqkama
falso: panta
gráfico: siq'i
grande: hatun
grueso: rakhu
inclusión de conjuntos: chunkukunap hapin

intersección de conjuntos: chunkukunap tinkun
Matemática: Nawray-yupa
operación: rurana
pequeño: huch'uy
pertenece: tupa
pertenece al conjunto: chunkumam tupan
producto cartesiano de conjuntos: chunkukunap chimpu mirasqan
propiedades de las operaciones: ruranakunap lipllinku

resultado: lluqsisqa
reunión de conjuntos: chukukunap huñun
símbolo: unancha
tamaño: chika
todos: llapan
verdadero: sullull

Rumiijb'aal re: Villavicencio 1,990: 170

Roo' kamanik-runab'jiik riij tijinik

Chih ruk'utjiik ab'iram i hat ruuk' i ruye'ariik ju'jun ruwachil i ju'jun chi q'orb'al maaya? Chih ak'utjiik chi riij i wili? Chapahqaaj eh chak'utjaaj ruuk' taqe awuch tijineel eh ruuk' aj tijoom.

2.4. Rukuxiik wach rukapeb'jiik.

Rukojariik i rutuut q'orb'al chi b'anb'al k'uhtanik re' wili jenaj runimaal wach kamanik. Re' wili rukojariik chi nahsil q'orb'al reh k'uhtanik-tijnik pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik. Ruuk' i wili ne najwanik rumanab'jiik ruq'orkiil q'orik, chu paam taqe wili:

> Re' q'orik wili na rub'anam chi k'utlik wach ruwii' eh ne ruwih'iik reh jenaj runimaal wach ruwii' korik laj q'orik, reh chi ne ruq'or i ju'jun rujahliik wach eh rujohtiik nahiil ajwaal wach chi ruk'utjanik. Re' taqe q'orb'al maaya ruuk' i rutuut laj q'orb'al re' wili na rub'anam chi eliik kiwach ruq'orkiil reh chi ne rub'an chi je' jino'q k'amb'al rub'eeh chi k'uhtanik eh tijiinb'al.

RE' WILI AJ RE' RUNIMAAL WACH KAMANIK!!

Ilb'al reh runaab'jiik eh rukamanjiik riij i rulajeeb' ch'uq

1. Jino'q kamaneel reh i peet ruq'orb'al i ha'lak'un reh chi ne rureq chi riij i ju'jun chi reht'aljiik wach. Chayeew jino'q k'uhtb'al wach i ju'jun chi rukamanjiik riij.

2. Jenaj wo' chik rukamanjiik re rub'aan i wili ruuk' i ju'jun ruman runa'ojb'al eh kapeb'aal i ha'lak'un. Nik' wach rilarik wach ne na'an i ju'jun ruwii' rukamanb'aal wach i wili.

3. Re' peet q'orb'al irub'an wo' ruye'ariik i ju'jun rukapeb'al i ha'lak'un. Cha'an ruk'utjiik i ju'jun rukamanjiik wach i wili.

4. Chaq'or rukorkiil i peet runimaal wach kamanik re'na qa'nam rub'anariik reh chi re' i rutuut q'orb'al ne nkoorjik chi je' jino'q b'anb'al ruk'uhtaniik eh ruyejeb'jiik wach i tiijb'al iib'.

5. Chih ruq'orkiil wilik chi xilak i ruye'ariik ruwachil eh rukojariik pan q'orb'al maaya reh jino'q b'anb'al ruk'uhtaniik eh ruyejeb'jiik wachiil.

RUJUNLAAJ CH'UQ

RE' RUB'UHRIIL WACH RUWII' Q'ORB'AL RE' NE NKOJARIK PAN TIJIINB'AL IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Rub'anariik ju'jun ruq'orkiil chi riij i q'orb'al re' na ruye'ariik keh i ha'lak'un pan taq tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik.

2. Re' rub'aan i wili.

Chawilow wach chi korik i ju'jun chi q'orik eh maaq'eb' k'isinoq ruq'orkiil. Re' rub'ihnaal i komonil wili sach rub'ihnaal ruum tokoom chik q'orik ne nooj eloq wach.

> Re' tijiinb'al, pan komonil A tz'aqooj pan holohik laj ye'aab'. Chi ruk'ula'tiil i b'eeh, intz'aqarik ruuk' ab'aj i tijiinb'al eh ch'ihch' naah chi kiwach tokoom taqe neb'aa' laj paat kitz'aqam i patineel. Re' aj tijoom, eh chi je' naah aj tijoom xti suq ruk'ux chi naah i rutijiinb'aal iib' eh ruwuhktiik wach nab'inik, chi re reh holohik irub'an i ruk'uhtaniik.

Wilik wo' hoq ju'jun ruti'kiil pa ruk'ux eh ruuk' ju'jun kiq'orb'al inkiq'or i ha'lak'un re' ki'okik pan tijinik. Pan tiijb'al kiponik wilik na oxk'ahl re ho'k'ahl chi ha'lak'un re komonil A, wilkeeb' waqiib' kiloometro najtiil ruuk' i tiijb'al, wilik na ho'oob' ruka'winaq chi ha'lak'un kiponik re komonil B, eh wilik lajeeb' kiloometro najtiil ruuk' i tiijb'al wilik na ho'lajuuj chi ha'lak'un re komonil C.

Re' taqe wili iruk'am chaloq ruk'axkilal i aj tijoom reh b'anb'al k'uhtanik-tijinik, je' rukab': ruhujil tijiinb'al. Re' aj ilol naah tinamit iruyeew ju'jun ruhujil tiijb'al reh i komonil A re' kiq'orik wii' i ha'lak'un, xa re' ma' eliik ta kiwach keht'aliim paam i hujil tiijb'al taqe ki'ib' chi komonil. Ruum chi wilik ju'jun chi q'orik ma' eliik ta kiwach ruuk' i ruq'or pan ruhujil tiijb'al. Je' aj re' ruuk' ixib' tzuhb' chi ha'lak'un wilik inkireq chi riij ju'jun chi q'orik xa re' ma' keht'al ta wach chih inkaaj kiq'orom taqe tokoom tzuhb'.

Cha'an rutob'jiik i ruq'orkiil wili ruuk' aj k'uhtoom re' ruuk' wilik pan qayejaal qaxilak. Je' rukab', chih ne natow wii' chi rukamanjiik wach i ruhujil tiijb'al. Chak'utjaaj wo' reh nik' wach rub'aan ne na'an rukamanjiik wach i rutijiniik i ha'lak'un, kuuk' i komonil eh kuuk' taqe tuut ajaaw. Ne nqapahqaaj aweh chi cha'an ta rutz'ihb'jiik i naq'or chi riij i wili reh ruq'orkiil wach chi korik.

Je' wo' chu paam i wili inqak'uhtaaj wo' chik aweh ink'ularik pan qayejaal qaxilak. Qa'an rilariik wach chi korik.

Re' tiijb'al re' komonil D xti holohik xb'aan reh taqe aj patineel. Chu wach i ruho'lajuuj chi haab' chi ruk'axkilal re' ajab'esil re tinamit xukanaa' rukorkilal ki'ib' na haab'. Wilik ki'ib' chi raj k'uhtoom, re' jenaj aj naah re tiijb'al iib' eh iruchop naah i peet hab'il k'uhtanik, re' peet eh rukab' haab'. Re' jenaj chik irub'an k'uhtanik re roox xti ko ruwaaq haab'.

Re' tiijb'al iib' wili wilik pan jenaj komonil re' kiq'orik wii' i kijib' chi q'orik chi peer q'orik. Re' aj k'uhtoom inq'orik eliik wach ruuk' taqe ha'lak'un. Eh je' wo' hoq wilik ju'jun ruk'axkilal re ruhujil tiijb'al re' rutaq'aaj chaloq i aj naah tinamit pan taq ju'jun chi q'orik wilik ju'jun chi q'orik ma' reht'al ta wach i ha'lak'un eh je' wo' aj tijoom wi la' ma' wilik jino'q rujuch'unkiil chu wach i hujil wili.

Inqapahqaaj aweh aj tijineel chi chatob'eej i aj tijoom chi re' i tiijb'al wili ne rub'an rujohtiik wach. Cha'an ruq'orkiil ju'jun oq reh chi rub'an rukamanjiik wach chi korik kuuk' taqe ha'lak'un. Chak'utjaaj reh chih ne na'an rub'aan chu paam i tijinik wili.

Eh chi je' wili, wilik wo' chik ruwii' ruq'orkiil chi qawach ruuk' i aj patineel wilik pan tiijb'al aj qaq'orb'al. Cha'an rukapeb'jiik chi korik.

Re' komonil E wilik reh taqe aj elal nah taq tinamit noq xwih'ik kansanik pan taq ye'aab'. Wilik reh jenaj tiijb'al iib' eh xa jenaj chi aj tijoom wilik reh chi b'anaj tijinik chu'nchel hab'ul. Chu paam i tiijb'al iib' wili inb'aan ruk'uhtaniik i tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik, xa re' la' ayu' wilik ju'jun runimaal wach kamanik chi ne rub'an ruyejeb'jiik wach:

- Re' komonil ma' eliik ta kiwach kiq'orik ruuk' i reh.
- Re' aj tijoom wilik ju'jun rujalb'ehtjiik wach q'orik ruuk' rukomonil.
- Re' ruhujil i tiijb'al iib' ma' eliik ta kiwach ruuk' taqe ki'ib' chi ruq'orkiil qilom wach.

Wilik wo' chik jenaj ruwii' ruq'orkiil chi ne nb'aan rilariik wach. Inqapahqaaj aweh chi cha'an rutz'ihb'jiik wach noq k'ahchi' akuxisam wach i ch'uq wili. Re' wili ne rub'an chi ne ruyeew tz'aaq loq'il reh chib'ih chu'nchel aweht'al paam.

2.2. Qa'an ruchaq'wesjiik ju'jun ruwii' inye'arik pan qayejaal qaxilak.

Ne nqaq'or chi re' ruwii' kamanik k'uhtamaj xa ma' jenaj ta wach, eh xa ma' chukb'al ta wo' q'orik. Re' wili korik ruq'orkiil eh inqakoj wach chi ne nwih'ik k'ih wach b'uhr. Chu paam taqe ruq'orkiil i ju'jun chi q'orb'al pan qatinamiit yohb'aal wach tz'aaq loq'il, eh ma' eliik ta kiwach, xa re' la' ma' q'e' ta kiye'em rutijiljiik chi korik.

Noq ne qohponik pan rukorkilal i wili qa'an rilariik nik' wach wilik pan taq ruwii' rija'eel i qaq'orb'al. Polanco (1,992: 15-17) iruk'uhtaaj qeh chu wach ma' najt ta haab' wilik ju'jun sahchik iib' wach q'orik ruuk' aha' wilik eh jarub' chi q'orb'al maaya wilik.

Re' sahchik iib' injohtik wach mi la' ne nq'orarik ruuk' taqe q'ab' q'orik. K'ih wach b'uhr rub'anam wii' taqe molaab' Instituto Lingüístico de Verano (ILV) eh haa' Proyecto Lingüístico Francisco Marroquín (PLFM) xb'aan rusaquminiik wach ruum i molaab' re' Academia de Lenguas Mayas de Guatemala (ALMAG). Yu'naak chi q'iij inkojarik wach chi wilik jenaj ruka'winaq chi q'orb'al maaya eh chi kiju'junaal wilik reh k'ih wach b'uhr q'ab'. Re' taqe wili:

Q'ORB'AL	RUQ'AB'
1. Chuj.	San Mateo Ixtatán, San Sebastián Coatán.
2. Q'anjob'al.	Santa Eulalia, Soloma, San Juan Ixcoy.
3. Akateko.	

4. Jakalteko.	
5. Tektiteko.	
6. Mam.	**a. Aj pa rutz'eet q'iij:** Tacaná, Tectitán, Sibinal. **b. Aj pa relb'al q'iij:** Tajumulco, Ixchiguán, San Martín Sacatepéquez, Ostuncalco, Huitán, Comitancillo, Tejutla, San José Ojetanam, Tutuapa. **c: Aj pa rokb'al q'iij:** San Idelfonso Ixtahuacán, Colotenango, San Juan Atitlán, Chiantla, Todos Santos Cuchumatán, San Pedro Necta, San Rafael Petzal, Santiago Chimaltenango.
7. Awakateko.	
8. Ixil.	Nebaj, Cotzal, Chajul.
9. Uspanteko.	
10. K'iche'.	**a: Aj pa ruruhmaal relb'aal q'iij:** **D*** Mazatenango, Samayac, Jocopilas. **b. Aj pa rutz'eet q'iij:** **D2** Santa Clara la Laguna, Santa Lucía Utatlán, Santa Catarina Ixtahuacán, Nahualá. **D3** Zunil, Cantel, Almolonga. **D4** Quetzaltenango, San Mateo, Olintepeque, La Esperanza, Salcajá. **D5** Totonicapán, San Francisco El Alto, San Andrés Xecul, San Cristóbal Totonicapán, San Francisco La Unión. **D6** San Bartolo, Momostenango, San Vicente Buenabaj, San Carlos Sija, Sibiliá.

	c. Aj chi ránima tinamit: D7 Santa Lucía la Reforma, San Antonio Ilotenango, Santa María Chiquimula, Patzité. D8 Santa Cruz de Quiché, Chinique, San Pedro Jocopilas, San Bartolo Jocotenango. D9 Chiché, Chichicastenango. **d. Aj rusak'aaj q'iij:** D10 Zacualpa, Yoyabaj. D11 Sajcabajá, Canila. D12 Cubulco. D13 Chikaj, Rabinal. e Norteño D14 Cunén.
11. Sipakapense.	
12. Sakapulteko.	
13. Tz'utujil.	Lagunero, Chicanao, Santiago Atitlán, San Lucas Tolimán.
14 Kaqchikeel	**a. Aj chi ránima tinamit:** D1 Chimaltenango, Sumpango, Santo Domingo Xenacoj, Santiago Sacatepéquez, San Pedro Sacatepéquez, Santa Lucía Milpas Altas, San Lucas, Pochuta. **b. Aj pa relb'al q'iij:** D2 Santa María de Jesús. D3 Dueñas, Alotenango, San Antonio Aguas Calientes, Santa Catarina Barahona, San Andrés Itzapa, Parramos. D4 San Pedro Yepocapa, Acatenango, El Tejar, Santa Lucía Cotzumalguapa.

	D5 San Juan Bautista, Patutul.
	D6 San Antonio Suchitepéquez.
	c. Aj chuchel ha' pa ru tz'eeta'iij:
	D7 San Marcos la Laguna.
	D8 Sololá, San José Chacayá, Concepción.
	D9 Panajachel, Santa Catarina Palopó, San Antonio Palopó.
	D10 Patzún, Comalapa, Poaquil.
	D11(a) Tecpán, Santa Apolonia, San Andrés Semetabaj.
	D11(b) Balanyá, Patzicía, Santa Cruz la Laguna.
	d. Aj pa rokb'al q'iij:
	D12 San Martín Jilotepeque, San Juan Sacatepéquez, San Raymundo, El Chol, Ayampuc, Chuarrancho.
15. Poqomam.	Ecuintla, Guatemala, Jalapa.
16. Poqomchi'.	Occidental (noreste), Oriental (noreste).
17. Q'eqchi'.	**a. Aj pa rutz'eet q'iij:** Cobán, Carchá, Chamelco.
	b. Aj pa rusak'aaj q'iij: Cahabón, Lanquín.
18. Mopán.	
19. Itzaj.	
20. Lakandón.	
21. Achi.	
22. Chol.	
23. Ch'orti'.	Jokotán, Camotán.

Q'ORB'AL MAAYA PAN TINAMIT WATEMAALA*

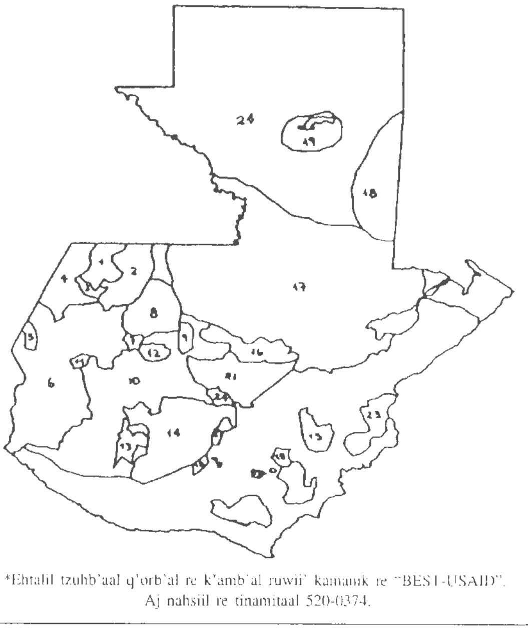

*Ehtalil tzuhb'aal q'orb'al re k'amb'al ruwii' kamanik re "BEST-USAID". Aj nahsiil re tinamitaal 520-0374.

Ruuk' taqe wili ne nb'aan rilariik wach chi re' wili q'e' nim wach ruwii' kamanik. Eh je' wo' na re' inqakoj rehtaal chi ma' inooj ta eloq wach iruq'orkiil ruuk' i aj k'uhtoom re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

Je' aj wili re', pan peet ruwii' kamanik wilik ha'lak'un ki'elik pan ixib' wach chi komonil (eh ma' eliik ta wach kiq'orik i jenaj chi q'orik) eh ruuk' i ruhujil tijiinb'al ma' eliik ta kiwach ruq'orkiil. Xa ma' nb'aan ta wo' ruq'orariik, qaq'or ti chik chi re' i aj tijoom inq'orik nik' wach inq'orik i komonil. Chib'ih jariik ne rub'an re' reh?

- *Je' rukab' chib'ih jariik i xakapaaj, re' i aj tijineel na runab'eem taqe q'ab' q'orik reh chi ne nwuhtik wach tz'aaq loq'il. Ajwaal wo' wach chi ne reht'aliij taqe ha'lak'un chi wilik k'ih wach b'uhr chi ruq'oriik jenaj chi q'orb'al eh na qa'nam ta rutijiik eh rukojariik reh chi ne nwih'ik ruloq'il i qak'utaaj chi qawach.*

- *Chi rub'anariik, re' i aj tijoom na ruk'amam rub'ehel ruuk' i ju'jun chi ruq'orkiil i ruhujil tijinik reh chi ne nwih'ik ruwachiil chi korik. Je' ne nq'orarik, chi rutz'ihb'jiik chi qunchelaal na qa'nam nik' wach i wilik pan ruhujil tiijb'al iib'. Reh chi ruq'orjiik, xa nik' pa' wach iraaj ruq'orariik jino'q eh ne wo' nb'aan rutz'iril laj q'orik reh chi ne nreqarik chi riij i q'orik ne nb'aan.*

- *Je' rukab': wi la' jino'q ruhujil Q'eqchi' inkan i q'orik **aaq**-ahq- (Q'eqchi' aj pa rutz'eet q'iij re qaye'aab'), xa re' la' i ha'lak'un inkiq'or **kuy** (Q'eqchi' aj pa rusak'aaj q'iij) oon **kuyam** (ru Q'eqchi' aj Belice), re' i aj k'uhtoom ne rukanaa' q'ab' chi ne nkikoj i q'ab' q'orik eh ne nb'anarik chi re' taqe tokoom chik aj q'ab' q'orb'al ne nki'an rutijiik i wili, xa re' la' ruuk' i rutz'ihb'jiik chi ne nkan chi riij chu wach chu'nchel i aj q'orb'al Q'eqchi' ne nkojarik i **aaq.** Eh re' wili ma' re' ta raaj ruq'orom chi ma' ne ta nb'aan rutz'ihb'jiik pan tookom chik q'ab' q'orik.*

- *Mi re' aj tijoom iraaj ruye'em ruq'orkiil naah i ju'jun chi q'orb'al, pan tiijb'al, ruuk' i ju'jun chi ruq'oriik i ha'lak'un pan komonil **A** ruum re' i keh ik'inaq taqe chi oxk'ahl. Re' wili ma' re' taj iraaj ruq'orom chi ma' ne ta nb'aan nilarik wach i wili, xa re' ruuk' i ruq'orjiik ne nb'aan aha' wilik k'ih wach kiq'orik wii'.*

- *Reh chi ma'xta k'axkilak keh i ha'lak'un ne rub'an chi ne nwih'ik jino'q ruk'utjiik wach reh chi ne nkireq chi riij ju'jun chi q'orik i ha'lak'un. Re' wilik xa chi eliik na rub'aan ruq'orjiik reh chi ma' k'axik ta ne nki'an ruk'ulub'jiik q'orik chi kiwach.*

- *Re' i aj tijoom na rilom chi re' taqe ha'lak'un ma ne ta inkikaqse'laaj kiib' chi kib'il. Ne la' inb'aan ruk'utjiik chi kiwach ruuk' q'orik taqe chu'nchel i ha'lak'un chi xa eliik kiwach ruq'orkiil ne nb'aan.*

- *Re' aj tijoom na rub'aan chi je' aj nab'oom reh chi ne runab'eej i ju'jun ruq'orkiil i q'ab' q'orb'al chi ne rub'an jenaj wach kamanik reh chi ne niimb'ik wach rukojariik ruum i reh.*

- *Eh ma' na ta wo' rub'aan rukojariik, xa re' wo' ajwaal wach, chu'nchel taqe q'ab' q'orik ma' eliik ta kiwach eh irub'an chi k'axik wach i k'utjanik.*

Ajwaal wach noq ne nb'aan rutijiniik, qasaqumb'risaj ju'jun ruwii' qa'nam ruk'uhtjiik chu paam i ruwii' kamanik qilom wach. Ruuk' i ruq'orkiil wili re' kamaj ruye'ariik ju'jun ruwachil taqe i q'orik. Re' wili iruq'or qeh i OKMA (1,995: 01) iruk'uhtaaj qeh chi...

> Re' ruye'ariik ju'jun ruwachil kamanik irub'an ruq'orkiil oon iruk'uhtaaj nik' wach inooj eloq wach i q'orik (oon inkik'am rub'ehel) reh chi re' taqe kiristyano' kiq'orik ruuk' i q'orb'al wili ne wo' rub'an chi ne nki'an rutz'ihb'jiik, chi ma'xta k'axkilak chu wach taqe q'ab' q'orik.

Re' wili iraaj ruq'orom chi na rusik'im jino'q b'anb'al q'orik reh chi ne ne nelik wach saqum chu'nchel taqe q'orik inki'an pan ju'jun komonil. Re' rub'ehjiik wach kamanik wili na rub'anam tob'inik ti ruuk' chaloq i tiijb'al iib' reh chi ne johtik wach tz'aaq loq'il chi ruq'orjiik. Ruum re' i aj tijoom reh taqe wili reh b'anb'al rub'ejiik chi ne nkamanik wach chu'nchel ruuk' ruhujil kitijiinb'aal taqe aj tijineel.

Je' aj re', re' aj k'uhtoom reh chu'nchel i wili xa ma' na ta rukamaniik ruuk' ruch'aqariik rub'ehel taqe q'orb'al maaya re Watemaala, re' wili re' yohb'aal naq wach ruk'axkilal, eh q'uun q'uun inooj reqaroq ruloq'il rutz'aqil keh taqe ha'lak'un pan tijiinb'al.

2.3. Qilow aj re' chib'ih xa'an ruchaq'wesjiik i ruwii' kamanik. Ne nquy'eej chi ma' xa'an ta ruq'orariik chi re' i ruhujil kamanik wili xaq'or reh awajtijoom chi re' wili k'axik eh ma' nareq ta chi riij. Ma' je' ta la' re', re' wili xti na areqem la' chi riij chi korik. Qilow nik' wach rub'aan i wili:

- *Re' aj k'uhtoom eh haa' aj tijineel keht'al paam i ju'jun chi q'ab' q'orik, na ki'anam ju'jun chi q'orik chi kiwach nik' wach inki'an. Eh je' wo' re' ne nb'aan chi re' i ju'jun chi q'orik k'ahchi' ne rub'an chi ne nki'an rutz'ihb'jiik.*

- *Re' taq'ab' i ju'jun chi ruhujil tijinik reh chi ne nye'arik rutz'aaq loq'il. Na ruq'orariik keh i ha'lak'un chi ajwaal wach nab'inik q'orik ruuk' tokoom xa re' mi eliik kiwach kiq'orik wii' eh wilik ju'jun ruq'ab' kiq'orb'al ma' eliik ta kiwach, je' re' ne nb'aan reqarik chi riij.*

- *Re' aj k'uhtoom na ruk'uhtaam wach chi korik i ju'jun ruq'orkiil q'orik reh chi ne nwuhktik wach. Eh je' wo' taqe wili ne rub'an chi ne nb'anarik jino'q tusuj wach q'orik reh chi ne nkinab'eej wach i komonil i ju'jun chi q'ab' q'orb'al chi je' chi tz'ihb' eh je' chi q'orik.*

- *Re' rub'anariik i ju'jun chi k'utaaj chi wachiil pan taq tiijb'al iib' na ruq'oriik pan kiq'orb'al i aj tijineel. Ruuk' rutz'ihb'jiik na ki'anam ruuk' i kiq'oriik, xa re' la' ruuk' i ruq'oriik na rub'aan nik' wach i ruq'or i ruhujil tiijb'al.*

- *Re' taqe aj tijoom na rub'anam rilariik i ma' holohik ta kikapeb'aal taqe ha'lak'un reh chi ma' ne ta nkiq'or chi re' i ju'jun chi q'ab' kiq'orb'al ma'xta kamaj. Chu'nchel taqe wili na rub'aan rureqariik chi riij ruuk' i jun tzuhb' chi kiristyano' re' kiq'orik wii' i q'orb'al wili.*

Chu'nchel taqe wili na rub'aan reliik wach chi korik ruuk' i aj tijoom eh chi je' aj nab'oom reh taqe q'orik, ruuk' naq wach eh ruuk' xikin na rilariik wach ju'jun chi kiq'orb'al i ha'lak'un kiq'orik wii' pan komonil eh ruuk' wo' i ju'jun chi kitaq'ab' q'orik i nimaq taqe. Re' wili reh chi ne rutob'cej ruye'ariik i ju'jun ruwachil tz'ib' q'orik. Re' wo' wili ne nb'aan ruk'uhtjiik chu wach i ehtalil wili:

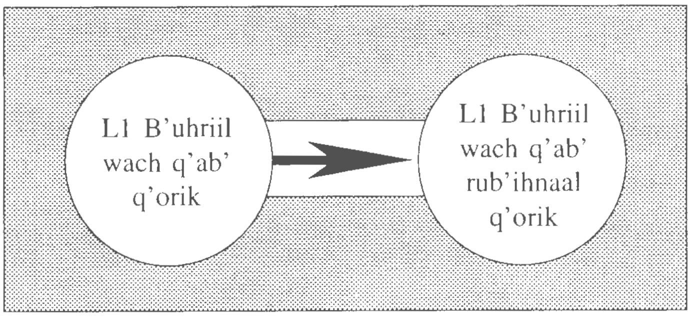

Ruuk' ruwii' ruq'orkiil i rub'uhriil wach rub'ihnaal q'orik (variante suprarregional), pan qatinamiit watemaal ma' nb'anarik taj, ruum re' i wili inkiq'or ruuk' taqe ju'jun chi kaxlan q'orb'al, re' noq inkiq'or re' hin kinq'orik kaxlan q'orik re tinamit Suecia eh ma' k'utlik ta wach kiq'orik pan taq ju'jun chi tinamit. Re' la' i wili ma' re' taj i rukorkiil na la' rukojariik i b'uhriil wach q'ab' q'orik. Re' wili xti chih reet noq na rukojariik.

> Ruum re' i peet q'orb'al (L1), chu paam i ruq'orkiil re rub'uhriil wach q'orik, re' wili xti rukorkiil chu'nchel k'utaaj chi wachiil re kiristyano', eh je' wo' hoq reh rukorkiil i ju'jun chik chi kamanik reh chi ne nooj eloq wach re' b'anb'al ruk'uhtjiik noq elenaq chik chu paam i tijinik.

Re' ajwaal wach chi re' tijiinb'al iib' wih'oq chi je' aj tokoom keh i aj ha'lak'un chi ne nkik'raaj chi k'ahchi' kitoob'jiik eh k'ahchi' kik'amariik pan kik'ux i kiq'orb'al eh ruwii' na'ojb'al. Ruuk' i ju'jun chi ruwuhktiik wach ne nreqarik chi riij eh ne naab'jik chi kiwach taqe kiristyano' kuch komonil kiib' i ju'jun chi ruq'ab' q'orik eh aha' chik kiq'orik wii' pan taqe tokooom chik komonil.

2.4. Yu'naak qohik'oq chu paam i roox ruwii' kamanik wili. Ayu' k'ahchi' ruk'uhtaam qeh xa ruuk' q'orik i ju'jun ruwii' kamanik irub'an i tijiinb'al re' iruq'or wii' ruq'orkiil, oon iruchop naah wilik ixib' b'uhriil wach q'ab' q'orik re ju'jun chi peet q'orik.

Ne nquy'eej chi re' aq'orb'aal eh akapeb'aal reh taqe aj tijoom ne nkireq i ju'jun chi ruq'orkilal:

- Re' aj tijoom na ruq'orom i ju'jun chi q'ab' q'orik chi kiwach i ha'lak'un pan tijiinb'al. Re' wili reh jino'q runimaal wach q'orik chi kiwach pan tijiinb'al.
- Re' q'ab' qorik na rukojariik pan taq ruhujil tijiinb'al re' wili reh kamaj b'anb'al tijinik chi ne rureq eh ne rub'an chi eht'alimaj wach re' aj tijoom na ruq'orom ju'jun chi ruq'orkiil i q'orik.
- Re' aj tijoom na rukapeb'aam riij eh na rutz'aqam i rutusliik q'orik keh i ha'lak'un reh chi ne nkireq chi riij i ju'jun chi k'utaaj chi kiwach i ha'lak'un.
- Insik'arik jenaj b'anb'al k'utaaj chi wachiil re' inq'orik chi riij i ju'jun chi rub'uhriil wach q'ab' q'orik: re' ruuk' re aj tijoom, re' ruuk' keh i ha'lak'un eh re' ruuk' reh i ruhujil tijiinb'al. Ruum re' i reh na rukojom rehtaal i b'anb'al kamanik reh k'utaaj chi wachil ruuk' chik i tokoom chik laj q'ab' q'orik xa re' la' ruuk' i jenaj chi q'orik.

- Ruuk' i ruq'ab' q'orik i ha'lak'un, re' aj tijoom na ruchopom naah nik' wach i ruq'oriik i ha'lak'un eh ruuk' chik i ruwii' b'anb'al kamanik na rukojariik i ju'jun rukamanjiik wach reh chi ne nooj niimb'oq wach i ju'jun ruwii' kiq'orb'al i ha'lak'un.

- Chu'nchel taqe ju'jun chi q'orik k'axik, ma' eht'alimaj ta wach oon ma' inkojarik ta chik pan ju'jun chi q'orik re' wili ne nkojarik jino'q ruq'orkiil chi re' taqe ha'lak'un ne nkireq chi riij eh ne rub'an chi ne wo' inkireq chi riij tokoom chik ruq'orkiil.

Je' aj wili re', re' i ehtalil wach qak'uhtaam pa rutihk'iik chaloq i ch'uq wili ne nqayeew chi je' ruholwachil eh runimaal wach rukamaniik i aj tijoom. Re' aj k'uhtoom na wo' ruyejaam riib' chu'nchel i q'iij reh chi ne nkamanik pan xilak yejaal i ruwii' k'ih wach q'orik eh k'ih wach na'ojb'al. Re' ruwuhktiik wach wili xti ajwaal wach chi ne rub'an i ruholonkiil laj kamanik.

K'oloq pan ak'ux aj ilol wach huuj: Re' rub'uhriil wach q'ab' q'orik re jino'q q'orik ne ruyeew ta tz'aaq loq'il eh re' i tijiinb'al iib' ne ta rukoj wach eh ne ta ruk'uhtaaj chi korik wach i ju'jun chi ruq'orb'al. Chi je' na wili re' hat ne nakapaaj: Eh, chih reet noq ma' q'e' ta eliik wach taqe i q'orik maaya? Ruum re' k'ih wach na'ojbal jahlinaq wach qatinamitaal, chi je' wili re' taqe aj q'orb'al wili ki'ooj pan taq tokoom ye'aab' eh kutkeel chik kiib' wilkeb' chu wach i q'orik wili.

Re' noq najt wilkeeb', nah taq yuuq' k'ixkaab', nah taq ha' eh tokoom chik taq ye'aab' eh ruuk' taqe ju'jun chi q'orik wili inqeht'aliij yu'naak chi q'iij.

Re' aj tijoom re' tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orb'al na rutob'eem eh na runiimb'isam wach i rub'aan i ruq'orkiil q'orb'al eh ma' na ta ruk'isiimb'isam wach chu'nchel i wili. Xti ajwaal wach chu'nchel ruk'utjiik i wili chi xa ma' re' ta wo' hoq i qaq'orb'al qatinamitaal wilik pan tinamitaal kaxlan q'orik wilik ju'jun q'ab' q'orik. Re' wo' i kaxlan q'orik wilik pan tinamitaal i wili, wilik ju'jun rub'uhriil wach q'ab' rub'ihnaal q'orik pan taq ju'jun chi ye'aab' kiq'orik wii' chu wach i ju'jun chi tinamitaal.

JU'JUN K'UHTB'AL WACH Q'AB' Q'ORIK PAN KAQCHIKEEL
Rum: q'enum, q'inum, q'onum, q'anum. **Chooh:** Choy, ya'. **Poh:** Ik', qati't. **Q'oor:** q'or, ke'en, ki'en.

JU'JUN K'UHTB'AL WACH Q'AB' Q'ORIK PAN
Lentes: anteojos, gafas, espejuelos. **Camioneta:** bus, camión, *gua gua*, colectivo. **Cerdo:** puerco, coche, cochino, chancho. **Barrilete:** papalote, cometa, papagayo. **Finalizar:** acabar, terminar, concluir.

Ehsamaj chu paam i: Richards (1,992: 31 y 36)

Pan qayejaal qaxilak re' aj tijoom xti na rukamaneem wach chi korik taqe ju'jun chi q'orik ma' tz'ihb'amaj taj, re' inkixilakiij wach ruuk' i kaxlan q'orik, oon chi majaa' inooj keht'aliij wach ruuk' jino'q q'orb'al chi je' rub'aan inki'an rub'uhriil wach rub'ihnaal q'ab' q'orik. Eh je' re', ruuk' taqe ju'jun rub'ehjiik wach rukamanjiik i wili ne rutob'eej i aj tijoom reh chi ne nwuhktik wach jenaj rub'ehjiik i tijinik-k'uhtanik wilik rutz'aaq loq'il chi reh eh kamaneel wo' keh aj tijineel aj qaq'orb'al.

2.4. Re' kamaj, re' rukamanjiik wach eh ju'jun chik taqe.

Chu'nchel taqe ruwii' rub'anariik ruq'orkiil i wili ne npahqaljik reh i aj tijoom chi chub'an rutz'aqariik jino'q b'anb'al kamanik reh ju'jun chi q'ab' q'orik inye'arik pan tijiinb'al iib'. Re' taqe ma' eliik taq kiwach q'orkiil na rukojariik chi je' jino'q q'ab' q'orik chi je' re' ne runiimb'isaj riib' i b'anb'al kamanik ruq'orkiil taqe keh i aj tijineel.

Je' rukab' iruq'or i Richards (1992: 09), "ruuk' jenaj ajwaal wach reh rusik'ariik ruq'orkiil jino'q q'orik re' runaab'jiik chi riij i ju'jun chi q'orik inb'aan. Re' rureqariik i ju'jun chi q'orik, ne rutob'eej i ju'jun chi nab'inik eh ne ruksaj eh ne rukanaa' chi holohik laj ruq'orkilal i q'orb'al". Re' aj tijoom na rub'anam ruye'ariik tz'aaq loq'il i ruq'ab' q'orik taqe ju'jun chi q'orb'al maaya k'uhtamaj keh aj tijineel reh chi ne nkinab'eej wach chi korik i q'orb'al wili reh chi ne rureq: ju'jun chi q'ajb'anik paam q'orik, q'orik chi k'isiin ma' eliik kiwach, q'orik ma' eliik ta kiwach, q'orik k'ih wach b'uhr iraaj ruq'orom, ju'jun chi laach q'orik, eh k'ih chik wach taqe ma' k'isa q'ab' q'orik.

Ruuk' i rub'aan rukamanjiik wach irukoj i Richards re' **rumolariik wach q'orik.** Re' taqe aj tijineel inkitz'ihb'aj i ju'jun chi pehraal i huuj ruuk' ju'jun chi q'orb'al eh chih iraaj ruq'orom. Eh inkikoj rehtaal i pehr huuj wili reh chi ne nkamanik reh runaab'jiik chih iraaj ruq'orom i ruju'jun chi q'orik k'isiin ma' eliik kiwach.

Jenaj wo' chik rukamanjiik wach re' wilik reh **ki'ib' oon ixib' k'uhl** chi q'orik re' wili ne rub'an chi ne ntz'ihb'jik eh ne juch'jik wach chi ne nkojarik chi je' ruronxax uhtz'uhb' oon chi je' jino'q ruti'jolal pehpem.

Re' ju'jun chi k'uhtb'al wach keh i ha'lak'un ne rub'an chi je' jenaj rub'uhriil wach q'ab' q'orik, ruuk' rukapeb'iniik chi ne njohtik wach tz'aaq loq'il.

Pan chu'nchel q'orb'al ne rub'an chu'nchel i rukamanjiik wach chi je' wili. Chawilow wach i wili eh cha'an ju'jun rutz'aqariik wo' chik ruuk' peet aq'orb'al oon pan rukab' q'orik.

RUK'UHLIIL WACH Q'ORIK PAN Q'ORIK Q'EQCHI'	
wa' ruk'in ik	(wi'ik ruuk' iik)
saq ut q'eq	(saq eh q'eq)
chahim ut choxa	(taxaaj eh ch'umiil)
wa' quk'a	(wi'k uk'ik)
sa' choxa ut sa' ch'och'	(pan taxaaj eh wach ak'al)

RUK'UHLIIL WACH Q'ORIK PAN KAXLAN Q'ORIK	
abrir y cerrar	agua y jabón
arroz con frijoles	ida y vuelta
sano y salvo	día y noche
leer y escribir	más o menos
besos y abrazos	ahora o nunca

Ruuk' taqe q'orik k'isiin ma' eliik kiwach re' k'ih pech qaq'orom aweh re' wili jenaj xti kamaneel reh rureqariik chi riij chi xilak i b'uhriil wach q'ab' q'orik ruuk' xa jenaj q'orb'al, re' aj yejan reh i wili iruq'or qeh chi ne rub'an rukamanjiik wach i q'orik chi je' wili:

- Re' kome'tz: Re' wili intz'aqarik jenaj ehtalil eh ruuk' i ju'jun chi kok' rulopq'aab' intz'ihb'jik taqe q'orik k'isiin ma' eliik kiwach, kuuk' taqe ha'lak'un ko aha' inkeht'aliij paam.

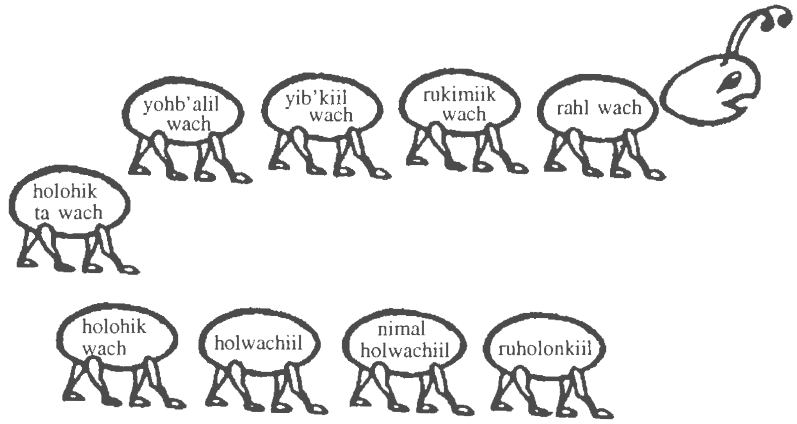

- Re' rusetesiik laj q'orik: Jenaj wo' chik rub'aan rilariik wach q'orik k'isiin ma' eliik kiwach rutz'ihb'jiik eh q'orik ma' eliik ta kiwach intz'ihb'jik pan ranima i rusutkaal taqe q'orik k'isiin ma' eliik kiwach eh q'orik ma' eliik ta kiwach intz'ihb'jik pan taq ruxaq i setesik wili.

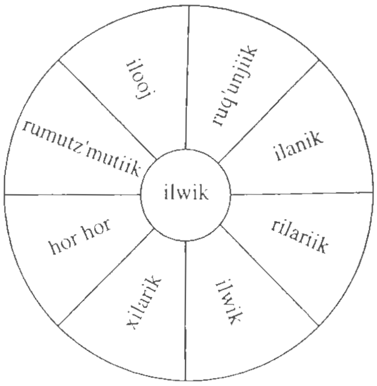

Re' rutz'aqariik taqe wili ruum aj tijineel ajwaal wach chi reh rukorb'isaj wo' chik wach ju'jun reht'aljiik paam eh rukamanjiik wach irub'an i ha'lak'un reh chi ne rureq chi riij i eh ne rub'an runab'jiik riij i rukojariik i rupeet q'orik. Xti ma' holohik taj mi re' ha'lak'un ma' ruk'ax ta wach i rutijb'al riib' pan rupeet q'orik oon re rukab' q'orik re' noq re' ha'lak'un q'e' aj k'utaaj eh iraaj reht'aliim wach tokoom taq q'orik chi wachiiil. Re' hoj aj tijineel wilik qaq'orb'al eh wilik ju'jun ruwii' b'anb'al rukowtesjiik wach ruk'ux taqe aj tijineel pan taq peet kiq'orb'al. !Qayeew taq qak'ux chi rutijiniik¡

Ilb'al reh runaab'jiik-rukamanjiik reh i rujunlaaj ch'uq

1. Nik' wach ne rub'an ruk'uhtjiik i aj tijoom pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i kiq'orik taqe pan taq ju'jun oon k'ih wach rub'uhriil q'ab' q'orik?

2. Nik' wach ruman rutz'ihb'jiik i q'orb'al maaya ne nb'aan xa chi jenaj ruwii' eh ma'xta reet?

3. Aha' taqe wilik i k'amb'al rub'eeh ne nkojarik pan tiijb'al iib' re ruwinqilal ruwii' q'orb'al, re ruyc'ariik ju'jun ruwachil reh chi ne njohtik wach chi korik?

4. Cha'an rukamanjiik wach ho'oob' hoq kamanik runab'jiik riij tijinik re' ruuk' i q'orik ma' eliik ta kiwach eh q'orik eliik kiwach ruq'orkilal pan apeet q'orik reh chi ne makoj ruuk' i rehtalil kome'tz eh ruuk' i rusetesiik laj q'orik.

RUKAB'LAJ CH'UQ

RE' KAMAANB'AL REH TIJIINB'AL IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK: REHCHB'AAL TZ'IHB'AMAJ OON XA JALOOJ CHIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Ruk'uhtjiik ju'jun rukamanb'aal ajwaal wach reh rub'ehjiik i tijiinb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik re' iruk'o'neej riib' ruuk' i ruhujil tijiinb'al eh ruuk' i q'orik inkan pan qayejaal qaxilak.

1.2. Reht'aljiik ju'jun ruq'orkiil i molaab' keht'aliim paam kamanik eh rucholiniik pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' rukamanjiik wach i ruhujil b'anb'al tijinik.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Qohq'oroq chi riij taqe tz'uuy.

Je' wili inqaq'or chi ma' awach ta na qeh rib'iram jino'q tz'uuy pan q'orik inglés. Eh xti holohik inqab'iraj. Eh je' wo' hoq, wilik ju'jun taqe inkaaj kinab'eem riij inkijal i q'orik inb'aan pan taq tz'uuy oon inqaaj chi ne nkitz'ihb'aaj qeh chib'ih iraaj ruq'orom reh chi ne nqareq chi riij pan kaxlan q'orik. Eh

noq inqilow wach, ma' nqareq ta k'isinoq ruq'orkiil chih iraaj ruq'orom eh wilik wo' ruq'orkiil inkiq'or eh ma' nqareq ta wo' k'isinoq chi riij. Cha'an runik'ib'jiik ruuk' jino'q tz'uuy oon ruuk' jino'q ruholonkiil laj q'orik pan inglés eh cha'an ruk'utjiik wach chib'ih ink'ularik noq k'ahchi' ajalam wach ruq'oriik. Cha'an ruchaq'wesjiik chu wach jino'q huuj i ruq'orkiil wili.

2.2. Qohsoljoq wo' chik ruuk' taqe q'orb'al maaya.

Re' q'orik wili elenaq pan q'orik Kaqchikel, chawilow wach eh cha'an rujalariik pan kaxlan q'orik oon pan qaq'orb'al re' tz'ihb'amaj ayu' xa re' mi ma' eliik kiwach i q'orik tz'ihb'amaj wii'.

> Jun b'ey kan, xkiya' chi kiwäch jun ajch'ak rik'in jun xpäq, chi nkajo' nkitojtob'ej achike chi ke, ri qitzij ntikïr nanin.
>
> Ri ajch'ak ntze'en chi rij ri ti xpäq, roma rija' xa nuch'aqla' ri taq nb'iyin. Ri xpeq chuqa' ntze'en pa ránima, ke re' xub'ij: "Re ti' ajch'ak re' man retaman ta achike xtinb'än chi re". Rije' xkiya' kan chi kiwäch achike q'ij xtikib'än ri anin.
>
> *Ehsamaj chu paam i: Yool y Fong (1,990: 03)*

Eh ne nawil wi la' re' rujalariik i q'orik wili mi inb'anarik xa re' yu' oon q'uun. Cha'n rupajariik wach i ruhujil wili ruuk' aweh hat eh chapahqaaj reh aj jalal q'orik (mi la' ma' re' hat) ruuk' i wili ne nreqarik tz'aaq loq'il. Chawisaj ruk'utjiik wach ruuk' i wili.

2.3. Qachaq'weej.

Ruuk' i ju'jun chi tz'uuy ne nqakoj wach chi korik chu'nchel chib'ih inqik'raaj ruuk' noq injalarik pan tokoom q'orik, je' rukab' jino'q aj kaxlan q'orik ne rujal ruq'oriik i tz'uuy wili. Eh re' hat k'ahchi' akapaam riij chi re' manlik rutz'ihb'jiik wili (mi re' tz'uuy, mi ruholonkiil laj q'orik, oon kapeb'inik) ma' ne nkapechjik rujalariik wach.

Je' rukab' ne nqil chi re' i q'orik wilik jenaj rija'eel, wilik ruwii' na'ojb'al eh wilik wo' jenaj wach ruq'orkiil, eh noq ne nb'aan rujalariik pan tokoom q'orik ma' eliik ta chik wach ne rub'an. Je' aj re', ruuk' noq ne njalarik wach pan tokoom q'orik iruq'eb' tz'aaq loq'il jino'q q'orik.

Re' taqe aj nab'oom riij i wili, wilik k'ih wach kikapeb'iniik inkeht'aliij wach ruuk' rureqariik ruwii' peet na'ojbal eh ma' eliik ta kiwach ruuk' taqe tokoom. Je' aj wo' re', mi je' aj ki'ib', ixib' oon k'ih wach q'orik re' k'ahchi' chi q'orik, irub'an q'orik ruuk' k'ih wach q'orik wili eh ma' rub'an ta ruuk' i rupeet q'orik. Ruum aj re', re' noq inb'aan i tijinik pan ki'ib' wach q'orik re' wili re' kamaj ruk'uhtjiik eh ruye'ariik wach ruloq'il keh i ha'lak'un re' k'ahchi'keeb' chi tijinik. Wi la' re' wili ne nooj eloq wach ne nwih'ik taqe ju'jun chi kiristyano' chi ne rib'iraj, ne nq'orik, ne nilwik, ne ntz'ihb'anik eh ne ruyeew ruq'orkiil taqe wili pan ki'ib' chi q'orik.

Ruuk' i q'orik tz'ihb'amaj pan Kaqchikeel eliik wach inooj ruuk'. Eh re' wili ma' tz'ihb'amaj ta chi lok'ik, ne nb'aan rujalariik wach pan jino'q q'orik, xa re' la' re' ruq'orkiil chi korik ma' re' taj. Re' wili iruq'eb' ruloq'il eh je' wo' hoq iruq'eb' ruq'orkiil chi korik pan rehchb'aal tz'ihb'amaj. Eh ne wo' rub'an rehsaniik pan jino'q ruhujil tijiinb'al pan kaxlan q'orik (rehchb'aal tz'ihb'amaj) eh ne njalarik pan xa chib'ih laj q'orik re' aha' wilik aweht'al. Mi na'an rilariik wach chi korik. Chib'ih jariik ne nilarik chu paam i ruq'orkiil k'ahchi' qaq'orom?

Eh re' qaq'orom chaloq ma' ruq'or taj chi re' jalarik q'orik pan tokoom q'orik ma' kamaneel taj oon ma' jaruuj ne rub'an chi ne njahlik wach. Xa re' la' i wili inqa'an ye'oj runaab'jiik chi re' taqe ruhujil tijiinb'al pan peet q'orik, na rub'aan pan ruwii' na'ojb'al-kapeb'al i peet q'orik eh xa ma' ne ta njahlik ruhujil pan kaxlan q'orik. Ne nb'aan rusaqumresjiik wach chi qawach reje.

2.4. Re' ruhujil tijiinb'al, eh re' ruk'axkilal i jalaj q'orik.

Je' na re', re' naak i ruq'orkiil qaq'orom iniimb'ik na cha wach, xa re' la' ma' je' ta wili. Ajwaal la' wach ruyejeb'jiik wach i rehchb'aal q'orb'al eh re' ju'jun chi q'orik inye'arik wii' ruhujil tijiinb'al iib' pan ki'ib' waach q'orik re E. B.

Qakapaaj riij i rub'ehjiik i E.B. eh chih jariik inooj eloq wii' wach.

> Re' taqe ha'lak'un noq inkikuxisaj i ch'iht tijinik pan ki'ib' wach q'orik, ne rub'an chi ne nki'an kik'utaaj eh ruuk' tz'ihb'anik chi holohik chi rureqariik riij chih jariik inkitz'ihb'aaj, re' k'ahchi' kikojom chu'nchel nik' wach xkitijej eh nik' wach rub'ehjiik i ju'jun chi q'orik.
>
> *Ehsamaj chu paam i: Torres (1,994: 63)*

Mi la' inakapaaj chi riij i ruq'orkiil wili iruq'or ruuk' taqe rukapeb'iniik chi rukorb'esjiik eh chi ruq'orariik i ju'jun chi kamanik re' inb'aan rusik'ariik keh i kiristyano' aj tijineel eh aj kamanoom chi riij. Re' wili ma' jaruuj ta ne nooj eloq wach mi la' ma' intoob'jik taqe ha'lak'un chi rureqariik chi riij chib'ih inki'an rilariik wach eh rutz'ihb'jiik ruuk' i kiq'orb'al. Saqum wo' wach chi re' ruhujil tijiinb'al je' korik wach eh ma' eliik ta kiwach ruuk' tokoom ruum re' wili ne nooj eloq wach chi korik.

Ne nb'aan rilariik wach i rujuch'kiil re Frey, elenaq ruuk' i Kuper (1,993: 83) eh cha'an rilarik nik' wach ruye'ariik ju'jun chi ruhujil tijiinb'al inb'aan, re' inb'anarik reh b'anb'al ruk'uhtjiik.

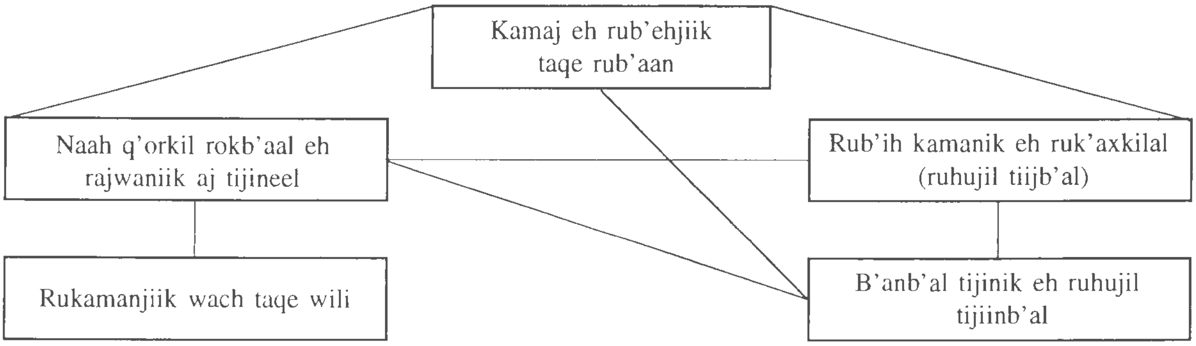

Chawilow wach chi re' i rukamanjiik i wili inkoorjik chi rusutkaal nik' wach ruyejeb'jiik wach irub'an i rub'ehjik wach kamanik. Re' rub'ih kamanik tijiinb'al, re' taqe naah ruq'orkiil eh re' kamaanb'al inooj eloq wach chu'nchel i rukamanjiik wach i wili. Re' taqe rukab' k'uhl wili iruk'uhtaaj aha' wilik taqe rub'ihnaal kamanik, re' rojiik eloq wach eh ju'jun ruhujil tijiinb'al chi ne nooj eloq wach ruk'uhtaniik chi korik.

Chih iruk'am taqe chaloq chu'nchel i wili? Chi re' hat wuch aj ilol wach huuj chawilow wach aha' wilik taqe b'anb'al tijiinb'al inkik'ulaa' kiib' (chawil wilik pan johtik) reh chi ne nooj eloq wach i kamanik. Ruum aj re' ruuk' taqe chu'nchel i moloj iib', nimaal ruq'orkilal, k'utjanik re' wili inkojarik chi korik nik' wach rub'ehjiik reh chi ne nooj eloq wach i ruhujil tiijb'al keh i qatinamitaal.

Reh chi k'uhtb'al reh eh chi reh kamanb'al ne nqak'uhtaaj aweh ju'jun ruk'uhtjiik b'anooj ruuk' rukorb'esjiik riij taqe ruwii' k'u'linik wach na'ojb'al eh ruyejeb'jiik wach i ruhujil tijiinb'al, ruk'uhtjiik

wach eh ruq'orjiik pan peet q'orik, b'anooj Buenos Aires (oxlaj xti ko wuqlaj re rub'eeh i poh octubre re haab' 1,986) ruuk' i rumolab'il i Unesco/Orealc. Re' ruk'utjiik b'anooj wili xb'aan ruyejeb'jiik chi ixib' b'anb'al ruk'uhtjiik riij re: ruyeb'jiik rutusuj q'orik eh ruye'ariik naah i wili, runah runa'ojb'al eh ruye'aab' b'anb'al ye'oj wach k'uhtb'al runab'iniik re ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeeb'al eh ju'jun ruq'orkiil reh yeejb'al ruhujil tijiinb'al pan eh chi riij i peet q'orb'al eh ruwii' rub'anariik i tijinik pan ki'ib' wach q'orik.

Re' aj re' wili roox tz'ihb'amaj ruq'orkiil reh kamanik (eh kamaneel qeh chi korik). Chakapeb'aaj riij eh cha'an ruq'orariik ju'jun chi ruq'orkiil re' inwih'ik chu paam i ch'uq wili.

JU'JUN RUQ'ORKIIL REH YEEJB'AL RUHUJIL TIJIINB'AL PAN EH CHI RIIJ I PEET Q'ORIK EH RUWII' RUB'ANARIIK I TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK

Roox b'anb'al ruk'utjiik.

Ruuk' ye'oj ruq'orkiil taqe ruhujil k'uhtjiik wilik ayu' re ruq'orkiil re' iruk'am pan taq ju'jun ruwii' eh ju'jun k'utaaj reh chi ne nk'amarik paam chi je':

- Re' taqe aj kamanoom inki'an rukamanjiik wach chi na ruwih'iik keh i runimaal runab'iniik chi riij i wili xa re' nik' wach inb'aan ruq'orariik je' rukab' inq'orik re tijinik k'uhtanik. Wilik ma' q'e' ta wiil kina'ojb'aliil re' ne nooj eloq wach chi ma' keht'al ta wach k'isinoq ne nb'aan rukojariik i ju'jun ruhujil tiijb'al reh b'anb'al rukamanjiik wach re ruk'uhtjiik wili.

Chu'nchel taqe rehchb'aal re tijinik-k'uhtanik na rub'anam rukamanjiik wach chi holohik rub'aan, re' wili na ruk'amariik wach i ruwii' ye'oj na'ojb'aliil re runa'ojb'al i qatinamiit.

- Re' taqe ruhujil tiijb'al na rub'anam chi je' ruholonkiil runimaal wach nab'inik chi ne nkamanik pan qayejaal qaxilak eh ne nwuhktik wach ruuk' taqe nimaq laj ak' taq kaxlan tz'a'amb'al reh chi ne nponik wach chi korik.

Je' wo' re', inq'orarik wo' hoq chi na ruye'ariik k'isinoq kik'uhtjiik taqe aj tijoom eh reh wo' hoq i komonil pan taq rutz'a'ariik ju'jun chi kamaanb'al chi je' tz'aqb'al paat, chi je' ehsamb'al rukab' rupehriil jino'q huuj reh chi ne nwih'ik ruhujil kamanb'al pan komonil.

- Ruuk' rukamanjiik wach i hujil tiijb'al wili na kitob'iniik taqe komonil eh ruuk' taqe ha'lak'un q'e' inkik'ax wach taqe kok' ehtalil wilik chu wach.

- Ne rub'an chi ne niimb'ik wach taqe ju'jun chi ehtalil eh ju'jun juch'unkiil pan taq ruhujil tijiinb'al. Na rilariik wach chi korik i ju'jun ruq'orkiil inilarik chu wach i ehtalil wili eh je' wo' ruuk' i ruq'orkiil wilik chu wach. Ruum re' wilik q'orik inelik chu wach i ehtalil eh je' wo' ruuk' ju'jun chi q'orik: eh ruuk' i ki'ib' chi ruq'orkiil wili ne rub'an chi holohik ne nkikoj chi kib'il kiib'.

- Eh ruuk' taqe peet ruhujil tiijb'al re q'orik pan kaxlan q'orik oon portugués na rukojom rehtaal chi re' ha'lak'un reht'aliim chik wach i ehtalil wilik pan ki'ib' chi q'orik eh re' wili ne rub'an rutik'ib'jiik rub'ehjiik wach rutz'ihb' i wili.

- Eh ruuk' taqe ju'jun chi ruq'orkiil re' wili ne nwih'ik ju'jun ruk'axkilal reh ruhujil tiijb'al reh i aj tijineel ruuk' i aj tijoom. Ruuk' taqe ju'jun chi ruq'orkiil tijinik na rub'aan ruuk' i kiq'orb'al i ha'lak'un reh chi ne nooj eloq wach chi korik i kitijiniik eh je' wili ma' ne ta nb'aan rukutjiik reje runa'ojb'al. Re' wili ma' ne ta rub'an chi wilik k'ih wach kamanik chi riij i tijinik, eh ehsamaj ta ruuk' i kaxlan q'orik, ruum aj re' inq'orarik wo' chik chi re' ruhujil tiijb'al na rutoq'aam ruuk' i

rupeet q'orik i aj tijoom reh chi ne njohtik wach runab'iniik noq nimaq aj tijineel wo' chik taqe.

- Re' ruq'orkiil na rukojariik re ruhujil tiijb'al na reliik cho ruuk' i ruq'orb'al i ha'lak'un eh re' wili reh chi ne rureq ruuk' i rub'ehjiik wach kamanik, reh chi ne nwuhktik wach i q'orik wili.

- Inb'aan ruk'uhtjiik chi wilik ju'jun ruhujil tijiinb'al q'orik reh rukab' q'orik re' wili iruk'am rub'ehjiik wach ruuk' i aj chi najt tijiinb'al. Eh ruuk' taqe ju'jun chi runahil q'orik k'ih wach b'uhr chi q'orik iruq'or chi ne nb'aan ruyejeb'jiik ak' laj ruhujil tijiinb'al xa qeh wo' aj ayu'.

- Re' ruhujil tiijb'al (xti pan peet q'orik eh ma' q'e' ta pan L2) na rub'aan rukorb'esjiik ju'jun kamanik-nab'inik, reh b'anb'al tijinik nik' wach runa'ojb'aliil i ha'lak'un reh chi ne nb'aan ruk'uhtjik reh i runa'ojb'aliil chi korik reh chi re' reh ne rub'an runaab'jiik wach chi korik i runa'ojb'al kapeb'al.

Chu'nchel i ruhujil tiijb'al na ruye'em keh i ha'lak'un i ruchaq'wesjiik paam chib'ih inkikapaaj eh ruuk' wo' i tzuhb'aal chi ha'lak'un ruuk' i ju'jun rutahsiil wach i ruwii' na'ojb'al chi rusutkaal wilik chu paam eh re' rehchb'aal i komonil.

Ajwaal wach chi b'anaj runaab'jiik chu'nchel rub'uhriil wach i ruwii' na'ojb'al eh re tijinik k'uhtanik chu wach i rub'anariik eh rutijiik i ha'lak'un awach uuk' ink'uhtjik i cholinik tijinik.

Eh re' aj tijoom, ruuk' ruwii' kamanik na rub'anam chi pan ye'aab' aha' k'ahchi' chi tijinik aasjinaq wo' hoq. Re' noq ma' ne' ta rub'an i wili, re' ruq'oriik i q'orik eh rureqariik chi riij i na'ojb'aliil i komonil re' wili ne rub'an chi ne intijinik.

Re' taqe tiijb'al iib' reh tijinik-k'uhtanik keh aj k'uhtoom ne rub'an chi ne nwih'ik ruq'orkiil pan kihuuj chih q'orrik kiq'orik taqe aj tijoom k'uhtanik.

Inquy'eej chi re' hat mi xakoj rehtaal chi korik i ruwaaq ruq'orkiil xb'aan. Chawilow wo' chik wach ruka'peech, eh chawilow wo' wach i wili:

Inpahqaljik wach i rukojariik wach i ju'jun chi rub'aan nab'inik eh ruwii' b'anb'al kapeb'inik xa aj eh reh ju'jun chi ruwii' na'ojb'aliil re' wilik reh ju'jun chi q'orik.

Je' wo' re' inqaq'or cho pa rutihk'iik ruq'orkiil re jalaj q'orik. Re' rik'tesjiik jino'q q'orik pan tokoom re' wili wilik reh ju'jun ruwii' banb'al ruq'orkiil eh ju'jun chi b'anb'al rukapeb'al rehchb'aal reh ju'jun chi q'orb'al chi je' jino'q b'ehb'al reh ruwi' na'ojb'aliil. Ruum re' inpahqaljik chi re' jalooj wach na rub'aan chi je' jino'q k'uhtanik-tijinik. Re' wili iruk'uhtaaj, chi ne wo' inqa'an ruk'utjiik chi re' wili ma' ajwaal ta wo' wach chi ne nb'aan rujalariik reh ruk'uhtjiik. Re' la' i wili ne ruban chi ne nqak'am rub'ehel ruuk' i jalooj reh b'anb'al ruyejeb'jiik ruhujil tijiinb'al pan ki'ib' wach q'orikl.

Mi xareq jino'q ruq'orkilal chi ne nkamanik re' b'anb'al runab'iniik wii' i wili? Je' aj re', re' rukab'laj ruq'orkiil ajwaal wo' wach. Re' wili kamaneel keh taqe ma' q'e' ta k'utlik kiwach ruuk' i rutuut q'orb'al reh chi ne nooj wuhktoq wach chi korik i q'orb'al wili.

Re' kapeb'al wili ma' ne ta nkoorjik wach wi la' inwuhktik wach chi korik i ruwii' na'ojb'al eh peet q'orik. Re' taqe kamanb'al reh tiijb'al yohb'aal wach nimaal wach. Je' wo' re', re' kikan pan rukab' q'orik, na wo' rub'aan chi rukorkilal reh chi ne nwih'ik rusuqwachiil chi holohik re' ne rub'an chi: q'orkilal chi ne nkan chi riij, ruuk' suqkiil k'uxliis chi naah i ha'lak'un, re' wili chi ne nkoorjik chi ne nooj eloq wach eh ajwaal wach. Re' rub'anariik taqe wili pan rehchb'aal q'orik pan ki'ib' chi q'orik re' wili peet rub'ehjiik wach chi ne nooj eloq wach chi ne rukamaneej wach i wili.

Peet kamanik-runaab'jiik riij tijinik.

Inqapahqaaj aweh chi chayeew ruq'orkiil ju'jun oon chu'nchel taqe ruwii' ayu' ink'uhtjik ruuk' i jalarik wach ruq'orkiil ruhujil tiijb'al. Chasik' jino'q kamaanb'al chi ne nkamanik reh b'anb'al jalaj q'orik (eh holohik mi wilik awuuk' i ki'ib' chi ruhujil) eh chak'uhtaaj wach ruk'axkilal ne nkan chu paam. Chatz'ihb'aaj pan tokoom rupehraal huuj.

Ilb'al reh runab'jiik-rukamanjiik riij i rukab'laj ch'uq

1. Chih reet noq inajwanik wach i ruhujil tiijb'al tz'ihb'amaj pan peet q'orik re rub'ehjiik wach pan choloj tijinik pan ki'ib' wach q'orik?

2. Chih ruq'orkiil irub'an i ruhujil tiijb'al tz'ihb'amaj pan rukab' q'orb'al?

3. Cha'an rutz'ihb'jiik ju'jun k'uhtb'al riij re' ajwaal wach ruuk' i ruhujil tiijb'al eh ruuk' i q'orik tz'ihb'amaj wii'.

4. Cha'an ruk'uhtjiik i ruhujil tiijb'al chi k'unhtb'al, chi ne nb'aan rujalariik wach pan tokoom q'orik.

5. Cha'an ruk'uhtjiik i ruhujil tiijb'al re' ma' nb'aan ta rukamanjiik wach chi jalaj pan tokoom q'orik.

6. Chaq'or i ju'jun rilariik wach i roox k'utjanik re' inkamanik reh ruhujil tiijb'al re ruk'uhtjiik re yeejb'al ruhujil tiijb'al pan eh chi riij i peet q'orik eh ruwii' rub'anariik i tijinik iib' pan ki'ib wach q'orik.

ROXLAJ CH'UQ

RE' Q'ORIK, RE' RUKAMAJ EH RE' WILIK CHU PAAM I TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK: JU'JUN RUQ'ORKIIL REH B'ANB'AL RUCHIHARIIK WACH EH YE'OJ RUK'UHTJIIK

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Cha'an rutz'irjiik ruq'orkiil i ruk'ihiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ruuk' rukamanjiik wach chu wach i tinamitaal kaxlan q'orik.
1.2. Chak'utjaaj riij i ju'jun chi ma' re' ta ruq'orariik b'anooj ruq'orkiil chu paam i ye'oj wach rukamanjiik re tijinik pan ki'ib' wach q'orik.
1.3. Ruk'utjiik riij chi jenaj wachiil ruponiik wach q'orik ruuk' molb'al reh ruyejeb'jiik wach re qatinamiit eh ju'jun tijiinb'al reh chi ne nb'anarik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i ruhujil i wili.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Cha'an runab'jiik riij chi korik ruuk' i ki'ib' chi rukamanjiik wach wilik ayu'. Re' taqe ki'ib' chi rukamanjiik wili ehsamaj pan ruyejaal xilak i qatinamiit Watemaala (Richards eh Loukota, 1,992: 7-10).

> **Peet:** Re' ju'jun rukamanjiik wili yohb'aal wach kamaneel nab'imaj ruum i Richards (1,990) pan k'ih wach b'uhr chi tijiinb'al re Chimaltenango wilik ehsamaj ruuk' i molab'il re PRONEBI eh ju'jun chik taqe tijinb'al, xa re' la' ruuk' taqe tijiinb'al wili chu'nchel ha'lak'un aj qaq'orb'al taqe: re' taqe aj nab'oom inkiq'or chi ma' nponik ta wach chi korik i rutijiljiik-ruk'uhtjiik i q'orb'al Kaqchikel. Re' kamaj i rutijiniik i q'orb'al wili, xwih'ik ruk'utjiik ruwachil, ruq'oriik eh ju'jun rub'aan rutz'ihb'jiik, xa re' la' re' wili xb'aan ruuk' i ju'jun chi rutahsiil wach q'orik najtir kanamaj, eh xkojarik i ju'jun chi q'orik wili re' k'isiin ma' je' rukab' inq'orik i kaxlan q'orik.

Chachaq'weej: Mi wilik kamaneel reh ruuk' i ju'jun rutz'ihb'jiik ilooj chu paam i ch'uq qilom chaloq eh ruuk' taqe i tijiinb'al iib' qak'utjaam riij ayu'? Qa'an rupajariik wach xkan ruuk' tijiinb'al wilik chi qawach.

> **Rukab':** [..] Re' tijinik pan kaxlan q'orik pan taq peet hab'ul tijinik re' wili inye'arik ruk'uhtjiik chi korik, eh xa ruuk' wo' i rutijiniik chi korik i q'orik wili. [..] Re' ruk'uhtjiik i kaxlan q'orik ma' ch'aqooj ta rub'ehel i rutahsil wach re' runaab'jiik riij i ju'jun chi q'orb'al. Re' taqe ha'lak'un ma' q'e' ta inkil eh ma' q'e' ta kitz'ihb'aan wach huuj. Re' tijinik, irub'aan chi korik ruuk' i kinab'iniik ruwii' i kaxlan q'orik, ruuk' →

ju'jun chi ruq'orjiik eh ruuk' b'anb'al rutz'ihb'jiik eh je' wo' ruuk' i ju'jun wach ruk'ihaal wach ruq'orjiik ju'jun chi q'orik.

[..] Yu'naak qilow jino'q ehtalil re peet haab' tijinik pan jenaj tiijb'al iib' PRONEBI, ruuk' jenaj roxk'ahl chi aj tijineel wilkeb' chu pam:

Re' aj k'uhtoom iruch'aq i ruhujil tiijb'al "mi primer libro en español" rub'ihnaal eh re' ha'lak'un inkireq i wuqlaj roxk'ahl rupehraal eh inkireq jenaj ehtalil reh nab'inik b'anaj ruq'orjiik: "tr". Re' taqe ha'lak'un inkilow wach i kihuuj re' noq k'ahchi' rukojom i ju'jun chi nab'inik riij tijinik wach rutz'aqil k'uhtb'al. Eh chi riij i wili iruq'or keh i ha'lak'un chi kiq'or i tz'ihb'amaj chu wach i wili. Inki'an rilwiik eh ruq'orariik kuch'ihil i kaj k'uhtoom oon ma' chih, k'ih pech inki'an rub'aan; eh ko ra'j re' iruq'or i aj k'uhtoom chi kitz'ihb'aaj pan kihuuj. Re' noq k'ahchi' kitz'ihb'aam pan kihuuj k'ahchi' ki'anam ruq'orjiik. Re' aj k'uhtoom inb'ehik pan xilak i aj tijineel, noq k'ahchi' rilom wach i kihuuj i aj tijineel. Eh re' taqe keh inkipahqaaj chi kiwach chih jariik inki'an rutz'ihb'jiik [..]. Ruuk' taqe rutz'ihb'jiik taqe wili, re' aj tijoom iruq'or keh chi kitz'ap wach i kihuuj eh na ki'anam jino'q ruq'orjiik ju'jun chi q'orik.

Eh yu'naak chachaq'weej: Chih najtiil wach inkahnik i ruq'orkiil inkahnik chi ma'xta reet pan L2? Mi nkojarik jino'q ye'oj kamanik pan kaxlan q'orik tijimaj kuum i ha'lak'un?

2.2. Qa'an rupajariik wach i qachaq'wesjiik.

Ruuk' i ruwii' i peet kamanik, je' rukab' i hat ab'anam rilariik ma'xta k'isinoq kamaneel reh b'anb'al tijinik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik je' rukab' qilom wach pan taq ch'uq wili. Re' ju'jun ruwii' q'orik (mi re' peet oon rukab' q'orik) ma' k'ahchi' ruk'ulum ju'jun b'anb'al ruholohiil laj tijinik eh

je' cho ma'xta ne nooj eloq wach xa re' yu' eh ruuk' ju'jun rukamanjiik wach wilik chu paam ne rub'an chi ne nkamanik xa pan q'orb'al re' re'.

Chu paam i ju'jun chi rub'anariik i wili inq'oorjik ki'ib' ruwii':

1. Re' runimaal wach ruq'orariik keh i ha'lak'un ruuk' i rutijiniik taqe q'orik ma' nponik niimb'ik ta wach k'isinoq, ruuk' ju'jun chi runaab'jiik riij qajinaq wach.

2. Re' taqe rukamaj i wili eh re wilik taqe chu paam ma' rub'an ta chi ne nooj eloq wach chi korik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' i patineel aj peet q'orik taqe.

Eh ruuk' i rukab' ruwii' rukamaj, re' wili k'utjamaj ruuk' jenaj rukab' q'orik, re' k'utjiik chi wachiil q'e' neb'aa' ma'xta rukorkilal chi korik. Mi nakoj wach i hat? Ruuk' taqe rukamanjik wilik chu paam, ruuk' i majnik' qilom wach, inq'orjiik wo' pan q'orik wili eh ma' inkikoj ta wach chi korik, ruuk' rujenaj wachiil, ruuk' rureqariik chi riij. Ma' inye'arik ta jino'q rukojariik reh k'amb'al wach q'orik re' wili ma' nooj ta eloq wach i rutijiniik, kuuk' taqe aj kojol re i wili.

Reh chi ne nb'aan rehtesjik wach i raa' ri'sil i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na qa'nam ruteh ariik wach i ju'jun ruq'orkil i q'orik, ruuk' rukamanjik wach eh ruuk' ju'jun ruwachil re' ne nb'aan ruwuhktiik, runimb'iik wach eh ruuk' ruwii' raa' ri'sil i ruwii' tijinik re k'u'linik wach na'ojb'al -kapeb'al. Xa re' wo' ruuk' i ruwii' i wili ne rub'an chi ne nb'aan i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh kamaneel keh taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al.

2.3. Ruq'orkilal re' na ruk'amam naah chi korik reh rukojariik wach.

- Re' taqe q'orb'al: re' wili irub'an ruuk' taqe ruyejaal xilak b'anb'al q'orik ajwaal wach reh ruk'utjiik riij reh ruye'ariik ruq'orkiil i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al.

- Ruuk' taqe q'orooj chaloq ne nilarik wach eh ne nkojarik ruq'orkiil ruuk' ju'jun chi kiristyano' xa aha' pan ye'aab'.

- Je' jino'q kamanb'al reh b'anb'al kapeb'inik na rub'aan chi korik reh ju'jun chi ha'lak'un chi je' re' ruuk' xti ajwaal wach re' b'anb'al k'utjanik chi wachiil reh b'anb'al runaab'jiik wach i ju'jun chi rukapeb'aal.

- Ruuk' i xilak taq ruq'orkiil i q'orik eh ruuk' i ju'jun chi ruk'utjiik riij k'ahchi' rujohtiik wach eh na qakojom rehtaal nik' wach johtik k'ahchi':

1. Ruuk' wo' taqe ye'oj tijinik chi riij oon ruuk' k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh rutahsiil wach i rutinamitaal kaxlan q'orik re' wili xub'an kamanik pan ki'ib' chi q'orik, xa re' la' xk'amarik i peet q'orik chi je' k'amb'al rub'eeh eh korik re' rutijiniik i rukab' q'orik.

2. Pan rukab' xilak ruwii' xb'aan rukojariik wach i ruwii' peet na'ojb'al-kapeb'al eh haa' wo' q'orik, re' wili reh k'amb'al naah tiijb'al iib' re' ye'oj tz'aaq loq'il i ruwii' na'ojb'al. Eh ruuk' i wili inb'aan ruch'ob'ariik wach noq inooj eloq wach pan ruwii' na'ojb'al pan rukab' q'orik chi je' wili ne rub'an chi je' jenaj ruwuhktiik wach.

3. Jenaj wo' chik roox xilak ruwii' (re' ruq'orkiil wilkooj wii' yu'naak) iruyeew wach chi je' jenaj rub'uhriil **ruwih'iik pa rukorkiil** ruuk' ruye'ariik tz'aaq loq'il i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al pan L1 (nik' wach i qak'achariik, qakojb'aal, eh re' wilik taqe chu paam i qana'ojb'aliil) re' wili na rub'anam chi je' jenaj b'anb'al tiijb'al iib'. Je' wo' re' ruuk' taqe ju'jun tz'aaq loq'il q'orooj pan rukab' q'orb'al ne rub'an chi je' jenaj k'u'linik wach na'ojb'al eh reh chi ne rusaqumaaj wo' wach ruq'orkiil i ruchq'orb'al wilik pan qatinamiit.

- Pan taq chu'nchel re tiijb'al re' rukojariik i ruwii' tijinik **ruwih'iik pan rukorkiil** na ruye'ariik rukorkiil chi korik taqe wili keh i ha'lak'un reh chi ne nkimol wach i rutz'aaq loq'il i ju'jun chi ruwii' k'ach'arik chi ne nooj rureq riib' ruuk' i nimaq kiwach na'ojb'al, ruuk' ju'jun runa'ojb'aliil i reh eh ruuk' rutz'aaq loq'il.

Ehsamaj chu paam i: Gleich (1,989:407)

Ruuk' i runaab'jiik taqe wach i wili eh aweht'aliim chik paam chu'nchel taqe reh b'anb'al tijinik xti ajwaal wach ne nb'aan runaab'jiik taqe pect ruwii' na'ojb'al-kapeb'al keh taqe aj cholol tijinik ruuk' kina'ojb'aliil chaloq pan kaasb'al, reh chi ne nkojarik re tijinik-k'uhtanik pan taq ruhujil tijiinb'al.

2.5. Re' taqe inki'an rupahqaljiik taqe ruyejeb'jiik wach kapeb'inik aj qatinamitaal.

Chu paam i ruq'orjiik wili inqaaj qa'nam rilariik wach i ju'jun taqe reh b'anb'al ruyejeb'jiik wach kapeb'inik keht'aliim i qatinamitaal chu wach chu'nchel ak'al eh ruuk' taqe wili reh chi ne rub'an ruchopariik naah eh ruk'amariik reh b'anb'al tijinik k'uhtanik.

YE'OJ RUQ'ORKIIL RE PÁTZCUARO
REH RUYE'ARIIK Q'AB' CHI RUB'AAN I Q'ORIK

Moloj iib' reh komonil chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al

(Re' CREFAL/Instituto Indigenista Interamericano/Unesco, Pátzcuaro, México, julio de 1,980).

Re' reh ruye'ariik q'ab' iruk'uhtaaj wach:

Peet) Chi re' taqe loq'il ruwii' i Amérika, eliik wach ruuk' chu'nchel wach ak'al, wilik q'ab' reh ruq'oriik pan taq ju'jun kiq'orb'al eh xa aha' pa' wilkeeb' eh re' runahsil tinamitaal na runab'eem wach i ruuk' ruk'uhb'alil tinamit, reh ruye'ariik q'ab' reh i q'orik wili reh rub'aan runahsiil.

Rukab') Chi re' taqe ju'jun chi q'orik na ruyejaam wach ruk'uhtkiil re' noq na rub'aan i tijinik re tiijb'al eh reh b'anb'al chib'ih chik jariik kamanikaal, ruuk' i wili na rub'anam eh ruuk' taqe tokoom chik taq nab'inik ne nye'arik reh i aj cholol tijinik mi nimaq kiristyano' oon kok' taq pan q'orik wili.

Roox) Chi re' q'orik wili reh b'anb'al k'utjanik chi je' re' inb'aan, chi re' wili iruchop naah i wach ak'al eh k'acharik, re' ruk'uhtjiik ma' ne ta nkich'aq kiib' ruuk' i ruwii' rija'eel, ruuk' ju'jun ruch'ob'kiil wach oon chih b'uhriil ne nkan chi riij reh chi ne nooj eloq wach.

Rukaaj) Chi re' reht'aljiik paam chik i tokoom taqe aj nah ha' q'orik na ruye'ariik wach ruk'uhtjiik nik' wach q'orooj ayu' ruum re' i wili ne rub'an wo' hoq chi je' rukab' q'orik reh b'anb'al k'utaaj chi wachiil pan taq tokoom tinamit.

Roo') Chi re' rukorb'esjiik taqe b'anb'al kamanik, k'amb'al ruwii' kamanik oon ruwii' b'anb'al tijinik na rub'aan nik' wach aj waal wach pan komonil, ruuk' loq'il ruwii' reh ju'jun chi k'achareel, eh re' taqe keh na kiq'orom nik' wach ruwii' eh nik' wach rub'aan na ki'anam rukamanjiik wach na kikojom.

Ruwaaq) Chi re' taqe ju'jun chi komonil aj najtir chaloq q'iij wilik keh kiti' k'axiik chi je' q'eb'ooj ruwii' kiq'orb'al chi ma' kiq'eb'em ta ruwii' kina'ojb'aliil eh runimaal wach kikapeb'al, re' wili ajwaal wach rukulub'jiik wach ruuk' taqe ruut ruwii', reh chi ne nb'anarik jino'q rutijiniik chi korik chi peet, chi je' wili, chi ju'junaal ne nki'an ruq'orjiik i kipeet q'orik eh ruuk' taqe awach na ruko'ljiik reh i q'orik wili.

Ruwuuq) Chi je' wo' ruuk' i rukomonil ruwii' k'acharik, chi kunchelaal wilik wo' q'ab' keh rukojariik i kiq'orb'al chi korik, je' rukab' q'orooj chaloq pan ruq'orkiil wili, wilik wo' q'ab' keh chi ne nb'aan ruq'ataj q'orik chi kinaah pan ju'jun chi kiq'oriik chi je' chi kikapeb'al eh kina'ojb'al, xa re' rehtaal nik' wach iruyeew i aj q'atal q'orik ruuk' ju'jun ruwii' k'acharik.

Ruwajxaaq) Chi re' taqe q'orb'al ye'ooj q'ab' chi q'orik koorjoq chi yeb'al ruloq'il i ruwii' jino'q, ta ma' ne ruq'eb' reje' wulu' ruum re' i wili ne rub'an chi holohik rub'anariik rujohtiik wach i qatinamiit, reh chi ne rub'an chi korik laj ruq'orkiil i ruloq'il i qawii', chi na ruye'ariik pan ju'jun rub'ehel re ju'jun chi rutinamiit reh chi ne njohtik wach chi korik pan chu'nchel i ruye'aab' q'orik.

Pátzcuaro, julio de 1,980

Re' ye'oj ruq'orkiil re Pátzcuaro, México (1,980)
Ehsamaj chu paam re Montaluisa (1,988: 88-89)

Peet kamanik-runaab'jiik riij tijinik.

Noq a'nam chik rilariik wach i ye'oj ruq'orkiil eh akapaam chik riij i ju'jun chi kok' ch'iht, chachaq'weej:

- *Mi nkojarik wach i peet ruch'ihtaal inb'aan ayu' pan qatinamiit Watemaala?*
- *Mi nakoj wach i roox ruch'ihtaal mi nb'aan rukojariik wach pan tiijb'al iib' re kib'ihnaal aj ki'ib' wach q'orik?*
- *Eh ruuk' i rub'ehjiik rukamanjiik wach re tiijb'al iib' re' na rub'aan pan tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik: Mi nkojarik wach i roo' ye'ooj ruq'orkiil?*
- *Cha'an rutz'ihb'jiik chib'ih inakapaaj chi riij i ye'ooj ruq'orkiil wili.*

Qohso'ljoq wo' chik ruuk' i rulajeeb' ch'uq eh ne nqilow wach i k'utjanik chi riij kamanik reh rukamanjiik wach rub'aan tijinik. Inqapahqaaj aweh chi chawilow wo' chik wach eh re' i ju'jun chi ruq'orkiil k'uhtamaj taqe pa rupehriil re' re'.

Chi je' aj wili re' wilik ruq'orkiil chi:

> • Re' ruwii' ju'jun ruch'uq k'uhtanik re' iruk'uhtaaj reh ye'oj ruwii' re' wili reh jenaj rurihmal k'uhtanik wilik keh ruuk' ha'lak'un aj qatinamiit eh je' wo' ruuk' taqe aj tijoom, pan qayejaal qaxilak eh pan taq komonil qatinamiit ruuk' rukowiil wach kik'ux eh ruuk' wilkeeb' chu paam i tijinik wili xti kow kik'ulum wach nab'inik eh ruum i wili inooj eloq wach chi xa rimlik ruwii' na'ojbal.

- Re' rub'aan rusik'ariik wach re' wilik reh chu paam i wili re' ruye'ariik ruq'orkiil keh tinamit eh keh ha'lak'un. Re' kamanik wili ma' k'axik ta rub'aan wi la' wilik eliik wach k'uxliis ruuk' taqe komonil eh ruuk' i tijiinb'al iib' reh chi rub'anariik i ju'jun rukamanjiik wach i tijinik wili reh chi ne nooj eloq wach chi ne nwih'ik ruwii', rub'aan ju'jun chi k'uhtanik, ruhujil tiijb'al iib' eh je' wo' hoq ju'jun ruq'ijil b'anb'al ju'jun ruch'uq k'uhtanik.

- Re' wili inooj eloq wach ruuk' qaq'orom pan taq peet ruch'uqkaal hujil wili reh chi ne nb'aan chi korik reh jenaj **ruwih'iik pan rukorkiil** i tijinik ajwaal wach chi ne nb'anarik ju'jun ruhujil tiijb'al eh ne nb'anarik rub'ehjik i k'uhtanik-tijinik pan peet q'orik eh reh chik taqe chu'nchel chih na runab'jiik riij. Re' rub'ehjiik wach reh ruk'uhtjiik pan ju'jun ruch'uq k'uhtanik ne nkoowjik wach i rub'uhriil re rumanab'jiik wach eh ma' nye'aar ta ruk'o'nikal (no dinamiza) wach tijinik pan taq peet q'orb'al.

Rukab' kamanik -runab'jiik riij tijinik.

Ruuk' taqe ju'jun runaab'jiik wach ye'ooj pan k'utjanik chi riij re komonil re Buenos Aires (1,986) ruuk' taqe ju'jun chi ruq'orkiil eh ju'jun chi q'orik:

- *Chak'utjaaj kuuk' taqe awuch tijineel re' ruq'orkiil rub'aan rilariik wach chi korik reh ju'jun chi ruhujil tijiinb'al re ruwii' tijinik.*

- *Chi iruk'am wii' chi kamaneel tz'aqaj ruhujil tiijb'al pan L1 eh pan taq chu'nchel ju'jun ruhujil ruch'uq k'uhtanik.*

- Cha'an jino'q ruq'orkiil wach reh chi ne nooj wach chi korik i tiijb'al iib' ruuk' ruk'uhtaniik chi korik ajwaal wach reh rureqariik chi riij pan L1 eh pan L2.

2.6. Jenaj k'uhtkiil wachiil.

Re' jenaj k'amb'al ruwii' kamanik b'anooj chi holohik pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan taq runimaal wach i rutinamitaal kaxlan q'orik re' k'amb'al ruwii' kamanik Puno re Perú. Re' wili reh ju'jun ruye'ooj rukamaniik chi riij ruuk' "Programa Curricular Experimental adecuado a la Realidad Sociocultural y Lingüística del Departamento Puno" (1,986) re' wili inqa'an ruk'uhtjik re jenaj rub'aan jenaj wachiil reh chi ne nb'anarik runaab'jiik chi korik nik' wach k'ahchi' ruye'ariik rutz'aaq loq'il chi haab' i haab', re' wili irub'an ruuk' jenaj holohik laj b'anb'al tijinik re' rureqariik chi riij chi korik i ju'jun chi q'orik eh haa' ju'jun b'anb'al ruwii' tijinik.

Ehsamaj chu paam i: Gleich (1,989: 337-338)

Ruwii' tijinik iib' reh i peet q'orik reh k'amb'al ruwii' kamanik Puno.

Hab'ul tijinik					
Peet	**Rukab'**	**Roox**	**Rukaaj**	**Roo'**	**Ruwaaq**
	Inye'arik jenaj ruq'orkiil chi q'orik oon chi tz'ihb' re' k'ahchi' rureqem chi riij pan taq hab'ul reh rujohtiik, reh runab'iniik, ruuk' wo' ju'jun ruhab'ul tijinik re' aj tijineel ne rub'an chi:				
R I B' I R J II K — Rib'irjiik chi korik chih irib'iraj.	Rureqariik q'orik ma' kanooj ta pan taq ju'jun chi q'orik.	Rib'irjiik chu'nchel taqe ruq'orkiil eh reht'aljiik wach i runahil q'orik.	Rib'irjiik i ju'jun chi q'orik reh rureqariik chi riij i q'orik aha' wilik ajwaal wach.	Ruk'amariik eh ruyejeb'jiik wach i ju'jun ruq'orkiil inib'irjik reh chi ne nooj k'isiinb'oq wach ruq'orkiil.	Ruk'uhtjiik ruq'orkiil reqooj wach reh chi ne nb'aan ruuk' nab'inik aweh oon ruuk' taqe aweht'aliim wach ruq'okiil reqooj.

	Hab'ul tijinik					
	Peet	**Rukab'**	**Roox**	**Rukaaj**	**Roo'**	**Ruwaaq**
RILARIIK	Rilariik wach huuj ruuk' holohik laj ruq'orjiik reh rutik'ib'jiik rilariik wach chi korik i ju'jun chi rukorkiil eh ruuk' rutusuj tz'ihb' pan peet q'orik.	Rilariik wach huuj ruuk' holohik laj ruq'orjiik re' ye'oj ruq'orkiil chi korik reh rutusuj tz'ihb' pan peet q'orik.	Rilariik wach chi korik eh ruuk' manlik laj q'orik.			
	Rib'irjiik chi korik eh reht'aljiik wach chib'ih jariik i q'orik k'ahchi' ruye'ariik.	Rureqariik ju'jun ruq'orjiik chi korik re' inkan pan ruhujil i wili, ruuk' rilariik wach xa chi kapeb'al.	Ruchopariik wach i ju'jun ruq'orjiik chi korik re' inkan pan ruhujil i wili, ruuk' rilariik wach xa chi akapeb'aal.	Rureqariik ju'jun ruq'orkiil ajwaal wach (q'ijil, jarub' wilik chu paam, b'ihnal, eh chih chik.) rilariik wach chi q'uun q'uun, ruuk' rilariik wach xa chi akapeb'aal.	Runaab'jiik wach i peet kapeb'al reh hujil wili eh ruyejeb'jiik wach chi ne tz'ihb'jik i ajwaal wach.	Ruk'uhtjiik ruq'orkiil reqooj wach ruuk' ju'jun chi anab'iniik oon ruuk' taqe aweht'aliim wach ruq'okiil reqooj.
	Ruuk' ruye'ariik i ju'jun chi ruk'utjiik wach, runab'iniik, rajwaniiik taqe wach, eh chih chik, re' aj tijineel ne rub'an chi ne:					
RUQ'ORJIIK	Ruk'uhtjiik wach ruq'orkil oon ruk'utjiik wach xa re' yu'.	Ruk'uhtjiik wach ruq'orkiil oon ruk'utjiik inb'aan chi korik taqe ruwii'.	Ruk'uhtjiik wach ruq'orkiil, ruk'utjiik inb'aan rub'ehjiik taqe rub'uhriil wach q'orik chi korik.	Ruk'uhtjiik wach ruq'orkiil, ruk'uhtjiik inb'aan rub'ehjiik wach chi korik rub'uhriil eh xa re' yu'.	Rilwiik i ju'jun kanamaj ruuk' ruk'utjiik wach chi ch'aqooj rukorkiil, ruq'orkiil chi je' ruwii' rub'anariik chi korik eh yejamaj wach chi ruq'orjiik ruuk' ju'jun rukamanjiik wach.	Rik'tesjiik ruq'orkiil xa ruuk' q'orik, ruuk' rutusariik wach q'orik.

Hab'ul tijinik						
Peet		Rukab'	Roox	Rukaaj	Roo'	Ruwaaq
TZ' I H B' A N I K	Rumanab'jiik taqe wach i ju'jun ruq'orkiil kanamaj re' wili ne rub'an chi ne ntz'ihb'jik chi korik i ruwii' eh rilwiik wach chi korik ruuk' rutz'ihb'jiik eh ruuk' ju'jun chi q'orik.	Rutz'ihb'jiik ju'jun chi q'orik re' inilarik wach oon re' inib'iirjik ruuk' ju'jun chi rutz'ihb'jiik eh rilwiik wach chi korik ruuk' rutz'ihb'jiik eh ruuk' ju'jun chi ruq'oriik ruuk' wo' ju'jun chi rutahsiil wach.	Rutz'ihb'jiik rukojariik ju'jun chi q'orik pa ruwii'.			
		Ruyejeb'jiik wach chi korik i ju'jun chi rukojariik i tz'ihb'al q'orik	Ruyejeb'jiik wach ju'jun chi tz'ihb' q'orik re' rukojariik i k'isa ehtalil re rukuxiik jino'q tz'ihb' q'orik.	Ruyejeb'jiik wach ruhujil q'orik reh rutusariik wach i rutahsiil q'orik, re' rukojariik i ehtalil tz'ihb' wilik rujeeh (,) eh ruuk' k'isa t'orot'ik (.) reh rukuxiik wach q'orik.	Ruyejeb'jiik wach ruhujil q'orik re' inkojarik reh b'anb'al q'orik chi holohik rilariik rub'aan eh ruyejeb'jiik wach chi korik taqe ju'jun rukojariik i ehtalil.	Rukojariik k'ih wach b'uhr rub'anaj rutz'ihb'jiik reh chi ne nb'aan rilariik wach eh rutijiljiik chi korik.

Roox kamanik-runaab'jiik riij tijinik

Ruuk' taqe nab'inik b'anooj, cha'an ruchaq'wesjiik taqe ju'jun rukamanjiik:

- *Nik' wach rukojariik ne nb'aan ruwuhktiik i q'orb'al pan ki'ib' chi q'orik?*

- *Chih iraaj ruq'orom pan qayejaal qaxilak i ruk'uhtjiik i ju'jun ruch'uq k'uhtanik pan ki'ib' wach q'orik? Nik' wach rukamanjiik wach b'anooj chaloq?*

2.7. Re' runimaal awach kamanik reh tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

Re' i Montaluisa (1,988) re' runimaal wach kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re' ruye'ariik chi holohik ruwii' i ju'jun chi ruq'orkiil i **ruchu'nchel rilwiik, rilol riij, eh runab'jiik riij**. Re' inkiq'or chi riij i aj tz'ihb'oom ruuk' runimaal nab'inik eh ruuk' ruholohik rukamanjiik wach poninaq ruch'aqam riib' i ruwii' tijinik ruuk' ju'jun ruch'uq k'uhtanik, xa re' wili q'uun q'uun xponik runab'eej riij eh xponik chu wach chi ne npahqaljik chi kow wach eh ajwaal wach re komonil aj qatinamitaal.

Re' runimaal wach kamanik ne rub'an rukamanjiik wach ruuk' i rub'anariik i ju'jun chi ruq'orkiil wili:

RUK'ULUB'JIIK WACH JU'JUN CHI TIJINIK

Rureqariik raa' ri'sil eh rutusariik wach i wilik chupaam i wili.

Je' rukab' ne nqil: Re' ruyuuq' k'ixkaab'. Re' wili inilwik wach chi ch'iht sutimaj wach ruwii' eh ruuk' taqe ju'jun runimaal naah ruwii' inkojarik reh ju'jun ruch'ihtaal i wili:

1. Re' ruch'ihtaal kamanik ak'al. (ruyejeb'jiik wach i ak'al, runajtiil b'anaj tikooj, runajtiil rujohtiik wach mu'uun, runajtiil wach rixmak'al eh runajtil ruchihariik wach).

2. Re' ruch'ihtaal wach k'acharik. (Re' kaxarohiil, re' aasjik, re' rujohtiik k'acharik, re' k'ijola'iil, re' maamrik, eh re' kimik).

TIJINIK IIB' PAN KOMONIL

Re' wili jenaj rub'ehjiik tijinik elenaq ruuk' kik'uxliis taqe kok' ha'lak'un eh nimaq taq kiristyano', eh re' wili ki'anam chalinaq ruk'uhtjiik ruuk' taqe ju'jun chi komonil.

Re' tijiinb'al iib' na ruchopom naah wo' rub'ehjiik i b'anb'al tijinik:

1. Re' ha'lak'un iruch'ihleej i rajaaw ruuk' ju'jun chi kamanik.

2. Ruuk' rutihk'iik kamanik intob'inik ruuk' k'amoj tz'a'aamb'al reh kamanik.

3. Chu paam i rojiik eh ruchaliik kamanoom ink'utjanik chi riij nik' wach kik'achariik taqe chikop, re' ruk'ihaal b'uhr wach, kik'uxarik eh ma' kik'uxarik taj. Re' taqe chaloq rutuut laj q'orik, eh k'ih chik taqe.

Re' taqe ruq'orkiil i wili inb'aan pan relb'al q'iij re tinamitaal kaxlan q'orik re' wili ne nb'aan rilariik wach chi korik reh b'anb'al ruyejeb'jiik wach i q'orb'al eh ruuk' taqe ju'jun chi q'orik re tijiinb'al re' nik' wach i kiwii' i ju'jun chi tinamitaal pan taq ju'jun chi nimaq tinamit (países).

Chu paam i ruwii' ruq'orkiil i wili ajwaal wach chi ruk'amariik rub'eeh, rutihk'iik wach ruuk' i reht'aljiik i ha'lak'un eh q'uun q'uun k'amarik rub'ehel iraaj, re' noq xti ko ne nponik runimaal wach runab'jiik. Re' wili eh re' wo' hoq ruq'orjiik reh ruk'uhtjiik chi re' hoj, hoj wo' ruman haa' ruuk' i rub'ehjiik paam i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik re' xti rukorkilal cholinik tijinik eh rojiik eloq wach.

Ilb'al reh kamanik-runaab'jiik riij i roxlaj ch'uq

1. Chayeew rutz'irjiik wach i ixib' chi xilak ruwii' re' inb'aan ruye'ariik reh ruyejeb'jiik wach kamanik eh k'amb'al rub'eeh kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan rutinamitaal kaxlan q'orik eh chak'uhtaaj wach chi ju'junaal taqe re':

   - Ruhujil ruq'orkiil i peet q'orikl.
   - Ruhujil ruq'orkiil i rukab' q'orik.

2. Pan taq ruhujil tiijb'al chu paam i ch'uq wili inqapahqaaj aweh chi chak'uhtaaj taqe ju'jun "ma' re' taj" re' irub'an ruk'utjiik ruwii' reh rukamanjiik wach i ju'jun ruq'orkiil ye'oj chi riij i wili eh k'amb'al ruwii' kamanik re E.B.

3. Chapaj wach ruuk' ruq'orkiil i Pátzcuaro eh re' ruhujil i Taller Regional b'anooj ruq'orkiil pan nim laj tinamit Buenos Aires (Chawilow wach i ruhujil wilik pa rukab'laj ch'uq). Chakanaa' ruq'orkiil wach i wili aha' wilik reliik taqe wach ko yu'naak chi q'iij, re' ne nq'orarik b'anooj chik.

4. Cha'an ruk'utjiik ruuk' runimaal wach reh ruye'ariik wach q'orb'al re' k'amb'al ruwii' kamanik Puno, pan Perú.

RUKAJLAJ CH'UQ

MI RUB'AN CHI RE' TAQE RUTUUT Q'ORIK NE NKAMANIK REH B'ANB'AL K'UHTANIK EH REH RUYEJEB'JIIK WACH TIJINIK?

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Reht'aljiik eh ruq'orjiik ju'jun chih kamaneel reh chi ne nye'arik ruwii' eh ne rub'an rujohtiik wach taqe q'orb'al maaya.

1.2. Rusik'ariik chi riij i ju'jun ruwii' re' b'anb'al rukamanjiik wach i wili eh ne ruyeew ju'jun rutijiik reh chi ne nb'aan ruye'ariik keh pan kitiijb'al kiib' taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al.

2. Re' rub'aan i wili.

2.1. Wilik taqe ruwii' korik wach eh k'isiin ma' eliik kiwach.

Qatik'aa' ruq'orjiik chu paam i ch'uq wili chi ne nsaqumreesjik wach i ruq'orkiil i rutuut q'orik re' q'orik wili ma' kojooj ta chu paam i ruhujil wili, eh re' q'orik wili ma' rub'an ti chi re' ju'jun chi qaq'orb'al ma' nooj ta eloq wach rutijiik. Re' la' i ruq'orkil wili iruk'uhtaaj chi re' peet q'orik ne nwuhktik wach chi korik, eh wilik chaloq raa' ri'sil najtir chaloq q'iij xa re' i wili ma' nkojarik ta wach.

Ruum aj re', qeht'al chik chih iraaj ruq'orom i wili, ne rub'an chi ne qohokik wo' chik chi rilariik wach i wili.

Yu'naak ne na'an rub'anariik i ju'jun pahqaal wili: Mi ne na'an ruq'orjiik jino'q ruye'aab' qaajb'al ch'ihch' re' kib'ehik pan taxaaj (aeropuerto) reh jino'q ruhujil tiijb'al keh ha'lak'un aj qaq'orb'al reh chi ma' ne ta nakoj haa' i kaxlan q'orik? Mi ne na'an ruq'orjiik riij jino'q rilb'aal kamanik (oficina) eh chih irukamaneej wach i wili? Nik' wach ne rub'an ruk'uhtaniik jino'q aj k'uhtoom aj ki'ib' chi q'orb'al, re' kiponiik taqe winaq ruuk' poh oon re' ruuk' i ko ak' chib'ih jariik kireqem, re' taqe wili ne nq'orarik ruuk' i q'orb'al maaya. Wi re' hat, hat jino'q re' ruuk' i q'orb'al wili cha'an ruq'orjiik i ju'jun chi b'anooj ruq'orkiil, xa ruuk' ruq'orkiil wili, ma' ne ta na'an rukojariik haa' i kaxlan q'orik. Cha'an rutz'ihb'jiik. Mi ne na'an rub'aan? Cha'an runik'ib'jiik re'.

Ruuk' i aj k'uhtoom ne rukapaaj nik' wach ruk'utjiik riij ne rub'an taqe ruwii' nik' wach noq inkiq'o'reej kiib' taqe wilkeeb' pan xik'aneel ch'ihch' ruuk' taqe wilkeeb' wach ak'al, eh inki'an k'utaaj chi kiwach ruuk' i runimaal naah paat xa re' wo' kamaj re wili rilwiik wach taqe aha' kib'ehik i xik'anel ch'ihch'. Je' wo' hoq, ruk'uhtjiik nik' wach noq wilik i rilb'al kamanik chi je' wili: chih irub'an i aj k'uluul kamanik, jino'q aj tz'a'oom kemb'al tz'ihb' eh k'ahchi' rib'iram rutz'uuy pan jino'q xikinb'al q'orik eh re' aj naah ilol kamanik k'ahchi' ruq'o'reem chi kow naah i ru aj tz'ihb' ruhujil kamanik re' noq re' i aj tz'ihb k'ahchi' rukojom jenaj huuj pan quul tz'ihb' q'orik (fax). Je' wo' hoq xti kow wo' wach ruq'orjiik chi riij i kaxlan ch'ihch' ki'ooj pan taxaaj, nik' wach noq wilik qateew quxlaab' oon rusik'ariik wach jino'q riq'omal runimal wach yab'ilaal oon rureqariik riq'omal saal ruuk' kik'.

Eh je' aj re', re' wili k'axik rub'aan, xa re' la' wilik yejamb'al wach. Chakapaaj riij i ju'jun rub'aan i wili qa'nam chu paam rupehriil ik'inaq chaloq eh ne nakoj wach. Re' la' rukamanjiik wach i wili chi ma' k'axik taj re' ruminariik i ju'jun chi kaxlan q'orik re' k'ahchi' rusahchiik wach reh chi ne nooj eloq wach i q'orik maaya. Chi je' wili noq ne nb'aan rib'irjiik chi ki'ib' oon k'ih wach jino'q k'utjanik xa pan chib'ih q'orb'al maaya, ne nqa'an rib'irjiik chi re' wili wilik inkikoj paam i ju'jun kaxlan q'orik re' aha' ma' wilik ruq'orkiil pan q'orb'al maaya.

Eh chu paam wili eh chi qawach reje ne nb'aan ruchaq'wesjik: re' rutz'uhkrisaniik ju'jun ak' laj ruq'orkiil reh chi ajwaal wach oon reh chi ne nb'aan rukojariik ju'jun chi q'orik pan q'orb'al maaya re' najtir ma' kojooj ta wach. Re' wili ma' re' ta ruq'orkiil chi korik, xa re' la' holohik kapeb'inik chi riij i rukojariik ruq'oriik taqe tokoom chik taq q'orb'al reh chi ma' jun eht ta ne rub'an (je' rukab': xartiin je' sartén oon xaaro je' jarro oon wakax je' vaca). Xa re' la' wili yohb'aal ruk'axkilal wach reh chi ne nooj eloq wach chi korik i rutuut q'orb'al eh re' wili ne rajwaam yohb'aal wach ruk'uhtjiik chi korik.

2.2. Re' rub'ehjiik wach chi korik i ru'ak' tz'ihb'-q'orik taqe q'orb'al maaya.

Chu'nchel taqe q'orb'al wach ak'al k'ahchi' chi jahlik wach eh k'ahchi' rujohtiik wach rutz'ihb'jiik chi korik re' aha' wilik ajwaal wach. Je' rukab', pan haab' 1,994 re' kaxlan q'orik xkanab'jik rutz'ihb'jiik taqe tz'ihb' CH eh LL chi xa jenaj wach eh yu'naak inkojarik chi xa C eh re' rukab' chi L. Re' taqe wili iruchop naah reh chi ne nwih'ik ruq'orkiil chi korik eh rutob'jiik taqe ruuk' i tokoom q'orik. Ruuk' i tz'ihb' taqe wili, wilik ma' holohik ta inkilow, xa re' la' inkiq'or aha' intaq'anik i aj ehchom kamanik ma' intaq'anik taj i.

Eh je' wo' re', re' taqe ju'jun rutuut q'orb'al ma' nb'aan ta rujohtiik wach, ruum chi najt wilik kuuk' taqe chib'ih jariik i ak' k'ahchi' rukorjiik wach ak'al eh re' wili q'uun q'uun k'ahchi' ruqajiik wach runab'jiik ruum aj re', na rub'aan ruq'orjiik ruuk' taqe chib'ih jariik ko ak' k'ahchi' rukorjiik reh chi eliik wach ne nooj wii'. Ruum aj re' ajwaal wach chi ne nb'aan ru'ak' rutz'ihb' q'orik. Chi je' wili ne nb'aan rusaqumresjiik wach ruq'orkiil:

> Ru'ak' rutz'ihb'-q'orik iraaj ruq'orom rujohtiik wach i rukorkiil q'orik reh jino'q q'orb'al reh chi ne nye'arik ru ak' reht'aljiik wach chib'ih jariik ak' wach k'ahchi' ruwih'iik pan qayejaal qaxilak.
>
> *Ruq'oriik i Cojtí (1,992: 52)*

Qakoj wach chi re' taqe q'orik re' wili reh jino'q rub'ehb'aal i ruwii' na'ojb'aliil ruuk' rutz'aaq loq'il i ruwii' ye'oj ruq'orkiil chi kok' xilak. Re' ru'ak' tz'ihb' q'orik eh pan ak' k'acharik re' wili wilik ma' inkireq ta chi riij, xa re' la' ma'xta ruq'orkiil chi kiwach chi korik. Re' xti holohik rub'aan reh chi re' taqe ju'jun chi q'orb'al ne rub'an i wili ruuk' taqe ju'jun runahil rumolaab' je' rukab' re' ju'jun rilb'al taqe wii' q'orb'al (academia de la lengua) reh chi ne ruyeew ruwii' chi korik eh ne nwuhktik wach i ju'jun chi q'orik.

Pa ruyejaal xilak i tinamitaal Watemaala, ruuk' i ju'jun chi q'orb'al maaya re' rub'ehel ma' eliik ta kiwach, ajwaal wach chi rukojariik i ju'jun ruwii' i wili:

RU AK' TZ'IHB' Q'ORIK

1. Ruk'ulariik wach i b'anb'al ruwii' b'anaj tz'ihb'.
2. Rumolariik wach najtir kanamaj ruq'orkiil (kanamaj oon ma' nkojarik ta chik)
3. Rutz'uhkriik wach i ak' laj q'orik re' nik' wach taqe ju'jun rutaq'ab' .
4. Ruyejeb'iik wach chi rukemeljiik ju'jun chi q'orik pan taq tokoom q'orb'al maaya re' eliik wach runab'jiik b'anooj.
5. Jun eht wach oon jun ehtiil wach paam q'orik ruuk' rukemeljiik b'anooj ruuk' taqe tokoom laj q'orb'al maaya.

Ruuk' ruq'orjiik b'anooj chu paam ruhujil wili, ne rub'an chi ajwaal wach chi ne rub'an rutz'ihb'jiik chi korik ruuk' ju'jun rukemeljiik tz'ihb' re' ju'jun chi q'orik reh chi eliik kiwach ne nooj eloq ruuk'

i rutuut q'orb'al. Re' ruq'orkiil qaq'orom ajwaal wach rusaqumresjiik chi ma' ne ta intz'ihb'jik nik' wach inb'aan wii' jino'q q'orik je' la' na rub'aan ruhe'ariik wach ruq'orkiil i rukojariik pan taq ju'jun chi komonil kiq'orik wii' re' k'ahchi' kisik'im nik' wach rub'aan rutz'ihb'jiik ne nb'aan. Mi la' ma' inkojarik i rilwiik wach i wili ruuk' i q'orb'al eh mi wilik jino'q runahsil rutz'ihb'jiik, q'uun q'uun ne nb'aan ruko'ljiik wach re' chi ne ruyeew i wili chi korik wachiil chu wach taqe aj nah ha' q'orik re' inq'orarik ayu'.

Re' kijib' wach rub'anariik i wili ne rub'an rumolariik wach chi je' jino'q rub'aan i wili nik' wach ruwii' na rub'aan rukamanjiik wach taqe q'orik. Chi je' wili iraaj ruq'orom chi re' tzuhb'aal komonil chi qatinamiit ne rilow wach i ajwaal wach ruq'orjiik i na rub'aan nik' wach noq ne nooj rujohtiik wach chi je' nahsiil. Chi je' wili ne nqaq'or chi re' molaab' Academia de lenguas Mayas re' reh chopol naah i runab'jiik riij ju'jun k'axik laj q'orik inb'aan pan taq q'orb'al je' rukab' q'orooj chu paam i peet ruch'uq wili. Chu'nchel taqe wili na rub'aan eh na ruchopariik naah i ju'jun chi ruq'orkiil b'anooj.

Re' rumolariik wach i najtir kanamaj ruq'orkiil re' wili reh b'anb'al rureqariik raa' ri'sil reh aha' wilik b'anooj pan qatinamiit, re' taqe ruq'orkiil wili na rub'aan ruchopariik naah ruuk' taqe ju'jun chi rub'anariik i wili.

Re' ruyejeb'jiik wach taqe ak' laj q'orik oon rukemeljiik ruuk' taqe tokoom laj q'orb'al maaya nab'imaj wach chi korik ruuk' i wili ne nooj eloq wach ruuk' ju'jun chi ruq'orkiil eh ma' ne ta wo' insahchik wach chi re' ju'jun chi q'orb'al iraaj jenaj rutehariik wach ruq'orkil ne nooj eloq wach.

Eh ruuk' taqe ruq'orkiil chi jun eht oon junehtiil paam q'orik re' kemelemaj pan tokoom q'orik na rub'anam chi korik ruyejeb'jiik wach ruuk' taqe aj kamanoom re molaab' Academia de Lenguas Mayas eh na rub'aan i wili xa re' mi ajwaal wach re' noq re' q'orik xti wilik raa' ri'sil pan ruye'aab' taqe aj qaq'orb'al. Re' wili na rub'anam rutehariik wach chi korik eh na ruponiik chi eliik kiwach aha' kiq'orik wii' i q'orb'al wili reh chi ne nooj wach chi korik.

Peet kamanik runaab'jiik riij tijinik.

Cha'an rureqariik i hat pan a L1 (mi re' hat, hat aj q'orb'al maaya) re' q'orik inkemeeljik pan kaxlan q'orik eh ne nwih'ik nim wach ruq'orjiik. Cha'an rub'aan ruuk' taqe awuch tijineel, chi ne nponik chi wachiil chi ne ntz'uhkrik, ne nelik oon ne rub'an chi juneht i q'orik wili. Eh ruuk' reht'aljiik paam a'nam chaq'or jino'q ruq'orkiil. Wi re' hat, hat aj kaxlan q'orik cha'an wo' rusik'ariik i kemel q'orik pan tokoom q'orb'al eh chatz'ib'aaj wo' pan kaxlan q'orik.

2.3. Re' q'orb'al chi je' b'anb'al k'uhtanik eh reh ruyejeb'jiik wach tijinik.

Re' taqe rutuut q'orb'al na rilariik wach chi korik chi na rukojariik wach xa chih pan hab'ul re tijinik oon xa aha' wilik tiijb'al iib' re k'uhtanik, chi je' wo' wili ruyejeb'jiik wach tijinik. Ma' ne ta nwih'ik jino'q tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik mi la' ma' wilik reh ju'jun runimaal ranima b'anb'al ruwii' rutz'ihb'jiik (verbos, sustantivo, artículos, colecciones, conjuntos) reh chi ne nooj eloq wach i b'anb'al k'uhtanik.

Inqakoj wo' wach chi korik chi re' rukamanjiik re rutz'uhkrisaniik ma' q'e' ta k'axik wach ruuk' taqe rukojariik i wili ne rub'an rilarik wach chi korik ruum i molaab' Academia de Lenguas Mayas. Je' rukab' ne rub'an rutz'uhkrisaniik, inqak'uhtaaj ju'jun q'orik rutz'uhkrisam re PRONEBI, ehsamaj chu paam i Montaluisa (1,988: 87) reh chi ma' ne ta nb'aan ruk'axkilal rukamaniik i aj k'uhtoom:

Q'EQCHI'	CASTELLANO	
ch'oolej aatin	(corazón de la palabra)	verbo
tulux	(libélula de hierro)	helicóptero
k'anti' ch'iich'	(culebra de hierro)	tren
kaxlan lem	(espejo extranjero)	anteojos

K'ICHE'	CASTELLANO	
yukuyik ch'ich'	(hierro alargado)	tren
oyob'al ch'ich'	(escuchar en hierro)	teléfono
tz'alam tz'ib'ab'al	(tabla donde se escribe)	pizarra
ch'ich' k'o ukik	(hierro con alas)	avión

KAQCHIKEL	CASTELLANO	
kaxlan kej	(caballo extranjero)	motocicleta
yuquyik ch'ich'	(hierro alargado)	tren
q'upib'äk	(cortador)	tijeras
q'ijob'äl	(instrumento de tiempo)	reloj

Ne nqil wach wi ajwaal wach i ru ak' tz'ihb' q'orik pan rutuut q'orb'al reh chi ne nkoorjik chi manlik reh ruk'uhtjiik eh re' yejenb'al ruwii' tijinik. Na rajwaniik wach i ju'jun chi ruyejeb'jiik wach ruq'orkiil chi xa jenaj wach reh chi ma' ne ta nb'aan rutz'ihb'jiik xa nik' wach i ju'jun chi q'orb'al taqe aj tz'ihb' eh ju'jun wo' rutz'ihb'aal ma' re' ta ruq'orkiil

Ruuk' taqe rukapeb'jiik ruye'ariik rutz'aaq loq'il i ju'jun chi q'orb'al maaya, Instituto de Lingüística re Universidad Rafael Landívar, re' rub'anam rukamanjiik wach i ju'jun tusuj q'orik wilik ehtalil chu paam reh q'orb'al maaya, re' taqe wili irub'an ru'ak' q'orik tz'ihb' pan q'orb'al maaya reh chi ne ruyeew reh i ha'lak'un oon re' aj tijoom re' reht'aljiik wach ju'jun ruq'orkiil q'o'rimaj reh ju'jun ruq'orariik i peet q'orb'al.

Ayu' ink'uhtjik aweh ju'jun q'orik wilik wach taq rupehriil eh nik' wach ne nb'aan ruq'orkiil, tz'ihb'amaj taqe wili pan ixib' chi q'orik (**Q'eqchi', K'iche', eh Ixil**).

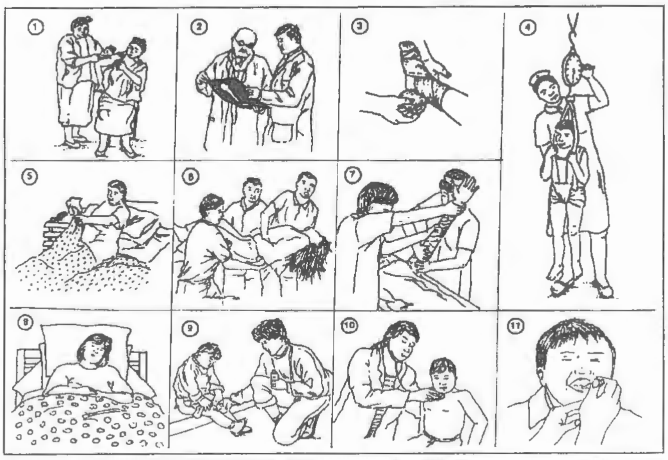

98

Asistiendo a la clínica médica

Sa'il b'anleb'aal

1. Inyectar	kutuk	La enfermera inyecta a la señora.	Laj b'anonel naxkut li qana'chin.
2. revisar	rilb'al chi us	Los doctores revisan la radiografía.	Laj b'anonelab' nake'ril li jalam'uuchinb'il b'aq
3. vendar	b'atok	El doctor venda el pie del enfermo.	Laj b'anonel naxb'ot li raq li yaj.
4. pesar	b'isok	La enfermera pesa al niño.	Laj b'anonel naxb'is li ch'ina al
5. acostar	yokob'ank	La señora se acuesta.	Li qana'chin nayoka.
6. ayudar	tenq'ank	Los muchachos ayudan a la enferma.	Eb' li ch'ajom al nake'xtenq'a li qana' b'anonel
7. enyesar	xb'otb'al chi chunt'ikr	La enfermera enyesa el brazo del enfermo	Li qana' b'anonel naxchunt'ikr li xteb' li yaj.
8. reposar	hilonk	La muchacha reposa.	Li ixqa'al nahilan.
9. curar	b'anok / k'irtasink	La mamá cura el raspón del niño.	Li na'b'ej naxk'irtasi li xpocholal li ch'ina al
10. examinar	ilok	La doctora examina al niño.	Li qana' b'anonel naril li ch'ina al.
11. vacunar	kutuk	El doctor vacuna al niño.	Laj b'anonel naxkut li ch'ina al

99

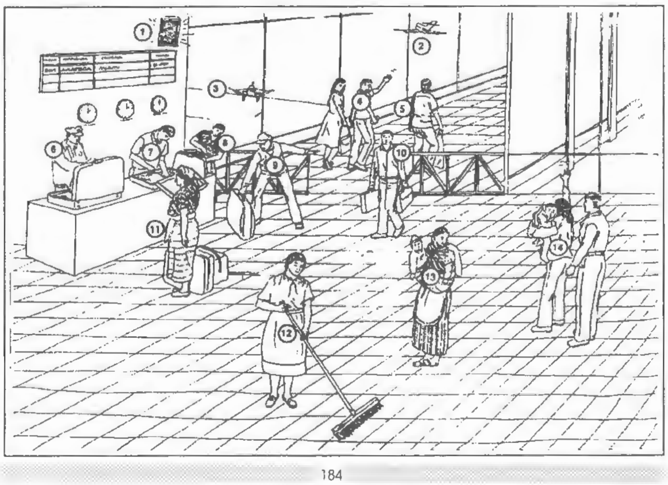

184

Visitando al aeropuerto

Q'eiu u kue'b'al xinch'a'mla ch'ich'

1. anunciar	alo tzib'ial	La aerolínea anuncia la hora del vuelo.	Ni talax tzib'ial telab'al u xich'o'm a ch'ich'
2. volar	xich'a'm	El avión vuela.	Ni xich'an u ch'ich'
3. aterrizar	ku'chil	La avioneta aterriza.	Ni ku u tal xich'a'mla ch'ich'.
4. despedir	oraaxhilb'	José se despide de Dora.	Ni oraaxhi ib' naj Xhun tuk ixoj Dora
5. viajar	xao'm	Los pasajeros viajan	Ni xaon unq'a xaovil.
6. abrir	jaja'm	El policía abre la maleta.	Ni jaj naj kuch' vi' ta'timb'al ijatz.
7. registrar	pich'u'm	El guardia registra la maleta	Ni pich'u naj xeol u tatimb al ijatz
8. cerrar	jupu'm	El pasajero cierra su valija.	Ni jup u xaovil itzi' kue'b al ijatz.
9. colocar	aq'aku'	Juan coloca la maleta.	Ni taq'ku na, Xhun u ijatz.
10. llegar	oonchil	El pasajero llega al aeropuerto.	Ni taon naj xaovil ti kue'b'al u xich'a'mla ch'ich'
11. chequear	pich'u'm, saji'm	Los pasajeros chequean sus maletas.	Ni pich'u unq'a xaovil u ijatz
12. barrer	meso'm	La señora barre el piso.	Ni mes ak non u tz aj
13. llorar	oq'chil	Dora llora por su hermano.	Ni taq' ixoj Dora ti iib'in.
14. abrazar	jele'm, q'alu'm	Ana abraza a su hijo.	Ni jele ixoj An u tal.

185

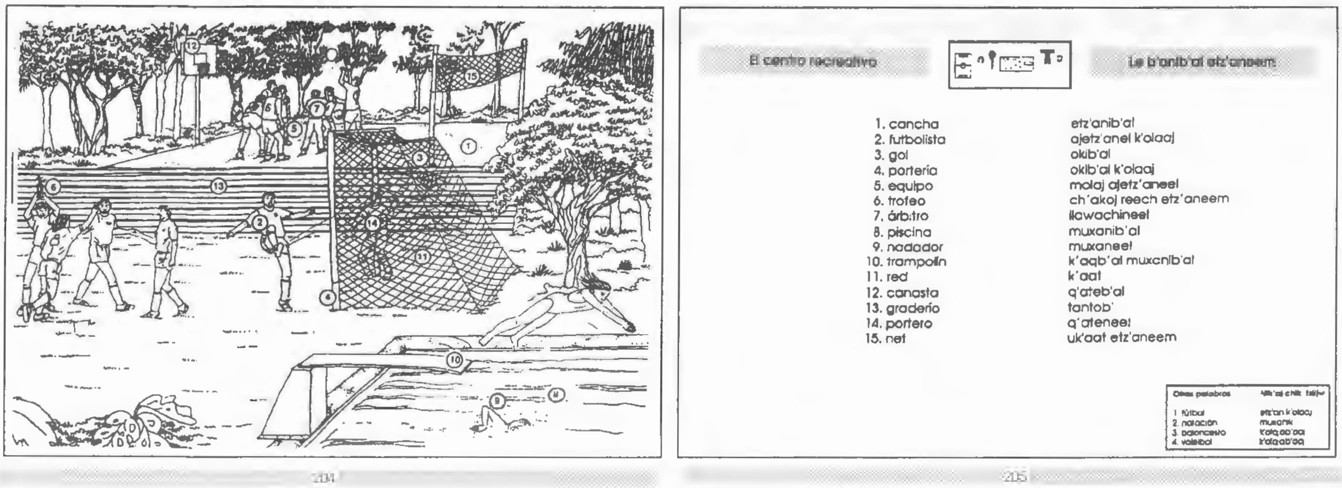
El centro recreativo — Le b'anib'al etz'aneem

1. cancha	etz'anib'al
2. futbolista	ajetz'anel k'olaaj
3. gol	okib'al
4. portería	okib'al k'olaaj
5. equipo	molaj ajetz'aneel
6. trofeo	ch'akoj reech etz'aneem
7. árbitro	ilawachineel
8. piscina	muxanib'al
9. nadador	muxaneel
10. trampolín	k'aqb'al muxanib'al
11. red	k'aat
12. canasta	q'ateb'al
13. graderío	tantob'
14. portero	q'ateneel
15. net	uk'aat etz'aneem

Xti ajwaal wach chi re' taqe aj k'uhtoom ne nkiniimb'isaj wach ruq'orkiil i ju'jun chi q'orik pan kixilak taqe ha'lak'un, q'orarik inkaaj keh chi ma' ajwaal ta wach ne ruxilakiij riib' i qaq'orb'al ruuk' i kaxlan q'orik re' aha' wilik ak' k'ahchi' rilariik wach. Re' la' wili ma'xta reet, chi ma' ne ta nkahnik ta chi rimlik taqe ak' laj q'orik ne la' insik'arik pan jino'q huuj reqb'al tuslik q'orik eh ar ne kikan chib'ih taqe raaj ruq'orom taqe wili.

Chu'nchel taqe chib'ih jariik rukamanjiik wach wili ne nooj eloq wach eh ne nb'anarik rukojariik i qaq'orb'al pan taq chu'nchel chib'ih jariik ruq'orkiil wilik pan qatinamiit eh pan taq tiijb'al iib'.

Ma' nsahchoq pan qak'ux re' noq inqa'an ruk'utjiik chi riij qa'nam wo' hoq rukorb'esjiik wach taqe q'orb'al maaya. Re' wili kamaneel taqe ruk'utjiik riij kuum i patineel, re' wili ne rub'an chi ne njohtik

wach chib'ih jariik inb'aan pan peet q'orik ruuk' taqe kina'ojb'al tutb'ees ajab'es, eh re' tiijb'al iib' na rukojom wach chu'nchel taqe wili. Eh ayu' aj re' ajwaal wach chi ne nkorb'esjik wach rub'ehel reh chi ne nponik rureq i korik, rukorkiil rub'ehel, suqkiil laj wachiis eh jenaj wachiil chi ib'il iib'.

Re' aj re' chi ne nponik wach ruwih'iik i ru'ak' tz'ihb' q'orik reh jino'q ruholohkiil laj tijinik-k'uhtanik, ajwaal reht'aljiik wach i rukapeb'aal i Jung (1,992) chi re' taqe ruwii' na'ojb'al xa ruuk' q'orik eh tz'ihb'amaj re' wili ma' eliik ta wach inooj taqe ju'jun tz'ihb', xa re' la' iruk'uhtaaj taqe ju'jun ruwii' k'utjanik riij oon nik' wach ju'jun chi rutz'ihb'jiik b'anooj pan qayejaal qaxilak. Re' wo' wili jenaj runimaal kamanik na rub'aan pan taq qaq'orb'al re' taqe nb'aan ruq'orjiik chi riij ma' q'e' ta ilooj wach oon rutz'ihb'jiik chi je' ne nilarik wach jino'q ruhujil q'orik b'anooj (acta), huuj taq'an q'orik (telegrama), huuj yeb'al tumiin (recibo), ruhujil tumiin (cheque), q'orik chi riij taqe korik keh ajwaal wach i quux qachaaq'. Chih inakapaaj chi riij wili?

Ma'xta rukorkilal maje'. Re' la' wili xa ma' rukamaj taj i tiijb'al iib', chi xa rutkeel re' wili ma' ne ta nooj eloq wach. Re' la' i rukamanjiik wach wili pan k'ih wachiil re' wilik kinaah taqe re' komonil oon re' rutz'uhb'aal chi aj qatinamiit.

Ruuk' taqe reh ruk'uhtjiik wach eh re' chi ne nb'aan rilariik wach chih jariik ajwaal wach re qatinamiit pan tinamit kaxlan q'orik k'ahchi' rub'aan, qoh awuxnimej wo' chik rilariik wach i rupehriil ik'inaq re' wilik wii' i rutusliik wach taqe peet ruq'orkiil reh ajlanik re' tz'aqooj pan PEEB-P re' taqe wili xti holohik ru'ak' laj tz'ihb' q'orik eh ruye'ariik ju'jun ruwachiil pan taq rutuut q'orb'al.

Je' wo' hoq, ma'xta reet rilariik wach i ju'jun rub'aan kamanik k'ahchi' rukojariik. Je' rukab', re' taqe q'ijil wuquub' ruka'winaq eh ruwajxaaq ruka'winaq q'iij re agosto re haab' 1,990, re' molaab' Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador CONAIE eh re' taqe b'anb'al kamanik chi riij i b'anb'al ajlanik re k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al xkiyejaa' wach i peet k'uhtanik chi riij i k'amb'al ruq'orkiil ruwii' b'anb'al ajlanik pan Quichua. Re' wili inqatz'ihb'aaj reje aweh re' ruholonkiil laj ruk'utjiik b'anooj re' k'utjanik xb'aan:

K'UTJANIK RIIJ I K'AMB'AL RUQ'ORKIIL RUWII' B'ANB'AL AJLANIK PAN QUICHUA REH I TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK, NA'OJB'AL-KAPEB'AL CONAIE-PEBI

*Re' Humberto Lema**

Re' kamaj eh re' rub'aan i k'utjanik riij:

Re' molaab' Confederación de Nacionalidades Indígenas del Ecuador CONAIE eh re' rutzuhb'aal chi aj ilol riij ajlanik re k'amb'al ruwii' kamanik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al, xkiyejaa' wach pan wuquub' ruka'winaq eh waxiqiib' ruka'winaq re poh agosto re haab' 1,990 re' peet k'utjanik riij i k'amb'al ruq'orkiil ruwii' b'anb'al ajlanik pan Quichua reh tijinik pan ki'ib' wach q'orik. Re' taqe xiponik chi ruk'achmanjiik i ruq'orkiil wili re' taqe ju'jun chi molaab': CONAIE, FEINE, DINEIIB, MACAC, DIPEIIB Y PEIB.

Re' kamaj i wili re' junehtiik wach taqe q'orik kechua ruuk' taqe kapeb'al reh k'amb'al ruwii ajlanik re' na rukojariik pan tiijb'al iib', reh chi ne nooj eloq wach ruk'uhtjiik.

Re' k'utjanik riij i k'amb'al ruwii' ajlanik kichua re' wili b'anooj ruuk' taqe ju'jun chi ruq'orkiil:

1. Reh chi ma' ne nxilakib'jik ruuk' i kaxlan q'orik.
2. Rumolariik wo' wach najtir taq na'ojb'aliil.
3. Rumolariik wo' wach i ruq'ab' ju'jun q'orik.
4. Rumolariik wo' wach taqe ju'jun ruq'orjik inkojarik pan tokoom tinamit re' kiq'orik wii' Quichua.

*Aj kamanoom chi korik re ajlanik re k'amb'al ruwii' kamanik re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al.

Re' taqe xooj eloq wach rukamanjiik wach xkahnik ruuk' i ruk'utjiik i wili reliik wach:

1. Jenaj ruhujil yejamaj ruuk' taqe aj kamanom chi riij i ajlanik re' k'amb'al ruwii' kamanik re EBI, re' wilik keh taqe q'orik kichua re' taqe k'ahchi' kikojoom k'ih wach b'uhr chi kamanb'al re ajlanik.

2. Rehtesjiik taqe chaloq ju'jun q'orik reh b'anb'al tijinik-k'uhtanik eh reh ruwih'iik chi rukorkiil tz'ihb' re Quechua (1,978-1989)" re' k'uhtamaj ruum i Ruth Moya eh Mercedes Cotacachi re b'anb'al k'utjanik chi riij pan taq rukomonil re ruwih'iik chi korik i ju'jun chi ruq'oriik re tijinik k'uhtanik reh taqe q'orik Andinas b'anooj pan Santa Cruz (Bolivia), pan octubre re haab' 1,989.

3. Re' taqe ju'jun ruq'orkiil wili wilik chu paam reh ajlanik ko ak' ruq'orkiil wach ye'ooj re noq xki'an ruk'utjiik riij taqe aj cholol tijinik-k'uhtanik eh ruwii' na'ojb'al-kapeb'al re Bolivia, re UNICEF, OREALC, UNESCO, eh re' AECI, eh

4. re' ju'jun chi q'orik b'anooj Perú ye'ooj ruq'orkiil pa ruhujil: "Re' ojik chi ruye'ariik ju'jun ruwachil taqe q'orb'al reh b'anb'al ajlanik pan kechua" re Holger Saavedra eh Martha Villavicencio, re' ruq'orkiil wili b'anooj runab'jiik wach pan enero re 1,989 eh pan enero re haab' 1,990 re' wilik reh ruq'orkiil chu paam re rajaljiik riij k'ih wach b'uhr chi q'ab' q'orik kichalik pan taq ruqajiik johtiik q'iij eh pan ruch'ob'kaal q'iij re aj peruano.

Re' wili na rukojariik i ruq'orkiil ye'ooj ruum i Martha Villavicencio, re' wili ruum i kitob'iniik taqe aj alemán ruuk' i k'amb'al ruwii' kamanik re EBI, pan ye'oj ruq'orkiil nik' wach iruq'or ayu'.

Rutusariik wach i ruk'utjiik chi riij

Ruuk' taqe wili reh chi ne nooj rub'aan chi holohik eh ne nwih'ik jino'q runimaal wuhtik chu paam taqe aj ilol reh kamanik wili.

Re' rutijinik ruk'uhtanik xwih'ik taqe molaab': aj naah yejan kamanik: Arturo Muyulema (CONAIDE): aj iloj rutz'ihb', Humberto (Mucnala PEBI); aj q'orol ruq'orkiil: Juan Cuji (Makak) Aj tz'ihb'al kamanik: Pascual cerda (DINEIIB').

Re' k'utjanik riij xkamanjik wach ruuk' taqe rumolariik wach taqe ju'jun chi q'orik quichua re b'anb'al ye'oj kamanik re' na rukojariik pa ntijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik na'ojb'al-kapeb'al.

Re' rukuxiik wach eh reh chib'ih jariik na rub'aan

- Chi re' pan peet ruch'ihtaal tijinik pan ki'ib' wach q'orik ne nkojarik ju'jun q'orik re ajlanik.

- Chi re' taqe ruq'orkiil b'anooj ne nooj eloq chi kiwach taqe aj tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ruuk' i qatinamiit, eh ne wo' rub'an pan taq ju'jun ib'irimb'al q'orik reh chi ne nb'aan reht'aljiik wach taqe kiq'orb'al Quichua eh ruuk' taqe aj ecuatoriano chi kuncheel.

- Chi wih'oq ruch'aqariik chi kiwach ju'jun kinab'iniik paam taqe kitijinb'aal pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al ruuk' taqe aj patineel wilkeb' andinos.

- Chi wih'oq rukorkiil k'isinoq i ru'ak' tz'ihb' laj q'orb'al keh taqe k'ijolaq kichua reh chi ne nooj eloq wach taqe ju'jun kinab'iniik eh

rukojariik taqe ju'jun chi q'orik reh ajlanik pan taq rukamaj i b'anb'al k'utaaj chi riij i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik.

- Chi re' CONAIE ruuk' taqe rutob'iniik i k'amb'al rub'eeh kamanik EBI, chukoj wach chi korik taqe ju'jun rukuxiik i q'orik reh chi ne noj eloq wach i ruk'utjiik chi riij i q'orik wili.
- Chi kiyejaa' kiib' eh ki'an rub'anarik i rukab' wach k'utjanik riij reh chi ne nponik wach chi korik taqe ju'jun ruq'orkiil i ajlanik pan taq tijinik iib' pan ki'ib wach q'orik, na'ojb'al kapeb'al.

Je' wo' re' ne nqachaq'weej yu'naak i ruq'orkiil q'orooj chu paam i runaah i ch'uq wili: Re' wili xti holohik ajwaal wach eh xa re' wo' wili ne rub'an chi ne nooj eloq wach i rukorkiil laj tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne nooj eloq wach kinab'iniik taqe keh i ha'lak'un aj qaq'orb'al. Eh je' wo' hoq, ajwaal wach chi ne nponik jenaj wachiil k'utaaj, chi jino'q kapeb'al re' chib'ih jariik k'ahchi' rukojariik eh k'ahchi' rukorb'esjiik chi korik reh chi eliik wach ne nooj eloq wach ruuk' taqe awach ajwal wach ruuk' taqe ju'jun chi q'orb'al maaya.

Ilb'al reh runab'jiik-rukamanjiik riij i rukajlab ch'uq

1. Cha'an rutz'ihb'jiik ki'ib' oon ixib' ruwii' reh chi ne ruyeew jenaj ruwachil chi ajwaal wach chi ne nb'aan rutz'ihb'jiik ru ak' tz'ihb' q'orik pan taq ju'jun chi qaq'orb'al.

2. Mi re' ru'ak' tz'ihb' -q'orik oon ru ak' ruwii' k'acharik re' wili ma' nooj ta rureq riib' ruuk' i ruloq'il i 'q'orik?

3. Cha'an rutz'ihb'jiik i ho'oob' re' kamaneel reh b'anb'al rutz'ihb'jiik i ru ak' q'orik pan taq ju'jun rutuut q'orik.

4. Cha'an ruk'utjiik chi riij ruuk' aweht'aliim paam nik' wach oon ajwaal wach reh chi ne nooj eloq wach i ru ak' q'orik pan q'orb'al maaya. Cha'an rutz'ihb'jiik i akapeb'aal chi je' jino'q k'uhtb'al reh.

RUHO'LAHUUJ CH'UQ

RUWII' TIJINIK EH RUWII' NA'OJB'AL: RUB'ANARIIK. CHI RIIJ I RUB'AAN EH B'ANB'AL TIJINIK IIB' PAN KI'IB' WACH Q'ORIK EH RUUK' RUKAMANJIIK RIIJ EH RUKAPEB'INIIK RUWII' NA'OJB'AL

1. Re' kamaj i wili.

Je' wili aj re' aj tijineel, inqaaj qilom chi re' rukamanjiik wach i ch'uq wili re' taq i hat ne taq ina'an rub'aan i wili:

1.1. Reht'aljiik runimaal wach rutijiik jino'q tzuhb' wilik ruwii' rutuut na'ojb'al .
1.2. Rukapeb'jiik riij chu'nchel chib'ih inkan noq inye'arik "ma' re' taj" k'uhtanik chi korik chu wach taqe rutuut ruwii' na'ojb'al.
1.3. Ruk'uhtjiik taqe chib'ih jariik ne nkamanik reh chi ne rub'an ruwuhktiik wach i rub'ehjiik i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ruuk' taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al.

2. Re' rub'aan i wili.

Chawilow wach jenaj q'orik wilik ayu' ehsamaj chu paam jenaj q'orb'al maya K'iche', re' taqe wili kikojom rib'iral taqe chaloq i tuut ajaaw aj qaq'orb'al reh chi ne ruyeew ruk'utjiik riij taqe tz'aaq loq'il ruwii' na'ojb'al keh i ha'lak'un, eh ko ra'j cha'an ruchaq'wesjiik re' i wili: Chih tz'aaq loq'il inreqarik

chu paam i ruq'orkiil wili? Chih k'uhtanik iruyeew qeh i ruk'utjiik wili? Mi nakoj wach chi re' ruq'orkiil wili mi ne nkojarik chi je' yeb'al tijinik-k'uhtanik?

2.1.

RE' RUK'EEN TUUJ

"Re' taqe qamaam qak'een inkik'utjaaj qeh chi najtir chaloq q'iij, jun k'uhl chi kiristyano' rijib' chik taqe patim pan k'isa tinamit. Re' taqe aj patineel yohb'aal wach inkixow wach i rijib' laj kiristyano wili ruum chi yohb'aal wach ch'uwa'kiil kiwach, re' keh k'ul ki'ooj patineel najt chi' tinamit.

Re' taqe rijib' laj kiristyano' yohb'aal wach kib'ehomal eh wilik k'ih taq chib'ih keh yohb'aal wach tz'aaq, "tz'uhuum winaq" inkiq'or chi naah kib'ih, ruum re' keh ma'xta k'isinoq kiyab'ilaal eh yohb'aal wach kihab'ul. Re' wo' taqe aj patineel inkiq'or reh chi "kow i kinaah", ruum re' chi ox ox q'iij inki'an kitiin eh inkitz'ab'isaj jenaj k'isa majnik' tuuj. Xa re' la' re' taqe kiristyano ma' keht'al taj chi ruum inkitz'ab'isaj kiib' pan tuuj, re' keh kow taqe eh ma'xta kiyab'ilaal, eh re' taqe kiristyano' patim pan tinamit ma' kow ta taqe eh wilik kiyab'ilaal.

Jenaj pech, xchalik jenaj yab'ilaal pan tinamit eh chi ruk'ula'tiil. Re' taqe kiristyano' najt xiwih'ik pan yab'ilaal, xa re' la' re' ki'ib' chi rijib' laj kiristyano' ma' xitz'a'jik ta ruum yab'ilaal wili. Jenaj tzuhb' chi kiristyano' ma' inkikuy ta naq chik i kiti' k'axiik, xk'uul pan kik'ux taqe kok' rijib' wili, xiwuhktik reje pan kiye'aab' eh xooj kisik' i kok' rijib' kiristyano'. Xpoon kipahqaaj kikuyariik chi kilow ta chih yab'ilaal wilik keh.

—Wi la' xqa'an awiq'oomjiik taq, inki xkiq'or taqe kok' rijib' taq kiristyano', ma' nqaaj ta chi ne taq inat'yosej taq qeh, chat'yosej taq reh i yuuq' k'ixkaab', ruum re' reh ne tan tiriq'omaaj. Ruum re', ruuk' i loq' laj rax chee' inelik chaloq i qasii', re' taqe rax taq ch'ahn eh xaq taq chee' inqatz'ab'isaj wii' i tuuj.

Re' noq re' i tuuj tz'ab'inaq chik, chu'nchel taqe kiristyano' xkimin kiib' chu paam reh chi ne kitz'ab'tesjik ruuk' xaq taq ch'ahn eh xaq taq chee'. Rint'yoos reh i rutz'a'kiil i tuuj chikunchelaal xikoowjik. Chu paam i q'iij wili re' patineel wilkeeb' pan tinamit, yohb'aal wach xiloch'ik xik'upik chu wach taqe rijib' taq kiristyano'.

Xa re' la', wilik wo' ju'jun chi yib'ee wach kik'ux, je' rukab' ne nqil.

Eh ik'inaq chik ju'jun chi q'iij re' k'isa maam xkimik, eh xkahnik i k'een chi rutkeel pan neb'aa' laj paat. Jun k'uhl chi patineel ma' najt ta patim kuuk' i kok' rijib' laj kiristyano', noq xkil chi re' k'isa k'een rutkeel chik, xooj kil chi rujot'ariik, reh chi ne ril chib'ih jariik holwachiil rumolom, eh ne nkelq'aaj reh.

Chakuy qamahk, atoob' laj k'een, xkiq'or i k'uhl wili, xojchalik awuuk' reh chi ne nqapahqaaj re awánima chi ne qohakowb'isaj re qayab'ilaal, inki taqe.

Re' k'isa k'een xukoj pa rupaat taqe jun k'uhl chi kiristyano', xutik'aa' rutz'aqam jenaj xaaro q'oor ha' eh xutz'aab'isaj wach jenaj wi'k ko rehtaal xjooxrik.

Eh ko ra'j re' xuchop i rukulk chi q'oor ha' eh xuyeew reh i winaq, eh re' ixoq xuyeew reh i joox laj wi'k.

Wi la' xti korik re' taq i hat, hat taq yowaab', xuq'or i k'een, re' ayab'ilaal q'uun q'uun ne njoot'ik wach, xa re' la' mi la' ma' hat ta taq yowaab' ne taq inawil chih taq ne nak'ul....

Re' winaq xruk'ej i q'oor ha' eh re' ixoq xuk'ux i joox laj wi'k. Chu paam ki'ib' oon ixib' q'iij, re' winaq siipjik chaloq chu'nchel i ruti'jolal ko rehtaal xkimik, eh re' ixoq xchiqik wo' chu'nchel i ruti'jolal ko rehtaal xkimik. Re' wili xkik'ul ruum re' xkaaj kijot'om naq i k'een.

Noq xkinab'eej taqe chu'nchel i kiristyano', xkaaj ki'anam atob'il reh, reh chi ne nehtesjik pan rupaat, re' najt wilik chi' tinamit eh ruq'ahtesjiik reje xti pan yejaal tinamit. Xipoon pa rupaat i k'isa k'een reh chi ne nkik'am reje, xa re' la' xkireq yohb'aal wach yowab'kil. Xkaaj kiq'ahsam lom reje, xa re' la' re' reh xuq'or:

Rint'yoos taq aweh, loq' laj wak'unaaq, ma' na ta weliik chu paam i ye'aab' wili. Ayu' na nukuxiik eh ayu' na nukimiik.

Re' noq rukohlaam ruq'orariik i wili, xuchop jenaj kaxlan aaj eh xutoq'aa' ruxurem pan paat. Eh pan jumehq'iil chik xiponik taqe yohb'aal wach k'ihaal chi kok' aj xik'en chikop. Eh xresaj chu'nchel taqe kiristyano wilkeeb' pa rupaat, reh chi ne ki'okik taqe kok' aj xik'en chikop, re' k'een xupahqaaj keh i kok' chikop wili chi kik'am reje i chib'ih reh wilik tz'aaq eh ne nooj kitilej pan taq rax chee'.

Re' taqe kok' chikop xkinimaj i xq'orarik keh: xkisaj chu'nchel chib'ih wilik reh i k'een eh xkitilej pan taq rax chee'. Re' taqe wili noq xkitilej i kok' chikop xkoorjik chi kaq taq ab'aj.

Eh junk'aam chik re' k'isa k'een xuyuq'eej wo' chik taqe kiristyano' wilkeeb' rij paat eh xuq'or reh chi ne nkitz'ab'isaj xa re' yu' i tuuj, reh chi re' reh ne rub'an ritiin. Re' noq re' tuuj tz'aab'inaq chik, chi kunchelaal kuksaj i k'een eh xkimin ikoq pan tuuj. Jun k'aam chik chi kuncheel, re' k'ahchi'keeb' chi rutob'jiik i k'een, xkilow chi re' k'een ma'xta chik eh sahchik chu paam i tuuj.

Ruum re' yu'naak chi q'iij re' quch ti'jolal, noq awach i yowaab' inkimin pan tuuj, inkiyot' wach i ruti'jolal eh intz'aab'ik i yowaab' ruum rutz'a'kiil i tuuj eh ruuk' i xaq taq chee'. Eh mi la' jino'q kiristyano' iruk'er chii' chu paam i tuuj wili, inq'orarik reh chi ma' rub'an chik i wili ruum re' i ruk'een i tuuj ma' ruk'ax ta wach choqik.

Re' noq inaasjik jino'q ha'lak'un, na kitz'ab'isam i rutuut lajeeb' q'iij pan tuuj eh chi riij i re' inkik'at inseensya chi rutyoxjiik reh i ruk'een tuuj. Mi la' re' wili ma' ne ta nkikoj wach re' ha'lak'un ne nwih'ik yohb'aal wach kiyab'ilaal.

Re' taqe chib'ih reh yohb'aal wach tz'aaq i k'een, re' xkoorjik chi je' kaq laj ab'aj, inkiq'or chi re' rutz'aqariik jino'q tuuj xa ma' nkojarik ta xa chih ab'ajiil, ruum re' ne npotz'. Wi la' ruuk' kaq laj ab'aj ma'xta k'isinoq ruk'axkilal".

2.2. Qakapaaj riij chi korik i ruchaq'wesjiik na qa'nam i pahqalinaq qeh chu paam i ruq'orkil ik'inaq. Re' taqe yohb'aal wach nimaal tz'aaq loq'il ruuk' i reh, re' taqe runimaal wach kowiil k'uxliis eh re' ruye'ariik ruloq'il taqe chee' k'ahaam. Re' peet iruk'uhtaaj re' kitob'iniik taqe ruk'ula't re' noq re' k'een wilik chi yowab'jik pa rumujb'aal eh inkitob'eej i k'een eh re' rukab' ruk'upik loch'ik taqe wach chee' k'ahaam, re' noq re' i k'een irupahqaaj keh taqe kiristyano' chi ma' nkit'yosej re reh, kit'yosej reh i "loq' laj yuuq' k'ixkaab'", re' aha' wilik inkan wii' taqe reh tz'ab'teestb'al tuuj.

Re' taqe ju'jun chi qaq'oriik yohb'aal nimaal wach reh jino'q k'uhtanik, re' ha'lak'un irib'iraj pan kichii' i kituut kajaaw oon kimaam. Re' taqe tz'aaq loq'il i ruwii' qana'ojb'al re' wili jenaj yeb'al k'uhtanik re' noq re' ha'lak'un maya inponik pan tiijb'al iib' ink'amarik nik' wach ruwii' eh nik' wach i rukapeb'aal kanamaj re ruwuhktiik wach eh runimaal wach k'uxliis re' taqe wili ruuk' taqe ju'jun tzuhb' chi patineel aj qaq'orb'al iruk'uhtaaj riib' chi korik ruq'orkiil pan paat chu wach chi pan kamanik.

Qilow wach chi k'uhtb'al reh re' ruq'orkiil ki'anam rub'aan kuum taqe Chacach eh Loukota (1,992:07) ruuk' jenaj chi aj patineel aj pa rutz'eet q'iij:

"Chi' rupaat wilik i jaa Timoteo haa' rak'uun Martín k'ahchi' kiyejaam jenaj puhb'al wach triiwo. Re' k'isa waan re' rak'uun k'isiin i jaa' Timoteo, irib'iraj chi korik chib'ih inpahqaljik reh ruum i rajaaw: kalawux, b'ojb'al reh, eh alaamb'ra. Re' no kikohlaam ruyejeb'jiik puhb'al wili, re' jaa' timoteo irupahqaaj re Martín chi chuk'am reje reh i b'irin triiwo wilik pan molb'al reh. Re' Martín irukoj wach chib'ih inq'orarik reh, eh haa' ranaab' Paran, inkisaj taqe koxtaal chi' paat. Re' k'isa waan irutow i rajaaw chi rumolariik i triiwo. Re' noq kimolom chik, re' wili inye'arik taqe pan taq b'irin eh inmolarik wo' chik pan yeb'al reh. Je' wo' re', inponik i Awra, rixq'uun wo' i Timoteo, re' intob'inik reh rumolariik taqe xiq'ehb'ik wach ak'al; eh ko ra'j re' chi kunchelaal inkimes eh inkik'ol wach i chi' paat".

Re' taqe ha'lak'un kiponik pan tijiinb'al ajwaal wach chi ne nkireq kitob'iniik oon jino'q ruwii' nik' wach kiwih'iik pan kipaat. Wi la' re' aj k'uhtoom ma' kik'utjanik ta chi riij nik' wach kina'ojb'al taqe ha'lak'un, re' keh ne nwih'ik nahool keh noq ma' keht'al ta k'isinoq chih ne nq'orarik keh. Wi la' inkib'iraj taqe ruwii' rija'eel oon ruwii' ju'jun holohik laj q'orik chi je' rukab' pan kaxlan q'orik: Pulgarcito oon Alicia en el país de las maravillas, eh mi la' xa je' wo' pa rupeet q'orb'al, re' wili k'axik rureqariik chi riij. Je' rukab' i tiijb'al iib', atoob' ta mi ruq'or ki'ib' wach q'orb'al, wilik ju'jun kikamaj re' ma'xta k'isinoq pan kik'ux nik' wach rub'aan.

Peet kamananik runaab'jiik riij tijinik.

Chu paam i wili inqapahqaaj aweh chi chakapaaj eh chaq'or kuuk' awuch'ihil, chih naq jariik ne rub'an i tiijb'al iib' reh chi ne nwuhktik wach i rutz'aaq loq'il wilik keh i ju'jun chi ha'lak'un aj qaq'orb'al pan taq kijohtiik. Mi wilik naq jino'q b'anb'al k'uhtanik ne nb'aan wii' wili?

Qaq'or chi re' rub'anariik jenaj b'ehik, jenaj wachil, reh chi ne qohruk'am oon ne nk'amarik jino'q tzuhb' pan jenaj ruponiik tijinik, ajwaal wach. Eh je' wo' ruuk' aj tijoom keh ha'lak'un aj qaq'orb'al ne rukojom ruwii' oon rub'ehel nik' wach i rub'uhriil wach pan taq ye'aab' eh pan taq ruwii' k'acharik i ha'lak'un reh chi ne nwuhktik wach rutijiniik. Je' rukab': Inqanab'eej chi re' taqe ha'lak'un maaya wilik kina'ojb'aliil re rukowiil wach kik'ux eh ruwii' kitijiniik, re' kikamaj, re' kib'anooj eh je' wo' wili ne nb'aan pan taq peet haab' chi tijinik, na rub'aan rutahqaljiik i kina'ojb'aliil reh chi ne nooj eloq wach i kik'axkilal re tijinik. Eh ruuk' taqe k'ih chik taq haab' re tijinik ma' ne ta nb'aan ruq'eb'ariik taqe ju'jun ruwii' tijinik reh chi ne nwih'ik chi rimlik wach eh ne nooj wach chi korik.

Re' ruwii' rub'aan tijinik re aj k'uhtoom keh taqe ha'lak'un reh chi ne nooj eloq wach i kitijinik ne rub'an nik' wach i ruwii' kina'ojb'aliil i ha'lak'un. Ruuk' jino'q ilwik ruwii' chi korik i runa'ojb'al i ha'lak'un ne insik'arik ruwii' nik' wach ne nb'aan chi holohik eh ne rukoj wach.

Jenaj ruk'uhtjiik wach i ruq'orkiil wili irub'an i ruwii' ruk'uhtjiik chi korik (Método de Enfoque Total) b'anooj chu paam i haab' 1,989 ruum i Tijiinb'al wii' runaab'jiik taqe q'orb'al re Molaab' reh tijiinb'al Rafael Landívar reh b'anb'al tijinik chi korik re' tijinik kaxlan q'orik chi je' rukab' q'orb'al keh i ha'lak'un aj qaq'orb'al (1,988-1,992). Re' ruwii' i wili, jenaj rukamanjiik wach chi ne npahqaljik reh i aj tijoom chi chuch'aq i ruq'ijil b'anb'al tijinik kuuk' i ha'lak'un reh chi ne nooj chi korik irutijiniik chi je':

Ruwih'iik chu paam re' wili irub'an ruponik chi je' peet rub'ehjiik paam ju'jun chi kamanik re' ne nye'arik pan chu'nchel i tijinik. Chu'nchel taqe tzuhb' na ki'anam rub'aan taqe rukamanjiik wili, eh ma' ne ta rub'an chi ne ki'okik haa' taqe ju'jun ruq'atariik paam i kina'ojb'al i ha'lak'un maaya.

Rilariik riij, re' wili re' rukab' ruwii' eh ruuk' i reh inkimol kiib' chi ox ox, kaj kaj oon chi ho'taq chi kiristyano' reh chi ne nki'an rukamanjiik wach chi ne nooj wach aha' wilik q'orooj.

Eh ruuk' rukuxiik wach ruwii' re' rilariik wach na'ojb'al re' wili ne npahqaljik reh i aj tijoom chi ne rub'an jino'q runaab'jiik riij oon rukamanjik wach i runab'iniik chi ki'ib' oon ixib' chi ha'lak'un. Eh ko q'uun chik ne nilarik wach chi re' ha'lak'un ne nkik'utaaj chi korik nik' wach tijinik ki'anam chu paam chu'nchel i tijinik.

Je' rukab' xq'orarik, re' wili je' jenaj b'anb'al ruwii' tijinik oon rub'ehjiik wach chi korik reh taqe tiijb'al iib' reh pan taq qatinamitaal. Eh re' wili ma' q'orooj ta chu'nchel ruwii' eh ne wo' inilarik wach chi re' aj k'uhtoom re jino'q tijiinb'al re ki'ib' chi q'orik ne nkojarik ruwachil kuuk' taqe quch qatinamiit reh chi ne rub'an chi holohik ruwii', xti wilik tz'aaq loq'il reh chi ne nqil wach chi korik nik' wach ruwii' na'ojb'al i aj tijineel reh ju'jun chi kamaniik pan taq k'uhtanik ne nwih'ik keh: ruwii' ruk'ux, k'utjanik chi wachiil, eh chih chik taqe ne nkamanik reh (Camilleri: 1,985).

2.3. Eh ruuk' ruq'orkiil i rukab' pahqanik chi kipahqaaj qeh i tijinik iib' nik' wach irukanaa' qeh, inqaaj wo' chik, chi re' hat ne nponik wo' eliik wach ana'ojb'al ruuk' aha' wilik ma' holohik taj re' wili ne nq'ajarik wach ruuk' i kimik (inkih taqe). Re' xti ajwaal wach rub'anariik re' "rilariik" taqe b'anb'al tijinik re' nik' wach ju'jun ruk'uhtjiik inki'an rub'aan.

Re' wo' wili ne nwih'ik rutz'aaq loq'il i b'anb'al tijinik kojooj pan taq tijiinb'al iib' ruum i aj k'uhtoom reh chi ne nwih'ik rilwiik riij taqe runab'inik i ha'lak'un. Chu'nchel taqe tinamiit aj qaq'orb'al eh ruwii' na'ojb'al wilik taqe ju'jun rukojb'aal q'orik, re' wili ne nwih'ik rukorkiil chi korik chib'ih jariik iraaj eh chih kamanik ne nchol rub'aan i ha'lak'un, reh chi ne nwih'ik runimaal wach runab'inik tijinik reh chi ne rureq riij nik' wach i ruwii' kojb'aal re ju'jun.

Re' Gallo iruq'or pan haab' (1,994) irukoj chi ajwaal wach chi ne nkojarik i ak' rub'uhriil choloj tijinik-k'uhtanik reh taqe tzuhb'aal chi patineel najt wilkeeb' reh b'anb'al tijinik:

- *Rilwiik wach ko ruuk' i ruwii' na'ojb'al-kojb'al pan kikomonil: kikojb'aal, kiwii', ruwii' kik'achariik eh ruwii' kik'achariik pan tinamit, nik' wach kitz'aaq loq'il, pan taq koojb'al eh rilariik wach nik' wach i kikamaniik.*

- *Rilwiik wach ko ruuk' i q'orb'al eh nik' wach i kiwii': ruq'orkiil, eh ruwii' ju'jun rutz'ihb'jiik re rutahsiil wach ruwii' na'ojb'al, ruholohiik laj q'orik, ruwii' b'anaj q'orik, rutz'ihb'jiik, eh chih chik taqe. Eh nik' wach i kapeb'iniik. Re' nik' wach i kiwii' chu wach i tinamit eh ruwii' na'ojb'al keh i ju'jun chi patineel.*

- *Ruchopariik wo' naah haa' ruwii' kik'achariik i tzuhbb'al chi tinamit: ruuk' i kihoob' kilajeeb' eh nik' wach rukojariik inki'an.*

- *Ruchopariik wo' naah haa' i ju'jun chi kamanik re tokoom ruwii' loq'il na'ojb'al: re' k'aayb'al, re' ninq'iij eh ju'jun taq ninq'ijinik inwih'ik chi kok' xilak pan komonil.*

- *Chu'nchel taqe rub'ehjiik wach i choloj tijinik na ruk'amam haa' chi kok' xilak re ruwii' i komonil chi q'iij i q'iij.*

Je' rukab' ne nb'aan rilariik wach chi re' aj k'uhtoom wilik wo' reh ju'jun chi rukamaniik: chi je' aj k'uhtoom ajwaal wach chi re' rik'iij chi je' aj ilool eh aj nab'oom ruum re' ju'jun chi komonil aj tijineel ma' eliik ta kiwach, re' wili inb'aan pan qatinamitaal re' inilarik wach chi ma' eliik ta kiwach. Ruuk' taqe wili q'orooj chi je' jino'q ruholonkiil pan jenaj ak' laj rub'ehjiik cholinik tijinik na rub'anam chi je' jino'q rub'ehjiik tijinik-k'uhtanik chi re' ha'lak'un eh haa' ruwii' na'ojb'al re' wili ranima b'anb'al tijinik.

Rukab' kamanik runab'jiik riij tijinik.

Mi nakoj wach i rilariik wach chu'nchel iruk'am wii' i tijinik wili ne rub'an rutijiniik pan taq tijiinb'al re ki'ib' chi q'orik?

2.4. Ruuk' i ruq'orkiil re pahqanik mi holohik chi ne nkojarik i ju'jun chi je' kamanb'al taqe ju'jun chi ruwii' runa'ojb'al rukapeb'al komonil, chi runinq'iij, eh chih chik ninq'ijal re' ne nkamanik reh i ha'lak'un aj qatinamit reh tijinik, eh re' ruchaq'wesjiik riij i wili, re' chi ne rub'an, eh ma'xta naq reet.

Chi je' wo' re', re' taqe aj ajab'ees eh re' taqe kok' najtir taq k'achareel pan komonil inkikoj jenaj ruwii' na'ojb'al keh i k'ijolaq aj qaq'orb'al, eh je' wo' re' chi mi re' wo' chik re' i aj tijoom ma' ne ta rub'an taqe chu'nchel i wili. Re' la' ruk'axkilal chi ne nkikoj wach taqe ko ak' chi aj tijoom, re' reht'aljiik taqe:

> Re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi manlik eh ne nooj eloq wach rukamanjiik ruk'uhtjiik, rub'ehjiik eh rilwiik riij, xa ma' re' taj i q'orik, re' la' tokoom chik taqe ruwii' na'ojb'al kapeb'al, ruuk' nik' wach runa'ojb'aliil injohtik i ha'lak'un maaya.

Je' rukab' ne nawilow wach chi wilik wo' rub'ehel chi q'e' holohik ne nooj eloq wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik reh chi ne mol wach i ruwii' na'ojb'al keh i kiristyano', ruuk' ruwii' na'ojb'al inilwik wach ruwii' jino'q komonil, ruuk' taqe ju'jun chi kiristyano' re' qa'nam ruq'orjiik chi riij taqe wili. Re' iruq'or i Gallo (1,994) chi riij i rub'ehjiik i wili chi xa k'isiin wach ruq'orkiil re' tijinik xti ko pa raa' ri'sil taqe ruwii' na'ojb'al kapeb'al i tinamitaal.

Ruuk' i aj tz'aqool, re' rukamaniik i aj tijoom pan taq komonil re' ma' ruq'orariik ta tokoom ruwii' nik' wach ruwii' i tijinik wili. Re' reh na ruk'amam rub'eeh tijinik ruuk' i komonil eh ruuk' wo' q'orooj chu paam taqe huuj wili. Chi je' aj wili re', re' taqe b'anb'al ruwii' i wili ne njohtik chi holohik taqe ruwii' na'ojb'al wih'inaq eh re' tijinik keh ha'lak'un ne nkijoj wach chi korik eh ne nwuhktik wach reh kik'achariik.

Eh je' wo' re', ruuk' taqe rilariik wach inqareq wo' taqe aj tijineel inki'an rub'aan i rub'ehjiik tijinik chi ma' ruq'or korik re tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik eh ma'xta kamaj:

1. Choloj tijinik ruuk' taqe runimaal nab'inik chib'ih jariik, chi ma'xta ruq'orkiil pan yejaal xilak i aj tijineel; chi je' cho re' taqe aj tijineel ink'amarik chaloq kina'ojb'al ma' eht'alimaj taj eh ma' nkeht'aliij ta wo' hoq chih iraaj ruq'orom i wili, chi ma'xta pan ruk'achariik komonil.

2. Re' wili inye'arik jenaj ruwii' holonkiil laj na'ojb'al, jenaj ruwii' na'ojb'al i ha'lak'un maaya, re' inqaq'or chi re' wili ma'xta reet eh reh ruwuhktiik wach taqe rutuut taq na'ojb'al. Re' ruwii' na'ojb'al wili iruch'uq wach taqe tz'aaq loq'il taqe rutuut na'ojb'al eh inokik jino'q tokoom chi ma' eht'alimaj ta ruum taqe tzuhb' chi komonil aj tijineel, xa re' la' i wili inkojurik chi xa ij yu'.

Mi ne na'an ruk'uhtjiik wach ju'jun aweht'aliim reh b'anb'al choloj tijinik? Wilik ruk'axkilal na noq ne nawil, xa re' la' ne nqayeew jino'q k'amb'al rub'eeh atijiniik: Re' aj tijoom wilik reh rub'uhriil huuj reh b'anb'al tijinik re' ruuk' runa'ojb'al aj jun tar ha', chi je' rutz'aqooj k'oxooj, chi je' rukojb'aal, chi je' ruk'utjiik riij, eh chik chik jariik, eh re' wili iruyeew q'ab' chi rupuhkanik taqe rutz'aaq loq'il keh ha'lak'un noq inkapeb'jik chi je' jino'q ruwii' na'ojb'al kapeb'al chu'nchel wach ak'al. Pan chih yejaal xilak ne nqakoj i q'orik wili?

Je' wo' wili ne nqaq'or, chi re' i aj tijoom ne ruq'or chi re' rujohtiik wach taqe rutuut na'ojb'al ma' rub'an taj ruum chi ma'xta ru'ak'iil wach, ajwaal wach chi ne nwih'ik keh pan kitiijb'aal tokoom aj nah ha' q'orik je' rukab' inglés eh ma' re' ta taqe q'orb'al wilkeeb' ayu', re' ajwaal wach kojarik taqe raaj mu'us laj weex eh ch'ihch' laj k'amb'al wi'k eh sahchoq taqe wach i chiim eh b'otb'al wach ch'ehk. Pan chih yejaal xilak ne nqakoj i q'orik wili?

Re' peet ruq'orkiil b'anooj re' wili ma' holohik ta ruwii', jenaj yib'eeh eh yojoj wach k'uhtanik keh taqe ha'lak'un aj qaq'orb'al. Re' rukab' ruq'orkiil jenaj ruwii' kansanik na'ojb'al inb'aan reh i ha'lak'un eh noq k'ihinaq chik ma'xta chik ne rukapaaj chi riij i ruwii' ruk'achariik. Chu paam naak i ki'ib' chi

ruwii' wili re' aj k'uhtoom ma'xta reet irub'an noq iruq'or. Je' wili xojkitijej eh je' wili inqa'an, eh ma'xta kamaj chi ne nqajal wach qana'ojb'al. Eh je' wo' hoq ruuk' taqe tzuhb'aal aj rutut taq q'orb'al, na'ojb'al, (aj ilol reh tijinik- k'uhtanik, aj nab'oom riij kiristyano', aj nab'oom riij kapeb'al eh aj nab'oom riij tz'ihb') inkiq'or qeh yu'naak chi q'iij tokoom taq ruq'orkiil. Na qajalam wach rub'ehel qanab'iniik oon ne nqaq'eb' taqe ruwii' qana'ojb'al kapeb'al, haq' qaq'orb'al; eh wi la' xqaq'eb' i wili je' wo' rusachariik wach taqe aj qatinamiit ne nqa'an.

2.5. Chih jariik k'ahchi' ruk'ulariik chi korik pan choloj tijinik?

Jenaj xa re' yu' runab'iniik wach chih jariik ink'ularik pan qatinamit watemaala iruk'uhtaaj ju'jun ruq'orkiil qeh, xa re' wilik ju'jun ma' chih taj.

- *Re' tijiinb'al xa k'ahchi' eh ma' na ta wo' rumayam rukamanjiik wach rehtesjiik i ruwii' qana'ojb'al-kapeb'al. Ruuk' i wili re' taqe i aj tijoom (ruq'orkilal re Cojtí [1,992: 57]) chi ma'xta k'isinoq kinab'iniik paam ruuk' ruwii' kina'ob'al taqe ha'lak'un ink'uhtjiik keh i rub'uhriil wach kamanik, b'anb'al tijinik ma'xta kamaj ruum xa re' keh holohik xki'an rilariik wach eh ruum xkikoj rutijiljiik.*

- *Eh chi kok' taqiil inqib'iraj wo' chi re' taqe ha'lak'un re' aj naah taqe reh k'acharik chi qawach reje, xa re' wi la' ma' nqakoj wach chi kiju'junaal i ruwii' kina'ojb'al -q'orb'al, re' noq ne kik'ihik ne kikapeb'jik eh ne nki'an rik'resjiik chi ma'xta kiwii' loq'il re' wili nab'imaj wach ruum i aj tz'ihb' Achaerandio (1,988) re' iruq'or chi re' ruuk' jino'q kimik reh na'ojb'aliil.*

- *Je' wo' re' yu'naak chi q'iij re' tiijb'al iib' ma' nkikoj ta wach taqe ruwi' na'ojb'al taqe aj qatinamiitaal chi je' jino'q ilb'al reh ruwii' ruloq'il qak'achariik. Re' wili irub'an tijiljiik xa aj eh. Inkojarik ju'jun rukapeb'iniik ma'xta kamaj taqe komonil.*

- *Re' i Cojtí iruq'or (1,992), chi re' tijiinb'al iib' inb'aan ruk'uhtjiik q'uun q'uun ruwii' na'ojb'al i kaxlan q'orik. Re' wili irub'an ruminariik i L2 q'uun q'uun xti ko nponik rureq xa rutkeel ruq'orjiik eh*

ruk'uhtjiik. Re' wili irub'an k'uhtanik ruwii' re taqe tiijb'al iib' re PRONEBI eh pan taq chu'nchel i ye'aab'.

Chi je' wo' ne nqakoj wach chi awilom wo' wach oon anab'eem riij ju'jun ruwii' je' wili. Inqapahqaaj aweh chi cha'an runab'jiik chi korik chib'ih wilik pan ak'ux eh chatz'ihb'aj ruq'orkiil. Re' wili ne rub'an chi ne nwuhktik wach taqe kapeb'inik q'orooj.

Roox kamanik-runab'jiik riij tijinik.

Eh je' wo' re' ne nqapahqaaj aweh chi cha'an taq ruk'utjiik ruuk' awuch'ihil i ju'jun ruq'orkiil wili. Re' hoj xqa'an rutz'ihb'jiik ruwii' ju'jun rukamanjiik wach reh chi ne nooj eloq wach cha wach i ruq'orkil b'anooj.

Je' ne nk'uhtjiik aweh: re' jino'q rukorkiil ne nb'aan ruk'amariik pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik ne rub'an tijinik xti yejalim ru'oora i ju'jun chi tijinik q'orik. Chi je' rukab' chi re' i runimaal ye'ooj q'ab' re tijinik xa chi ixib' ko waqiib' haab' inb'aan. Re' tijinik chu paam i L1 eh ruuk' taqe ju'jun rukamanjiik wach na rub'aan chi nim wach ruk'uhtanik eh pan rupeet hab'ul re' wili na rub'aan chi xa re' wo' rutkeel chi korik i rutijiljik i qapeet q'orb'al.

Jenaj wo' chik rujaljiik wach b'anb'al tijinik re' jujun ilarik wach rukojb'aal. Re' taqe aj tijoom ma' na ta kiye'em eliik tz'aaq loq'il i L1 eh L2 pan tijiinb'al, re' wili na ruye'em rutijiljiik chi korik re' qaq'orb'al (L1) reh chi ne nooj eloq wach chi korik ruum re' ruuk' i wili kiq'orik pan taq kipaat eh pan taq b'eeh eh pan taq komonil. Re' taqe rub'anojal wili ne nb'anarik rujohtiik wach ruq'orkiil re runa'ojb'aliil i ha'lak'un aj qaq'orb'al. Re' L2 ma'xta raaj chi ne ntoob'jik wii' ruum chi re' ha'lak'un ne nkib'iraj eh ne nkitijej xa aha' (pan taq ch'ihch' ib'irb'al q'orik, pan taq ilb'al q'orik, pan taq ruhujil ruq'orkiil, eh chih chik taqe jariik).

Re' tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orb'al wilik pan komonil aj qaq'orb'al re' wili na ruye'em riib' chi aj ko'len keh eh aj kolool taqe ruwii' na'ojb'al-kapeb'al re komonil eh ruuk' i wo' i ruq'orb'al.

Eh je' wo' hoq, re' ruwii' ruk'axkilal rub'aan rilwiik wach chi ne nooj eloq wach chi hoj aj tijoom pan taq qakomonil wilik ju'jun ruq'orkiil inqaaj qaq'orom aweh reh chi ne nqayeew rub'ehel rutob'jiik i aj tijineel re' iraaj rutob'eem taqe ruchtinamiit eh iraaj rureqem wo' chi riij aha' wilik q'orooj ayu'.

2.6. Aha' taqe wilik i wach ruwii' eh b'anb'al kamanik inkojarik pan tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orb'al?

Re' raa' ri'sil reh holohik ruwii' rub'anariik chi korik: re' rub'uhriil wach ruwii' na'ojb'al taqe aj nahsil maaya, re' taqe tz'aaq loq'in inye'arik pan taq ju'jun ruwii' na'ojb'al, re' ruwii' ruye'ariik keh taqe ruq'orkiil chi holohik keh i ha'lak'un, re' ruwii' rub'aan i ju'jun tijinik maaya xti manlik ruholonkiil keh taqe ha'lak'un.

Ne nqaq'or ju'jun ruq'orkiil eh re' hat chi je' jino'q peet kamanik ne na'an rilariik wach, rumanab'jiik, eh rukojariik paam ju'jun ruwii' akojom rehtaal oon a'nam runaab'jiik.

Re' xti manlik rukuxiik i tijinik ruuk' taqe aj patineel maaya re' ruktesjiik runa'ojb'al i ha'lak'un pan qayejaal qaxilak, chi ruhktesjik wach ruk'ux eh ruwii' na'ojb'al-kapeb'al. Re' choloj tijinik keh i ha'lak'un irub'an ruhktesjiik wach keh i kik'achariik taqe nimaq, rub'anariik wo' i kikamaj taqe kituut kajaaw, atoob' ta xa majnik' q'orooj keh.

Qakoj wo' rehtaal chi je' ruk'uhtjiik wach nik' wach k'uhtamaj ruum i Chacach eh Loukota (1,992: 05) ruuk' aj patineel aj pa rutz'eet qiij:

"Re' qajaa Chepe ki'ib' roxk'ahl haab' wilik reh, eh re' rak'uun Payin aj kab'laj haab' pa ruwahq'eqiil ki'eel pan kipaat eh ki'ooj chi kamanik pan ab'iix. Re' qatu Milian aj kajlaj ruka'winaq haab' re' rehk'een i jaa Chepe, irisaj wach q'iij taqe k'uum re' kimolom wach chi' paat. Re' Cheno aj ki'ib' haab' re' ch'i'p ak'un, irutow i rutuut chi b'ehlanik k'uum xa re' ma' rukuy taj i ahl laj k'uum noq iruch'ihleej; re' qatuu Milian iruq'or rib'iral reh eh iruk'uhtaaj chi chuk'am jino'q ma' ahl taj. Re' Cheno irukoj wach inq'orarik reh...".

Re' wili jenaj majnik' laj ruk'uhtjiik nik' wach inooj rub'an chi wilik tz'aaq loq'il i jenaj wachiil k'uxliis eh runimjiik. Wilik taqe ju'jun rukamanjik wach re tijinik reh chi ne nb'aan rilwiik wach i runa'ojb'al i ha'lak'un.

- Wilik ju'jun rumolariik wach reh b'anb'al rujohtiik wach eh chi wilik ruk'ux chi rub'anariik chib'ih jariik i ha'lak'un je' rukab' i xqilow wach kuuk' taqe aj yejan ruhujil q'orik, reh rub'anariik rureqariik rusuqkiil wachiil ruuk' i ha'lak'un pan tijinik:

ha'lak'un	rik'iik chu wach k'ihaal jenaj wachiil k'uxliis rilwiik wach runa'ojb'al ruye'ariik ruk'ux chi korik ye'oj q'ab' chi rub'aan reht'aljiik wach ruye'ariik q'ab' reh	rub'uhriil
rujohtiik wach k'uxlis		

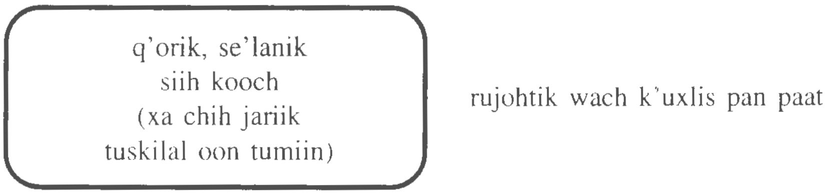

Re' taqe wili jenaj ruwii' ilooj wach ruuk' jenaj tzuhb' chi patineel, re' aj tijineel na rilom wach chi korik taqe ju'jun ruwii' na'ojb'aliil reh chi ne nwuhktik wach rukojariik rukamanjiik ruuk' nik' wach rukapeb'aal iruchop naah i ha'lak'un inkik'am chaloq pan kipaat.

- Jenaj ruwii' rub'anariik i aj raa' ri'sil iruk'uhtaaj wo' taqe qeh i aj yejan re wili:

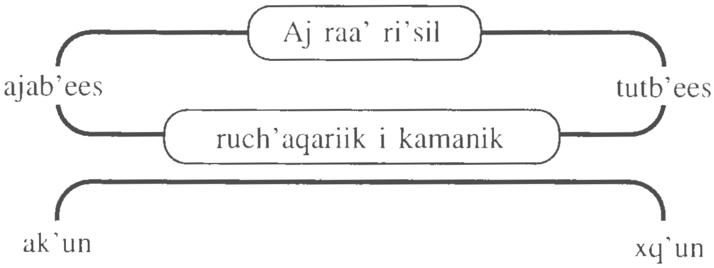

Ruuk' wo' i rutihk'iik ajwaal wach rilariik chi re' raa' ri'sil irub'an chi eliik kiwach kuuk' taqe ak'un xq'un. Ruuk' taqe rub'anariik i kamanik, re' tutb'ees wilik raa' ri'sil reh chu wach taqe ixq'unaaq eh re' ajab'ees kuuk' ak'un. Re' aj tijoom na rub'an rupuhkaniik wach i kamanik chi kixilak i ak'un eh xq'un eh ruye'ariik tz'aaq loq'il taqe kikamaniik eh ruchopariik naah ju'jun kiq'oriik reh nik' wach inkaaj

chi kiju'junaal. Je' wo' hoq, ruuk' taqe rukamanjiik wach ne nooj chi holohik wach eh ne nkik'utjaaj chi kiwach nik' wach i ju'jun chi kikamaniik chi ixoq chi winaq ne rumol riib' reh chi ne inilwik wach chi eliik, chi ma' jino'q ta nim wach.

Re' taqe yohb'aal wach loq'il inilwik chi kiwach i ju'jun chi patineel maaya re' ruwii' i kik'achariik inb'aan ruuk' taqe ajab'ees kuuk' i kak'uun. Re' taqe wili:

aj b'anal kamanik	aj loch'il k'upik
aj nimaan q'orik	aj atoob' ak'un
aj kojool kapeb'al	aj rukorkiil
aj towool	aj ilol riij tumiin

Chu paam taqe ruwii' na'ojb'al maaya re' ruk'uhtaniik taqe tz'aaq loq'il re' wili b'anooj ruuk' ruk'utjanik riij kuuk' taqe ruwuhktiik wach rutijiik keh ha'lak'un kuuk' taqe nimaq. Re' wili jenaj ruwii' chi k'acharik-kamanik re' noq re' i na'ojb'aliil pan k'isinal iruyuhk'iij riib' ruuk' i nimaq taq na'ojb'al re' wilik kuuk' taqe ju'jun chi rukamaj i ajab'ees oon re' tutb'ees re' k'ahchi' rukojariik keh i ha'lak'un. Ruuk' taqe ajab'ees wilik keh i "na'ojb'aliil chi re' noq k'ih i kamanikaal inki'an, k'ih wo' inkitijej", (Chacach eh Loukota, 1,992:16).

Re' tiijb'al iib' pan ki'ib' wach q'orik na rub'anam rujohtiik wach taqe ju'jun rutaq'ab' reh ilol wach na'ojb'aliil eh ruloq'il inb'aan rutijiik pan ruwii' na'ojb'al maaya. Chu'nchel taqe raa' ri'sil i b'anaj tijinik reh i aj tijoom na ruksam wo' wach i wili. Inqakoj wach chi ruuk' taqe rutihk'iik yejamaj wach na ruchopom naah chu'nchel taqe ruwii' eh b'anb'al ruwuhktiik wach i kiloq'il i ha'lak'un. Re' rik'iik ruq'orkiil chu wach taqe ajab'ees re ju'jun chi patineel ne rub'an rutz'aqariik ju'jun ruq'orkiil ruuk' i aj tijoom taqe aha' wilik inponik pan kik'ux.

Re' xti ajwaal wach re' ruwii' b'anaj tijinik. Re' aj tijoom na ruk'amam reh, mi la' ma' runab'eej riij, i ju'jun chi ruwii' rutijiik i kak'uun inki'an i ajab'ees aj qatinamiit. Ajwaal wach rilwiik wach eh runab'iniik i ju'jun ruwii'. Ne wo' rub'an chi ne nqa'an ruye'ariik wach ju'jun qilom eh qa'nam runaab'jiik riij taqe rutzuhb'aal runaab'jiik kamanik ki'anam taqe ha'lak'un maaya:

1. Rukamaniik haa' pan taq ju'jun chi kamanik.
2. Tijinik xa ruuk' rilwiik wach taqe chib'ih jariik.
3. Ruye'ariik ruq'orkiil k'amb'al wach kamanik.
4. Tijinik iib' chi kok' rihmaal.
5. Re' taqe ajab'ees eh re' aj tijoom inkilow wach i rub'ehjiik eh inkiq'or mi holohik oon ma' chih nik' wach kinab'eem riij tijinik.
6. Tijinik b'anooj xa ruuk' ruwuhktiik wach koojb'al.
7. Tijinik iib' b'anooj xa ruuk' chih k'o'nikaal.
8. Tijinik-k'uhtanik ruuk' taqe najtir taq ruholonkiil laj q'orik maaya, re' wili ne nooj eloq wach chi rutz'ihb'jiik.

Re' taqe wili ti ju'jun rub'ehjiik kamanik chi ne lom inb'aan rukojariik reh b'anb'al ruwii' tijinik re aj tijoom pan tiijb'al iib'a pan ki'ib' wach q'orik. Re' ti taqe wili jenaj ti k'isa peet rutihk'iik eh ko yohb'aal wach iraaj rutijiljiik, chi je' rukab' taqe rujahliik wach runa'ojb'al i aj tijoom re chi ne ruk'uhtaaj chi korik i ruwii' na'ojb'al pan taq ju'jun komonil, aha' wilik wii' i tiijb'al iib', chi je' wili ne rub'an ruk'uhtjiik chi nim runimaal wach eh wilik tz'aaq loq'il eh ma' re' ta xa ne nkitijej riij xa majnik'.

Chi je' wo' hoq, re' taqe aj tijineel ma' nki'an ruk'amariik keh i tijinik inb'aan pan kaxlan q'orik, ruum re' wili ma' nooj ta eloq wach i rukapeb'aal i ha'lak'un chi korik re tijinik chi noq.

Inqakoj wo' wach chi re' ruwii' na'ojb'al yohb'aal wach holohik re' loch'ik k'upik re' wili ne rub'an chi wilik ruholonkilal k'acharik, eh mi la' ne nk'uhtjik wo' keh pan kiq'orb'al ne njohtik wach kikapeb'inik eh yohb'aal wach holonkiil ne nwih'ik keh chi qawach.

2.7. Re' rojiik eloq wach.

Chi qawach yu'naak ne nquy'eej chi re' hat ne na'an rub'an i wili, ne nquy'eej ruuk' runimaal atijiniik chi ne natik'aa' rukamanjiik wach i tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik pan yejaal xilak i qatinamiit maaya, reh chi re' wili ne nwih'ik nik' wach ruko'ljiik riib', nik' wach ne ruk'uhtaaj riib' wach taq tokoom tinamit reh chi ne nye'arik tz'aaq loq'il i ju'jun chi qatinamiit.

Re' taqe ruq'orkiil wili k'ahchi' rusik'im chi korik re' runimaal runa'ojb'al i ha'lak'un qatinamitaal (maaya) eh haa' i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al, re' rukojariik chi re' ranima rub'ehjiik wach wili chi ne nilwik wach chu'nchel riij.

Re' wili jenaj ruwii' b'anb'al ruqajiik i ruk'ayewal wach re' qaq'orom aweh pan rutihk'iik i rukamanjiik wach wili.

Ilb'al reh runab'jiik rukamanjiik wach i ruho'lajuuj ch'uq

1. Cha'an ye'oj ruq'orkiil i ajwaal wach reh b'anb'al tijinik iib' re rutuut q'orb'al al ruuk' i ruwii' na'ojb'al-kapeb'al akomonil.

2. Cha'an rureqariik chi riij re' ruq'orkiil tijinik pan raa' ri'sil i ruwii' na'ojb'al kapeb'al eh ruuk, taqe ju'jun ruk'axkilal wilik pan taq tzuhb' wili.

3. Cha'an ruk'utjiik riij re choloj tijinik ruuk' raa' ri'sil i ju'jun rub'uhriil wach ma' re' ta reh b'anb'al tiijb'al iib' re' wilik ma' najt ta xilak taqe aj tijoom.

4. Cha'an jino'q rutz'ihb'jiik jino'q rukamanjiik wach nik' wach rub'aan inki'an taqe kituut kajaaw taqe aj tijineel aj qatinamiit je' rukab' q'orooj chu paam i ch'uq wili.

5. Chak'uhtaaj jino'q raa' ri'sil ruwii' rub'anariik kojooj re' ruwuhktiik wach i rub'ehjiik re' tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik kuuk' taqe halak'un aj qaq'orb'al.

Ju'jun chi q'orik

Ayu' wilik taqe ju'jun chi q'orik re' inkan chu paam i hujil tiijb'al iib' wili, reh chi wi la' re' hat ma' nareq ta chi riij i q'orooj chaloq, ayu' wilik.

+ Ch'uq + tahs: + Artículo +Literal (de ley).
Aj na'ojb'aliil riij tumiin: Economista.
Aj nab'oom wach: Cognoscitivo-va.
Aj jun tar ha': Países Bajos.
Aj tijoom: Maestro.
Aj tijineel: Alumno.
Aj jun tar ha' tiijb'al: Escuela Occidental.
Aj tz'ihb' ruhujil kamanik: Secretaria.
Aj k'uluul: Recepcionista.
Ak' wach rukorkiil q'orik: Neologismo.
B'anaj ruk'uhtjiik: Didácticas.
B'anoj ch'ikanik wach ti'jolal: Educación Física.
Cholinik tijinik ruuk' komonil: Educación Comunitaria.
Choloj tijinik: Educación.
Chi ma' ne ta ruq'eb' ruq'orb'al eh ruwii' na'ojb'al. Sin menoscabo de la lengua y cultura materna.
Chi kamanb'al: Instrumental
Chi chaq'wik. Reguladoras.
Chi k'utjanik. Interactiva.
Chi ruwii' jino'q. Personal.
Chi nab'inik wach: Investigativa.
Chi kapeb'inik riij: Imaginativa.
Chi q'orool: Informativa.
Chi nimaal na'ojb'al / rureqariik chi riij: Intelectual.
Chi xa kapeew: Abstracción.
Ch'aqan rub'ehel: Promisorio (explicaciones para el cumplimiento de algo).
Choloj tijinik pan jenaj q'orb'al: Educación Monolingüe.
Chu'nchel riij/chu'nchel ruwii': Global.
Ehsamaj chu paam i: Tomado de.
Ehtalil tz'ihb': Alfabeto.
Huuj inkahnik noq inb'aan kimik: Testamento.
Ilb'al reh runab'jiik rukamanjiik riij + ch'uq: Guía para la evaluación de la unidad.
Jenaj wachiil: Generalizar.
Je' jun eht wach ruwii': Mayanización o asimilación.
Ju'jun rukamanjiik: Actividades.
Jun eht q'orik: Sinónimo.
Ju'jun ruch'uq k'uhtanik/hujil tiijb'al: Asignaturas.
Komonil tijinik pan ki'ib' wach q'orik: Comunidad Educativa Bilingüe.
Kaxlan q'orik tinamit: Latinoamérica.

Kamaneel reh: Congruencia (conveniencia).
Kamanik runab'jiik riij tijinik: Ejercicio.
K'amb'al ruwii' kamanik: Proyecto (también programa).
K'utaaj chi wachiil: Comunicación.
K'u'linik wach na'ojb'al: Interculturalidad.
K'uhb'aal cholb'aal tinamit: Ley de educación nacional.
K'ih wach q'orb'al: Multilingüe.
K'ih wach na'ojb'al: Pluricultural.
K'amb'al riij: Funciones.
K'uhtb'al ajlanik: Matemática (asignatura).
Mananik wach q'orb'al/maasjik: Aditivo.
Ma' tz'ihb'amaj taj: Ágrafa.
Ma' jun eht ta q'orik: Antónimo.
Na rumolariik/ye'oj kamaj/ manamaj: Previsto.
Nahsil q'orb'al: Idioma Oficial.
Na'ojb'al jun tar ha': Cultura Occidental.
Naah q'orkiil: Condiciones.
Nimaal rub'uhriil wach: Variante suprarregional.
Najtir q'orik/rutuut q'orik: Lengua arcaico.
Najtir kanamaj ruq'orkiil: Arcaismo.
Nab'inik riij k'acharik: Ciencias Naturales (asignatura).
Ojik pa ruk'ulub'jiik wach kapeb'al: Camino hacia la interculturalidad.
Qatz'aqooj qak'oxooj: Arte indígena (asignatura).
Qajinaq wach q'orik chu wach i tokoom/ ruye'ariik Tz'aaq tokoom q'orik: Un medio diglósico.
Q'uchuj wach q'orb'al/maq'aj: Sustractivo.
Q'orb'al maxta chik rub'ehhel / ruwii': Lenguaje descontextualizado.
Q'orb'al wilik rub'ehel / ruwii': Lenguaje contextualizado.
Q'orb'al / q'orik: Lengua, idioma.
Q'orik: Voz / Sonido.
Q'ajb'anik: Sonido.
Rukapeb'al: Concepto.
Ruman reht'aljiik wach na'ojb'al: Cognitivo.
Rusihtunal ruchamiil paam: Umbral.
Rupeet q'orik: Hipótesis.
Re' peet q'orik chi ruk'ihiik wach i qaq'orb'al chi xilak i tokoom: La hipótesis del desarrollo lingüístico interdependiente.
Rutusliik wach: Secuenciales.
Re' rukorkiil: Esencial.
Rumolariik wach q'orkiil/tzuhb'ik wach q'orik: Síntesis.
Reht'eljiik/rucholiik paam: Experiencia.
Ruk'ulub'jiik tinamit: Integración nacional.
Ruk'ihiik wach: Evolución.
Rik'iik wach: Transición.
Rukamanjiik wach: Elaboración.
Rutijiljiik na'ojb'al ma' re' ta qeh: Enculturación.
Ruk'uhb'alil tz'irb'al riij choloj tijinik: Ley de Educación Nacional.
Rureqariik rukorkiil na'ojb'al: Suficiencia cognitiva académica.

Re' ne nkan chi riij ruuk' qaq'orb'al: Objetivos lingüísticos.
Re' ne nkan chi riij ruuk' na'ojb'aliil: Objetivos académicos.
Ruuk' ruholonkiil wach: Evidentemente.
Runimaal molaab' tz'iril riij ruk'uhb'aal qatinamitaal: Corte Suprema de Justicia.
Ruhujil ruk'uhb'aal i qatinamiit Watemaala: Constitución de la República de Guatemala.
Rub'aan i wili: Desarrollo.
Re' kamaj i wili: Objetivo.
Ruwii' tijinik: Currículo.
Rilwiik taqe ruwii' i k'acharik: Cosmovisión.
Ruye'ariik ju'jun ruwachiil: Estandarizar.
Rutuut q'orb'al: Lengua vernácula.
Ruk'ulub'jiik q'orik: Interacción oral.
Ruwii' kojb'al /Loq'il qawii': Étnica.
Ruwii' kojb'al: Etnicidad.
Ruwii' koojb'al re tijinik: Etno-educación.
Rujohtiik wach ruwii' loq'il: Función reivindicativa.
Ruk'ulub'jik wach ju'jun tijinik: Currículo integrado.
Rilb'al kamanik: Oficina.
Runimaal rukorkiil q'orik: Léxico amplio.
Rukorkiil q'orik: Léxico.
Rub'aan runahsiil: Oficializar.
Rehtesjiik paam: Desterrar.
Rumiijb'aal re: Fuente.
Ruq'ab' q'orik: Dialecto.
Rub'uhriil wach q'orik: Variante dialectal.
Ruk'ulariik wach: Unificación.
Rumolariik wach: Recuperación.
Rutz'uhkriik wach: Creación.
Ruyejeb'jiik wach: Formulación.
Rutahsiil wach: Contexto.
Rumolariik wach chi korik: De segregación.
Reliik wach: De submersión.
Ruwih'iik pa rukorkiil: De mantenimiento.
Rumanab'jiik wach: De transición.
Reliik wach/rujohtiik wach: De inmersión.
Ruwii' tijinik: Currículo:
Ruk'uhtjiik wach: Ejemplo.
Rutusarik rukamaniik: Planificar.
Rusik'jiik wach: Buscar.
Ruk'ula'tiil wach: Limitación.
Rutihk'iik wach: Introducción.
Rutz'ihb'-iloj: Lecto-escritura (asignatura).
Rilwiik wach rija'eel qawii': Cosmovisión indígena (asignatura).
Ruwuhktiik wach na'ojb'al: Desarrollo humano (asignatura).
Runimaal wach q'orkiil: Literatua (asignatura).
Tijiinb'al iib'a pan ki'ib' wach q'orik, na'ojb'al-kapeb'al: E.B.I. (educación bilingüe intercultural).
Tijinik k'uhtanik: Pedagogía.
Tzihb' eh ilij wach huuj: Lecto-escritura (asignatura).
Tz'ihb'al ruwii' qak'achariik: Ciencias Sociales (asignatura).

Tijinik iib' reh pan paat: Educación para el hogar (asignatura).
Tijinik iib' pan ki'ib' wach q'orik: E.B. (educación bilingue).
Taq'ab' ruk'uhb'aal tinamit: Decreto Legislativo.
Tijiinb'al iib': Escuela.
Tiijb'al iib': Aula.
Teharik wach: Apertura.
Taq'ab': Norma.
Tinamit Watemaala / ruye'aab' k'uhb'aal: Estado.
Tz'aq tz'ihb': Pizarrón.
Wuquub' kamanb'aal riij q'orb'al: Siete funciones de la lengua.
Xikiinb'al q'orik: Audífono.
Xa yohb'alil / xa k'axik / ma' re' ta na'ojb'al: Estereotipos
Ye'oj tijinik chi riij / kamaj / kamanik: Programa.
Ye'ej q'ab' puhkanik: Fomentar.
Yejamaj wach / tusuj wach: Planificado.
Ye'oj q'ab' chi rub'aan / runimjiik wach: Derecho.

1. Arnau, Joaquim et. al. (1992). **La Educación bilingüe.** Barcelona: Editorial Horsori/I.C.E. Universitat Barcelona, Cuadernos de Educación, No. 07.

2. Arnau, Joaquim. (1975). **Tipología de la educación bilingüe**. Barcelona: I.C.E. Universitat Barcelona, pp. 157-166, sin otros datos.

3. Achaerandio, L. y Dávila, A. (1992). **Lengua y conocimiento**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección Cultura y Escuela, No. 09, serie Manuales.

4. Achaerandio, Luis SJ (1988). **Marco conceptual de un programa de enseñanza-aprendizaje del castellano, para niños mayahablantes**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, mimeografiado.

5. Amodio, Emanuele. (1989). **Educación, escuelas y culturas indígenas de América Latina.** (Tomo I y II). Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 05-24.

6. Acunzo, Mario. (1988). **La educación escolar entre los Mixe.**en "Pueblos indígenas y educación", año II, No. 07, julio-septiembre. Quito: Ediciones Abaya-Yala, pp. 13-49.

7. Alvarez, Juan. (1989). **El rol de la escuela en la comunidad indígena**, en "Pueblos indígenas y educación", año III, No. 11, Julio-Septiembre. Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 07-19.

8. Calero, Vinicio. (1993). **Una experiencia pedagógica de interculturalidad**, en "Pueblos indígenas y educación", año VII, No. 26, abril-junio. Quito: Ediciones Abya- Yala, pp. 57-62.

9. Camileri, Carmel. (1985). **Antropología cultural y educación,** París: Editorial de la UNESCO.

10. Chacach, Martín y Loukota, Ernesto. (1992). **Hogar y escuela**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar. Colección Hogar y escuela No. 03, Serie Manuales.

11. Chiriboga, Bolívar. (1993). **Didáctica del español como segunda lengua,** Quito: Ediciones Abya-Yala, Serie Pedagogía General y Didáctica de la Pedagogía Intercultural Bilingüe, Tomo VIII.

12. Cojtí, Demetrio. (1992). **Idiomas y culturas de Guatemala**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección Cultura y escuela, No. 30, Serie, Manuales.

13. Dávila, Amílcar. (1991). **¿Por qué y para qué educación bilingüe en Guatemala?** Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección Cultura y escuela, No. 12, Serie Manuales.

14. Dutcher, Nadine. (1983). **La utilización de los idiomas primero y segundo en la educación primaria (estudios de casos seleccionados)**. Washington, D.C., Documento del Banco Mundial, No. 504S

15. Fernández, María R. (1990). **Una experiencia guatemalteca.** (copias del curso Lingüística Aplicada II), traducido de "Mayan Tongues: Key to learning for guatemalan majority class", artículo por Lisa Swenarski publicado en "The christian science monitor", octubre 28, 1988.

16. Fernández, María R. (1991). **Aprendiendo castellano: lectoescritura**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar Colección Cultura y Escuela, No. 08, Serie Manuales.

17. Gallo, Antonio SJ. (1994). **Identidad Nacional.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar, 2a. edición.

18. Gleich, Utta. (1989). **Educación primaria bilingüe intercultural en América Latina.** Eschborn: GTZ, traducido por Hoffmann, Santos de Ihlau y Stefanovics.

19. Jung, Ingrid. (1992). **Conflicto cultural y educación**. Quito: Ediciones Abya-Yala.

20. Jung, Ingrid y López, Luis E. (1989). **Lengua materna y socialización,** en "Didáctica del Quichua como lengua materna" por Teresa Valiente (comp.). (1993) Quito: Ediciones Abya-Yala, Serie, Pedagogía general y didáctica de la pedagogía intercultural bilingüe, tomo IX, pp. 81-83

21. Krashen, S. (1981). **Bilingual education and second language acquisition theory**, en "Schooling and language minority students: a theoretical framework". Los Angeles: evaluation, dissemination and assessment center, California State University, pp. 100-104.

22. Kúper, Wolfang (comp.) (1993). **Pedagogía general**. Quito: Ediciones Abaya-Yala, Serie, Pedagogía general y didáctica de la pedagogía intercultural bilingüe, tomo I.

23. Kúper, Wolfang (comp.) (1993). **Pedagogía intercultural bilingüe**. Quito: Ediciones Abya-Yala, Serie, Pedagogía general y didáctica de la pedagogía intercultural bilingüe, tomo V.

24. López, Luis E. (1988). **Lengua**. Santiago de Chile: colección, materiales de apoyo para la formación docente en educación bilingüe intercultural, No. 2, UNESCO- OREALC.

25. López, Luis E. (1995). **La educación en áreas indígenas de América Latina: apreciaciones comparativas desde la educación bilingüe intercultural**. Guatemala: Centro de estudios de la cultura maya (CECMA).

26. Montaluisa, Luis. (1988). **Comunidad, escuela y currículo**. Santiago de Chile: colección, materiales de apoyo para la formación docente en educación bilingüe in tercultural, No. 4, UNESCO-OREALC.

27. Montaluisa, Luis. (1992). **El currículo intercultural bilingüe**, en "Pueblos indígenas y educación", Año VI, No. 21, enero-marzo, tomo VI. Quito: Ediciones Abya-Yala. pp. 40-47.

28. Moya, Ruth. (1992). **Interculturalidad y educación bilingüe del Proyecto EBI en relación con los estudiantes del proceso educativo**, en "Pueblos indígenas y educación", Año VI, No. 22, Mayo-Junio. Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 23-40.

29. OKMA-Oxlajuuj Keej Maya' Ajtz'iib'. (1995). **El reto de la estandarización en los idiomas mayas**. Ponencia presentada en el 6o. Congreso americano de lenguas aborígenes, celebrado en la ciudad de Guatemala, en septiembre. Material fotocopiado.

30. Polanco, Moris A. (1992). **Lengua y Sociedad**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección: Cultura y escuela, No. 26, Serie: Manuales.

31. Pueblos indígenas y educación. (1990). **Boletín EBI: Ultimas noticias del proyecto de educaciín bilingüe in tercultural EBI**. Año IV, No. 15, Julio-Septiembre. Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 101.

32. Quino. (1973). **10 años de Mafalda**. Bogotá: Editorial Lu men- La Oveja Negra.

33. Quino. (1988). **Mafalda Inédita**. Buenos Aires: Ediciones de la Flor.

34. Quispe, Esteban y Valiente, Teresa. (1992). **Interculturalidad y vida cotidiana: experiencias de jóvenes ayras en el altiplano surperuano**, en "Pueblos indígenas y educación", Año VI, No. 21, Enero-Marzo. Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 80-82.

35. Richards, Julia. (1991). **El marco teórico sociolingüístico de la revisión curricular**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, fotocopiado, pp. 08-25.

36. Richards, Julia. (1992). **Las palabras y los niños**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección: Cultura y escuela, No. 35, Serie: Manuales.

37. Richards, Julia y Loukota, Ernesto. (1992). **Interacción en el aula.** Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Colección: Cultura y escuela, No. 14, Serie: Manuales.

38. Saville, Muriel y Troike, Rudolph. (1974). **Manual de educación bilingüe**. Quito: Instituto Inter Andino de Desarrollo, fotocopiado.

39. Siguán, Miguel y Mackey, William. (1986). **Educación y bilingüismo**. Madrid: Editorial Santillana/ Aula XXI/ UNESCO.

40. Torres, Rosa María . (1994). **¿Qué (y cómo) es necesario aprender?** Quito: Instituto Fronesis.

41. Valiente, Teresa (comp.) (1993). **Didáctica del Quichua como lengua materna**. Quito: Ediciones Abya-Yala, Serie: Pedagogía general y Didáctica de la Pedagogía Intercultural Bilingüe, Tomo IX.

42. Wulff, Christoph. (1993). **Conceptos básicos del aprendizaje intercultural**, en "Pueblos indígenas y educación", Año VII, No. 26, Abril-Junio. Quito: Ediciones Abya-Yala, pp. 109-114.

43. Yool, Juan y Fong, Mayra. (1989). **Ri kinimaq'ij ri chiko pi'**. Guatemala: Universidad Rafael Landívar, Instituto de Lingüística, Colección: Lírica y narrativa tradicional de Guatemala, 8, serie Kaqchikel, 2. Segundo nivel.

44. Zúñiga, Madeleine. (1988). **Educación Bilingüe**. Santiago de Chile: Colección: materiales de apoyo para la formación docente en educación bilingüe intercultural, no. 3. UNESCO-OREALC.

Lic. Gabriel Medrano Valenzuela
Rector

Licda. Guillermina Herrera Peña
Vicerrectora General

Dr. Charles Joseph Beirne, SJ.
Vicerrector Académico